

**УНИВЕРЗИТЕТ У КРАГУЈЕВЦУ
УЧИТЕЉСКИ ФАКУЛТЕТ У УЖИЦУ**

Снежана Лакета

**МЕТОДИЧКА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА НАРОДНЕ
ЕПСКЕ ПЕСМЕ**

Докторска дисертација

Ужице, 2018. године

ИНДЕТИФИКАЦИОНА СТРАНИЦА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

I Аутор

Име и презиме: Снежана Лакета

Датум и место рођења: 24.10.1975. Горњи Милановац

Садашње запослење: професор разредне наставе у ОШ „Вук Караџић“ у Власеници,
Република Српска

II Докторска дисертација

Наслов: Методичка интерпретација народне епске песме

Број страница: 255

Број слика: 6

Број табела: 69

Број графикона: 36

Број библиографских података: 250

Установа и место где је рад израђен: Универзитет у Крагујевцу, Учитељски факултет Ужице

Научна област (УДК): 371.3

Ментор: Проф. др Миомир Милинковић, постављен Одлуком бр. 07 — 14/5 од 7.10.
2015. године

III Оцена и одбрана

Датум пријаве теме: 11.6. 2015. године

Број одлуке и датум прихватања докторске дисертације: IV-02-718/15 од 9.12. 2015.

Комисија за оцену подобности теме и кандидата:

— Проф. др Миомир Милинковић, редовни професор, Учитељски факултет у Ужицу,
Универзитет у Крагујевцу за ужу наставну област *Методика наставе српског језика и
књижевности*;

— Проф. др Тихомир Петровић, редовни професор, Педагошки факултет у Сомбору,
Универзитета у Новом Саду за ужу наставну област *Књижевне науке*;

— Доц. др Љиљана Костић, доцент, Учитељски факултет у Ужицу, Универзитет у Крагујевцу за
ужу наставну област *Српски језик и књижевност, Методика наставе српског језика и
књижевности*.

Комисија за оцену докторске дисертације:

Комисија за одбрану докторске дисертације:

Датум одбране дисертације:

МЕТОДИЧКА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА НАРОДНЕ ЕПСКЕ ПЕСМЕ

Резиме: У теоријском делу овог рада разматрају се проблеми порекла и настанка епске песме, теоријског приступа епским песмама, епских песама у настави, проблеми различитих методичких интерпретација народне епске песме као и савремени приступ интерпретацији народне епске песме. У методолошком делу постављен је циљ да се експерименталним фактором као независном варијаблом, увођењем савремене наставе у интерпретацији народне епске песме, испита трансфер савремене наставе на знање ученика, на ставове ученика и на развој метакогнитивних способности. Узорак истраживања чини 414 ученика основне школе. Од тога 284 ученика у ОШ *Вук Караџић*, Власеница, Република Српска који су имали часове српског језика и књижевности на традиционалан и на модернизован начин и 130 ученика ОШ *Краљ Александар I*, у Горњем Милановцу, Србија који су имали часове српског језика и књижевности само на традиционалан начин. Резултати до којих смо дошли у овом раду потврђују нашу хипотезу да је савремена настава (електронска, интегрисана, настава у којој користимо мапе ума, истраживачке задатке, тимска, индивидуализована настава) ефикаснија у односу на традиционалну наставу (наставу у којој је заступљен фронтални облик рада и монолошка метода) у интерпретацији епске песме на повећање знања из народне књижевности, на повећање речника ученика, на побољшање тумачења људског понашања, на јачање позитивних ставова ученика основне школе према епским песмама.

Кључне речи: народна епска песма, методичка интерпретација, савремена настава.

METHODOLOGICAL INTERPRETATION OF FOLK EPIC

Summary: In the theoretical part of this paper the problems of the origin and formation of epic poems, theoretical approach epic poems, epic poems in teaching, problems of different methodical interpretation of the folk epic and modern approach to the interpretation of the folk epic are discussed. In methodological part of work through experimental factor as the independent variable and introducing modern teaching in the interpretation of the folk epic a target is set to examine transfer of modern teaching on students' knowledge, their attitudes and developing their metacognitive skills. Sample consisted of 414 primary school students. Of these 284 students in Elementary school *Vuk Karadzic* Vlasenica, Republic of Serbian who had classes of Serbian language and literature in the traditional and modernized way and 130 primary pupils *King Alexander I*, in Gornji Milanovac, Serbia who had classes of Serbian language and literature only in traditional way. The results we obtained in this study confirmed our hypothesis that the modern teaching (electronic, integrated, classes in which we use mind maps, research tasks, team, individualized teaching) is more efficient compared to traditional teaching (teaching in which we represented a frontal form of work and monologue method) in the interpretation of an epic poem, in increasing knowledge of folk literature, in increasing the vocabulary of students, in improving the interpretation of human behavior, in strengthening the positive attitudes of primary school students to the epic poems.

Keywords: People's epic poem, methodical interpretation, modern teaching.

САДРЖАЈ

УВОД.....	8
1. КЊИЖЕВНО-КРИТИЧКА РЕЦЕПЦИЈА НАРОДНИХ ЕПСКИХ ПЕСАМА.....	12
1.1. Историја настанка епских песама.....	12
1.2. Књижевно-теоријска разматрања и књижевна критика	13
1.3. Рецепција народне епске песме у настави	14
1.4. Резултати истраживања из интерпретације епских песама.....	14
2. НАСТАНАК ЕПСКИХ ПЕСАМА.....	18
2.1. Порекло и настанак епских песама.....	18
2.2. Вукови певачи	22
2.3. Значај Вука Караџића у сакупљању епских песама.....	27
3. ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУП ЕПСКИМ ПЕСМАМА.....	30
3.1. Појам и подела епских песама	30
3.2. Карактеристике епске поезије.....	36
3.3. Структура народне епске песме.....	37
3.3.1. Тема и идеја	38
3.3.2. Мотиви у епским песмама.....	39
3.3.3. Композиција епске песме	42
3.3.4. Радња у епским песмама.....	44
3.3.5. Фабула и сиже.....	44
3.3.6. Ликови у епским песмама.....	46
3.3.7. Облици казивања.....	60
3.4. Стил и језик у народним епским песмама	62
3.4.1. Фигуре дикције.....	62
3.4.2. Фигуре понављања.....	63
3.4.3. Фигуре конструкције	66
3.4.4. Фигуре мисли.....	67
3.4.5. Фигуре речи	72

3.4.6.	Општа места.....	75
3.4.7.	Стил изражавања у народним епским песмама.....	79
3.4.8.	Симболи	81
3.5.	Версификација народних епских песама	83
3.5.1.	Рима у народним епским песмама.....	84
4.	ЕПСКЕ ПЕСМЕ У НАСТАВИ.....	87
4.1.	Полифункционалност епске песме	87
4.2.	Васпитнообразовна вредност епских песама.....	88
4.2.1.	Васпитни значај епских песама	89
4.3.	Естетска вредност народних епских песама	92
4.4.	Мотивисање ученика за читање, доживљавање и проучавање епских песама	95
4.5.	Функција, значај и начин читања епских песама	98
4.5.1.	Читање народне епске песме.....	100
4.5.2.	Истраживачки задаци у процесу читања епских песама	103
4.6.	Дечје разумевање и доживљавање епских песама кроз цртеж	105
4.7.	Богађење речника читањем народних епских песама	106
4.7.1.	Улога речника.....	107
4.7.2.	Критеријуми за издвајање непознатих речи у народној епској песми.....	108
5.	РЕЦЕПЦИЈА И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА НАРОДНЕ ЕПСКЕ ПЕСМЕ	113
5.1.	Књижевно-уметнички проблеми рецепције епске песме	116
5.2.	Методички приступ интерпретацији циклуса епских песама.....	117
5.3.	Методичке основе за интерпретацију епских песама	118
5.3.1.	Функционални појмови у настави српског језика и књижевности	118
5.3.2.	Тумачење непознатих речи, локализовање текста, домаћи задаци	118
5.3.3.	Теоријске одлике креативне наставе	120
5.3.4.	Језичко стваралаштво	120
5.4.	Полазишта интерпретације.....	122
5.4.1.	Локализовање народне епске песме	123

5.5. Методички модели тумачења песме.....	125
5.6. Структура наставног часа.....	126
6. САВРЕМЕНИ ПРИСТУП ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ НАРОДНЕ ЕПСКЕ ПЕСМЕ.....	131
6.1. Психички развој детета и епске песме	131
6.2. Савремена и традиционална настава.....	136
6.2.1. Проблемски приступ у методичкој интерпретацији народне епске песме.....	137
6.3. Тематско-интегрисани приступ у методичкој интерпретацији епске песме	138
6.3.1. Начин реализације тимске наставе	139
6.3.2. Припремање околности за успешну интерпретацију.....	140
6.4. Индивидуализована настава у интерпретацији епске народне песме.....	150
6.4.1. Индивидуализована настава.....	150
6.4.2. Мотивација ученика у индивидуализованој настави.....	152
6.4.3. Начин реализације индивидуализоване наставе	153
6.5. Употреба компјутерске мапе ума у интерпретацији епске народне песме.....	161
7. МЕТОДОЛОШКИ ДЕО.....	167
7.1. Проблем и предмет истраживања.....	167
7.2. Циљ и задаци истраживања.....	168
7.3. Значај истраживања	169
7.4. Хипотезе истраживања	170
7.5. Дефинисање и операционализација варијабли.....	171
7.6. Методе и технике истраживања.....	172
7.7. Организација и ток експерименталног истраживања	178
7.8. Популација и узорак истраживања.....	180
7.9. Статистичка метода.....	181
8. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА	184
8.1. Карактеристике узорка ученика.....	184
8.2. Узорак ученика у односу на контролне варијабле	185
8.3. Карактеристике узорка наставника	196

8.4. Узорак наставника у односу на контролне варијабле.....	198
8.5. Испитивање ефеката експерименталног програма коришћењем анализе коваријансе	210
8.5.1. Анализа коваријансе за Е/К различитог пола (Поређење Е и К групе школе у Власеници).....	210
8.5.2. Поређење Е групе у Власеници и К групе школе Горњи Милановац.....	221
8.5.3. Анализа коваријансе за ЕК различитог узраста/ Поређење група различитог узраста школа у Власеници (Е) и Горњем Милановцу (К).....	232
<i>ПЕДАГОШКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ</i>	239
ЗАКЉУЧАК.....	240
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	243

УВОД

Говор, као средство комуникације међу људима употребом конвенционалних гласовних симбола за означавање предмета, појава и односа, има и значењску функцију, јер су речи носиоци значења, појмова. Као и све друго, тако и речи имају своју сврху, а та сврха је видљива из циљева. Оно што се крије иза речи темељи се на значењу. Све ово речено може се применити на језик и оно најбоље у њему, а то је народна књижевност. Кроз народне епске песме може се спојити конкретно и апстрактно, стварно са митским, земаљско са небеским, али и досећи неке непојмљиве ширине кроз дубље тумачење смисла народне баштине. Благо које треба само знати прочитати носи тежину, јер је незнање и непознавање датог велики проблем данашњице. Кључ овог проблема је помирити изречено са мишљењем. На тај начин могуће је кроз речи прогледати.

Народна епска песма припада групи најстаријих творевина људског ума. Средиште народне епске песме јесте важан догађај колектива или појединца, или личност јунака. Овај песнички жанр карактеришу и општа места и потреба народног епског певача да преувеличава и збивања и јунаке који на овај начин досежу митске размере. Вук Караџић је епске песме поделио на: песме старијих времена у којима се пева о јунацима и догађајима до краја XV века; на песме средњих времена – догађаји до почетка XVIII века и песме новијих времена које певају о устаницима и бојевима за ослобођење Србије и Црне Горе. Из практичних разлога, за школске потребе, епске песме се групишу у циклусе.

Народна епска песма припада старијим формама усмене традиције и као таква заступљена је у хронолошкој ретроспективи књижевне историје, али у науци о књижевности, посебно у савременим моделима интерпретације народне епске песме није још довољно истражена и заступљена. Народна епска песма је као жанр заступљена у програмима књижевности на свим нивоима наставе, те је због тога вредност њеног изучавања већа. Народна епска песма, на релацији, стваралац – дело – публика, у овом раду, изучавана је са становишта књижевне историје, теорије, критике, естетике и са становишта методичке интерпретације. Тежиште рада јесу епске народне песме које се обрађују у млађим разредима основне школе (разредна настава).

Тежишни слој овог рада испуњен је дубљом анализом епске народне песме, њеним жанровским карактеристикама, изворима, историјом настанка, тематским и мотивским садржајима који се пројектују кроз време, културу, обичаје. Велика пажња посвећена је естетским, стилским и етичким елементима епске народне песме.

У првом поглављу дата је књижевно-критичка рецепција народне епске песме. Досадашња истраживања из области епске поезије разврстана су у три равни изучавања:

- Историје настанка епских песама;
- Књижевно-теоријска разматрања и књижевне критике;
- Рецепције народне епске песме у настави.

Међу најзначајније досадашње истраживаче из наведених области изучавања народне епске поезије у раду издвојени су следећи аутори и њихова дела (наведена према равнима изучавања – најпре дела који се односе на историју епских песама,

потом она који се односе на књижевно-теоријска разматрања и, на крају, она која су у вези с рецепцијом народне епске песме у настави): *Постанак и развој народне књижевности* Војислава Ђурића (1954), *Наша народна епика* Томе Маретића (1966), *Историјски краљ Марко и епски краљ Марко Љубомира Зуковића* (1995), *Српске народне епске песме и баладе/ избор и пропратни текстови* Наде Милошевић-Ђорђевић (2001), *Биографије епских јунака* Снежане Самарџије (2008), *Историја српске књижевности за децу и младе* Миомира Милинковића (2014); *Уопштавање у јуначкој епици* Вида Латковића (1972), *Народну књижевност*, коју је приредио Владан Недић (1972), а која је својеврсни зборник чланака, огледа, расправа, монографија, прегледа, критика на тему наше усмене књижевности, *Огледи из народног песничтва* Јована Деретића (1978), *Увод у усмену књижевност* Снежане Самарџије (2007), *Певач и традиција* Бошка Сувајџића (2010); *Народна књижевност у основној школи* (методичке основе) Драгутина Росандића (1974), *Методика наставе српског језика и књижевности* Милије Николића (1992), *Наставно проучавање народног песничтва* Милке Андрић (1997), *Огледи из наставне праксе српског језика и књижевности* Радослава Љубибратића (2000), *Интерпретације из књижевности* Станише Величковића и Јордане Марковић (2001), *Појам стилизације у народној епици*, *Наставно проучавање народних приповедака и предања* Зоне Мркаљ (2008), *Интерпретација епске народне поезије у средњој школи* Биљане Пастернак (2010), *Методика наставе српског језика и књижевности* Стане Смиљковић и Миомира Милинковића (2010). У овом поглављу указано је на велики значај Вука Караџића у сакупљању народних епских песама. Издвојени су и аутори докторских дисертација који су се бавили рецепцијом епских песама у настави: Снежана Марковић, *Наставна интерпретација народне књижевности у млађим разредима основне школе* (2010), Буба Стојановић, *Савремени приступ народној књижевности у млађим разредима основне школе* (2010), Саво Јовић, *Методички приступ епским народним песмама са јеванђељским мотивима* (2013), Славица Лукић, *Епска биографија Бановић Секуле у јужнословенском контексту* (2016), Весна Војводић, *Стилизација породичних односа у српским народним епским песмама и баладама* (2016).

У другом поглављу народној епској песми се приступа са аспекта њеног порекла и настанка. Епска песма се не појављује код свих народа за разлику од осталих књижевних жанрова: лирске песме, бајке, приповетке. Она настаје само под посебним друштвено-историјским условима када проблеми у друштву у којима се човек нашао надрастају његове снаге, кад се и човек и друштво налазе пред претњом уништења.

Вук Караџић је у предговору *Народним српским пјесмама* (1823) забележио претпоставку да је наша јуначка епика веома стара: „Ја мислим, да су Србљи и прије Косова имали и јуначки пјесмама од старине, но будући да је она промјена тако силно ударила у народ, да су готово све заборавили што је било донде, па само оданде почели наново приповиједати и пјевати“.

Треће поглавље односи се на теоријски приступ епским песмама. У овом делу је дефинисана епска песма, утврђена је специфичност њене тематске и естетске структуре, дати су најзначајнији ликови наше епске традиције, дефинисане су различите поделе епских песама, стил и језик народних епских песама. Епска народна песма је вековима стварала свој свет са својим мотивима, али и са својим начином изражавања и својим начином обликовања, са властитим језичким изразом који је произашао из тог света. Карактеристика епског стила је епска нарација, дијалог, опширност, дигресије, стални епитети, формулативни почеци и завршеци, поређења, понављања. Чињеница да су епска радња и ликови обликовани уз стилске поступке

понављања, дигресије, поређења, не умањује њихову посебност и лепоту. Згуснутост епског десетерца и јачина песничког израза јесу жаока која покреће човека да надрасте самога себе у моралним, јуначким подвизима. Елементи бајковитости које читамо у вечитој борби добра и зла уз феномен вила, змајева, крилатих коња, змија младожења, уз остваривање циља са препрекама, који су вешто испреплетани са проблематиком свакодневног живота, чине да се читалац запита да ли је догађај опеван у епској песми збиља или сан и где је граница која одваја ова два света.

Четврто поглавље бави се рецепцијом епских песама у настави. Епска песма је проучавана са аспекта њених васпитнообразовних вредности, естетских и етичких вредности. Функција, значај и начин читања епских песама су посебно акцентовани у овом делу рада уз предлог истраживачких задатака у процесу читања. Мотивисање ученика за читање епских народних песама је један од кључних задатака наставе. Учитељ је битан фактор у тој мотивацији, његова харизматичност, способност организовања наставног процеса где ће применити савремене приступе у интерпретацији народне епске песме уз коришћење информационих технологија, електронског учења, компјутерских мапа ума. Дечје разумевање епских песама можемо проверити и кроз њихов ликовни доживљај. Један од битних циљева наставе српског језика јесте и богаћење речника које можемо подстаћи кроз изучавање епске традиције употребом *Српског рјечника* Вука Караџића, *Правописног речника* Матице српске, *Српског митолошког речника* Кулишића и сар., кроз задавање истраживачких задатака. Рецепција народне епске песме у настави сагледана је кроз резултате анализе различитих методичких приступа на релацији: стваралац – дело – публика, где је позиција читаоца значајно маркирана као позиција активног саучесника у стварању књижевног дела.

Пето поглавље тиче се рецепције и интерпретације народне епске песме кроз које су сагледани битни моменти локализовања народних епских песама, спољашњег и унутрашњег приступа интерпретацији. Уз приказ различитих методичких система у интерпретацији епских песама, посебно је анализиран приступ Драгутина Росандића, који је у интерпретацију увео иновативне елементе који се и данас успешно могу користити уз прилагођеност савременим тенденцијама. Епску народну песму треба доживети и проучавати у целини, а зависно од онога што поставимо као циљ часа, можемо појединим елементима посветити више пажње. У оквиру интерпретације епске народне песме пажњу треба посветити тематској грађи и мотивима, њиховом распореду у оквиру сижеа, догађајима, сценама, али и поступцима, конфликтима и осећањима ликова. Кроз упознавање и анализу ликова ученици најдубље понире у суштину епске песме, јер то понирање обухвата анализу њихових физичких и духовних карактеристика, схватање њихових прикривених жеља, ставова, осећања, погледа на свет, поступака и односа према другима.

У рецепцији народне епске песме ученик је важан рецепијент који у себе прима свет епских јунака и живи у збивањима описаним у песми. Примајући свет песме у себе, он ствара и свој свет јунака и догађаја.

Шесто поглавље односи се на утицај народне епске песме на психички развој детета уз савремени стваралачко-проблемски приступ интерпретацији народне епске песме кроз приказ стратегија савремене наставе:

- Проблемски приступ у методичкој интерпретацији народне епске песме;
- Тематско-интегрисани приступ у интерпретацији народне епске песме;

- Индивидуализована настава у интерпретацији епске народне песме;
- Употреба компјутерске мапе ума у интерпретацији епске народне песме.

Епска песма је одувек привлачила пажњу читалаца свих узраста али није стално била у фокусу интересовања методичара. У овом раду, у процесу истраживања савремених метода у интерпретацији народне епске песме, дефинисали смо неколико концепција проблемске и стваралачке наставе. Традиционални приступ може ученика да удаљи од саме епске песме, а циљ наставе јесте да ученик поведемо на путовање у свет јунаштва, чојства. Савремена настава у центар наставног процеса ставља ученика и покреће његове стваралачке потенцијале. Проблемски приступ у интерпретацији народне епске песме изазван је и недореченошћу појединих епизода у епским песмама. Сама епска песма је изазов, проблем који тражи одгонетање, тумачење, а за то је потребно велико знање и јака мотивација. Који ћемо начин интерпретације изабрати зависи од епске песме коју тумачимо, од узраста ученика, од њихових предзнања, ставова, зависи и од афинитета самог наставника.

Проучавајући различите начине на које се народна епска песма тумачи и обрађује у настави, дат је предлог начина и метода који ће ученика мотивисати да уђе у свет епске песме са циљем да проникне у дубље слојеве порука и значења дела.

У седмом поглављу приказана је методологија истраживачког рада. За потребе рада извршено је експериментално истраживање. Узорак истраживања чини 414 ученика основне школе – од тога 284 ученика из ОШ „Вук Караџић“, Власеница, Република Српска, који су имали часове српског језика и књижевности на традиционалан и на модернизован начин, и 130 ученика ОШ „Краљ Александар I“, у Горњем Милановцу, Србија, који су имали часове српског језика и књижевности само на традиционалан начин. Део испитивања је спроведен у Републици Српској, у ОШ „Вук Караџић“, Власеница где у експерименталној групи наставници користе савременије начине за интерпретацију народних епских песама (интегрисана настава, индивидуализована настава, електронска настава, употреба мапа ума, употреба истраживачких задатака), али и на традиционалан начин у контролној групи, а део испитивања у Горњем Милановцу где су наставници изводили наставу на традиционалан начин. Експерименталним фактором као независном варијаблом (увођењем савремене наставе у интерпретацији народне епске песме) испитиван је трансфер савремене наставе (поређењем савремене и традиционалне) на знање ученика, на ставове ученика и на развој метакогнитивних способности (коришћењем мапа ума).

У осмом делу дати су резултати истраживања и дискусија.

За тему овог рада одабрана је методичка интерпретација народне епске песме. За правилан приступ обради ове теме било је неопходно истражити основне појмове који су повезани са пореклом и настанком народне епске песме.

Епску песму ваља сагледати са становишта књижевне теорије, књижевне историје, естетике, стила и језика, моралних вредности и осталих елемената њене тематске и естетске структуре. Посебна пажња посвећена је епској песми у настави са аспекта методолошко-методичког изучавања. Истражени су и упоређени ефекти традиционалне наставе (наставе која се реализује уз фронтални облик рада и монолошку методу), у односу на савремене облике наставе који подразумевају стваралачки проблемски приступ (електронска, интегрисана, индивидуализована, тимска настава уз примену истраживачких метода и коришћење мапа ума).

1. КЊИЖЕВНО-КРИТИЧКА РЕЦЕПЦИЈА НАРОДНИХ ЕПСКИХ ПЕСАМА¹

Епска поезија се не појављује увек, нема је код свих народа и у свим временима када је усмена култура доминирала. За постојање и одржавање епске песме „потребне су посебне друштвено-историјске околности“ (Деретић, 1990: 56). Епска песма се појављује само код одабраних народа, јер може, према Мицкијевичу, да поникне само у народу који је имао своју државу и који одигравши велику улогу, престаје да постоји или коме је остала само успомена, само песма. Српској епопеји својствена је идеја потпуног жртвовања, „која је у суштини само историја великих несрећа, великих пораза. Тријумф је на небесима, а на земљи песник захтева само славу свог јунака“ (Мицкијевич, 1972: 152). Епопеја заправо настаје онда када се човек налази у ситуацији у којој је немоћан, за који наизглед нема решење јер проблем надраста његове снаге, а упркос томе он не жели да се преда, већ забацује главу горе, узима у руке гусле и своју бол транспонује у песму. „Зато је епска поезија (епопеја и епска песма) настајала у периодима када је народу и друштву претила нека уништавајућа опасност, а није негована у епохама сигурности, оптимизма и снаге“ (Живковић, 1994: 122). Као такво дело, епска песма привлачи и научнике и уметнике да открију, да истраже њене дубине, њене лепоте.

Досадашња истраживања из области епске поезије могу се разврстати у неколико области:

- Историја настанка епских песама;
- Књижевно-теоријска разматрања и књижевне критике;
- Рецепција народних епских песама у настави.

Пре него што дамо преглед дела из ових области неопходно је нагласити да многа дела садрже прожете елементе више области, често их је немогуће вештачки одвојити, јер се међусобно прожимају, додирују, и једна другу надограђују.

1.1. Историја настанка епских песама

У оквиру области која се бави проучавањем *Историје настанка епских песама* могу се истаћи дела следећих аутора: *Кратка историја српске књижевности: за ђаке и наставнике* Јована Деретића (1990), *Живот и рад Вука Стефановића Караџића* Љубомира Стојановића (1924), *Постанак и развој народне књижевности* Војислава Ђурића (1954), *Наша народна епика* Томе Маретића (1966), *Вуков певач Саво Матов Мартиновић* Љубомира Зуковића (1982), *Почеци интересовања за наше народне пјесме у руској књижевности* Лука Шекара (1982), *Присуство српскохрватског усменог песништва у страним културама – Упоредна истраживања* Муниба Маглајића (1983), *Наша народна поезија пред европском јавношћу* Николе Ковача (1983), *Епске народне песме у Летопису Матице српске* Миодрага Матицког (1985), *О нашем усменом пјесништву* Љубомира Зуковића (1985), *Гргуревачка шљетица*

¹ Рад под називом *Преглед важније литературе о десетерачкој народној епци*, аутора С. Лакета објављен 2017. године у *Зборнику радова Филозофског факултета*, XLVII(1), стр. 115-126.

Љубомира Зуковића (1986), *Предромантичарска схватања народне поезије Алберта Фортиса* Мирјане Дрндарски (1991), *Историјски краљ Марко и епски краљ Марко* Љубомира Зуковића (1995), *Биографије епских јунака* Снежане Самарџије (2008), *Српске народне епске песме и баладе/ избор и пропратни текстови* Наде Милошевић-Ђорђевић (2001), *Историја српске књижевности за децу и младе* Миомира Милинковић (2014).

1.2. Књижевно-теоријска разматрања и књижевна критика

У области *Књижевно-теоријских разматрања и књижевне критике* могу се издвојити следећа дела: *Огледи из књижевности* Богдана Поповића (1968), *Теорија књижевности са теоријом писмености* Драгише Живковића (1994), *Теорија књижевности* Ива Тартаље (1998), *Теорија књижевности* Петра Милосављевића (2006), *Српска народна књижевност* Владимира Бована (2013), *Нека размислиња о нашој народној књижевности* Војислава Максимовића (1985), *Фолклорне теме* Хатице Крњевић (1991), *Теме несретних супружника о ојађених родитеља у муслиманској балади* Муниба Маглајића (1982), *Индекс мотива народних песама балканских Словена* Бранислава Крстића (1985), Посебно истичемо књигу *Српска књижевност у књижевној критици*, Народна књижевност коју је приредио Владан Недић (1972), а која је својеврсни зборник чланака, огледа, расправа, монографија, прегледа, критика на тему наше усмене књижевности. У овој књизи наилазимо на дела која издвајамо по свом квалитету и значају: *Вијести о народним пјесмама* Твртка Чубелића (1972), *Из предговора српским пјесмама* Вук Стефановић Караџић, *Народне српске пјесма сакупио и на свијет издао* Вук Стефановић Караџић, Јаков Грим (1972), *Муракова Хасанагиница* Крешимира Григоријевића (1972), *Српскохрватска јуначка песма* Герхарда Геземана (1972), *Откад почиње наше епско певање* Светозара Матића (1972), *Песме дугог стиха* Павла Поповића (1972), *Српска епска поезија* Адама Мицкјевича (1972), *Народна песма* Бранка Лазаревића, *Хумор и трагика* Војислава Ђурића, *Косовска легенда* Павла Поповића, *Смрт мајке Југовића* Светомира Ристића, *О последњим стиховима песма Бановић Страхиња* Богдана Поповића (1972), *Нетко бјеше Страхињићу бане* Хенрика Барића (1972), *Бановић Страхиња у кругу варијаната* Радосава Меденице (1972), *Орање Краљевића Марка* Радована Самарџића (1972), *Старији слој песама о ускоцима* Радмиле Пешић (1972), *Циклус ослобођења Црне Горе* Павла Поповића (1972), *О певачима српскохрватских народних епских песама до краја XVIII века* Вида Латковића (1972), *Филип Вишињић* Владана Недића (1972), *Старац Милија* Петра Бакотића (1972), *Тешан Подруговић* Владана Недића (1972), *Епски певач* Алберта Б. Лорда (1972), *Уопштавање у јуначкој епици* Вида Латковића (1972), *Појам стилизације у народној епици* Максимилијана Брауна (1972), *Ранија и новија наука и Вукови погледи на народну епiku* Николе Банашевића (1972). Издвајамо и дела следећих аутора: *Основна питања у проучавању епских народних пјесама југословенских народа* Ђенане Бутуровић (1977), *Јунаци и маске* Бошка Сувајџића (2005), *Певач и традиција* Бошка Сувајџића (2010).

1.3. Рецепција народне епске песме у настави

Област *Рецепције народне епске песме у настави* обједињује елементе структуре епске народне песме: тематику, мотиве, фабулу, сиже, композицију, ликове, уметничке поруке, мотивационе поступке.

У области *Рецепције народне епске песме у настави* могу се издвојити дела: *Интерпретација епске народне поезије у средњој школи* Биљане Пастернак (2010), *Методичка интерпретација и наставно проучавање народног песничтва* Милке Андрић (1997), *Народна књижевност у основној школи (методичке основе)* Драгутина Росандића (1974), *Наставно проучавање народних приповедака и предања Зоне Мркаљ* (2008), *Интерпретације из књижевности* Станише Величковића и Јордане Марковић (2001), *Методика наставе српског језика и књижевности* Стане Смиљковић и Миомира Милинковића (2010), *Методика наставе српског језика и књижевности* Милије Николића (1992), *Истраживачки задаци у интерпретацији народних песама и прича у разредној настави* Снежане Марковић (2014), *Марко Краљевић и вила у светлу обреда прелаза* Софија Рацков (2012), *Ликови епских народних песама – историјско и поетско (котарски ускоци)* Марије Клеут (2008), *Реч и музика епске песме од синкретизма до певане поезије* Данке Лајић-Михајловић, (2013), *Митски, поетски и историјски аспект песме Смрт Марка Краљевића* Биљне Јовановић (2011), *Женидбе косовских јунака у кругу варијаната* Валентине Питулић (2013), *Ефекат савремене интерпретације народних епских песама на успешност тумачења народних пословица* Снежане Лакета (2015), *Школска интерпретација народне песме Марко Краљевић и бег Костадин* Миомира Милинковића и Мирјане Чутовић (2016) и *Савремени приступ интерпретацији народне епске песме Марко Краљевић и бег Костадин* Снежане Лакета (2016).

1.4. Резултати истраживања из интерпретације епских песама

Слушајући интерпретативно читање епске песме, ученик не може да меморише у целини све информације. Због тога је неопходан нови сусрет са песмом. Свако ново читање песме потребно је обогатити и новим истраживачким задацима, који могу бити различитих нивоа тежине, од једноставног проналажења имена јунака, преко запажања тока радње, до разумевања најтананијих унутрашњих порива одређеног лика из епске песме. При томе треба водити рачуна да начин и обим формулисања истраживачких задатака буде у складу са ученичким способностима. „Способност самосталног читања књижевног текста, као и доживљавања, разумевања и тумачења прочитаног, праћена способношћу формулисања и изражавања запаженог, ученог и сазнатог, омогућавају целовито разумевање и доживљавање књижевног текста“ (Марковић, 2014: 97). Технике памћења и успешне методе учења могу се савладати применом истраживачких задатака јер уз помоћ њих можемо „извршити организацију мишљења о књижевном делу која ће обезбедити подробније истраживање и дуже памћење његовог смисла“ (Николић, 2012: 273). Истраживачки задаци у интерпретацији народних епских песама подстичу ученике да, као самостални истраживачи, уз истраживачко читање ураде задатке који су уједно и аналитичко-синтетичке вежбе неопходне за свеобухватно схватање и разумевање народне епске песме.

Смештањем епске песме у синкретизам уметности, повезивањем музике, покрета и епике, аутор Данка Лајић-Михајловић долази до значајних резултата: „Непосредну потврду везе сензомоторног система и музичког продукта пружа искуство да ови покрети чине део мнемотехнике: гуслари се инструментом користе и у току усвајања новог садржаја, чак и када меморишу поетски предложак – писани текст“ (Лајић-Михајловић, 2013: 23). Присуство изохроног пулса „у такозваним примарним обредним жанровима тумачи се као резултат давнашњег људског искуства о његовим кохезионим својствима, о моћи да формира и контролише колективни дух, па и да уведе у екстатично стање. У складу са тим, изохронија се у гусларском музицирању може тумачити као траг семантичке информације, означитељ жанра који је афирмисао колективитет“ (Лајић-Михајловић, 2013: 24). Следе и запажања да су у савременој култури Србије заступљена два начина рецепције епских песама. Епске песме се најчешће читају, тачније епска песма се своди само на поезију, јер се о епским песмама учи само у предмету српски језик и књижевност на основу наставног плана и програма. Са друге стране, у актуелној гусларској пракси „епска песма је првенствено музика – њену информациону вредност чини музичка интерпретација познатих, фиксираних поетских предложака. Овакав приступ, који задатком дословног произношења поетског садржаја сасвим елиминише креативност у вербалној димензији и спознавање *дубинских структура* епике, потенциран је правилницима такмичења гуслара и програмима рада у школама у којима се образују млади гуслари“ (Лајић-Михајловић, 2013: 24). Свест о неопходности уочавања синкретичности епске песме, или супротно, „инвалидном доживљају епске песме без музичке компоненте, као и гушење креативности у поетској димензији инсистирањем на *цитатном* коришћењу предложака, воде не само ка емотивном удаљавању од епске традиције и деградацији гусларске праксе, већ и ка неразумевању њених базичних етичких вредности. Свест о томе неопходно је уградити у мере заштите певања уз гусле као једног од репрезентативних елемента нематеријалног културног наслеђа Србије“ (Лајић-Михајловић, 2013: 25). Савремена настава чини покушаје у интеграцији више предмета у реализацији одређеног наставног садржаја. За успешну интерпретацију народне епске песме неопходна је интеграција: српског језика и књижевности, музичке културе, историје, веронауке, ликовне културе. На неки начин, да бисмо схватили ово комплексно књижевно дело, неопходно га је вратити у синкретични облик из којег је првобитно и настало.

У првом делу књиге *Интерпретација епске народне поезије у средњој школи*, аутора Биљане Пастернак (Пастернак, 2010), уочљив је циљ да се сагледа и опише положај народне књижевност у целини (са акцентом на епску народну поезију) у средњој школи: предзнање са којим ученици долазе из основне школе, корпус књижевних дела и теоријских појмова који се везују за народну књижевност, а планом и програмом су предвиђени за рад у средњој школи, узраст ученика којима су она намењена, литература којом су ученици и наставници служе приликом спремања за час на којем ће бити реализоване наставне јединице из области епске поезије, и наставни системи којима се градиво из народне књижевности најчешће презентује ученицима.

С аспекта применљивости наставних система на средњошколску наставу народне књижевности, резултати истраживања су следећи: „По мишљењу наставника најсврхисходнији наставни систем за обраду градива из народне књижевности у средњој школи је интерпретативно-стваралачки систем, као и систем учења откривањем. Као добри и пожељни наставни системи поменути су још: корелацијско-интеграцијски и проблемско-стваралачки систем, као и систем учења откривањем“ (Пастернак, 2010: 31).

На питање склоности ученика према уметничкој или народној књижевности, ученици се пре опредељују за уметничку, а и часови на којима се обрађују дела уметничке књижевности су занимљивији од часова на којима се обрађују дела народне књижевности. Биљана Пастернак је дошла до резултата: од 69 испитаника само се 18 њих определило у корист народне књижевности. „Овакви резултати анкете наводе сваког наставника српског језика и књижевности да се запита откуд међу школском децом тако мало интересовање за књижевност која представља темељ националног менталитета и извориште безмало свеукупности мотива па чак и значајнијег дела форми уметничке књижевности“ (Пастернак, 2010: 47). Могуће решење јесте покушај повезивања градива из народне књижевности, посебно епских песама, са ликовном културом, музичком културом, веронауком, историјом.

Епска песма поетски осликава стваралачко транспоновање историје, стваралачка визија историјских личности и догађаја. „Народни стваралац снагом своје имагинације и идејног одређења мијења неке повијесне чињенице и личности“ (Росандић, 1974: 42). Зато већ на уводном часу треба афирмисати имагинативан приступ историји. „Примијенит ће се такви поступци који траже да ученици (усмено или писмено) изразе како замишљају одређене повијесне догађаје и личности (*Како замишљате један догађај везан за битку на Косову? Како замишљате јунаке из Косовске битке? Како замишљате Краљевића Марка? Како замишљате Краљевића Марка? Како замишљате хајдуке?*). Своју визију догађаја и личности ученици могу изразити и ликовно“ (Росандић, 1974: 42).

Закључак анкетирања ученика средње школе гласи: „Од свега што би ученицима могли да понудимо да раде на часу у оквиру народне књижевности њих најмање интересује народна епска поезија“ (Пастернак, 2010: 51). Ауторка поставља питање како ученике мотивисати да пожелеле да уплове у свет јунаштва? Једна могућност која остаје наставницима да реше овај проблем јесте да „ученицима дочарају овај свет епске народне песме кроз корелацијско-интеграцијски, проблемско-стваралачки наставни систем или систем учења откривањем, уместо кроз интерпретативно-аналитички систем“ (Пастернак, 2010: 51).

Ученицима је потребно учинити видљивим нове димензије народне епске поезије, упијајући их кроз слојеве звучања, значења, света дела, али и кроз сопствени слој аспекта, виђења одређеног догађаја, да „сопственим емотивним, моралним и искуственим хабитусом попуне *ингарденовска* празна места у њој, која традиционалним начином обраде епске народне песме у школи остају непримећена“ (Пастернак, 2010: 51).

Драгутин Росандић (Росандић, 1974) сматра да мотивацијску улогу за читање и интерпретацију епских народних песама има телевизијска или радио-емисија и филм. Данас су нам на интернету доступни видео снимци и гуслара, и филмова, и позоришних представа, телевизијских и радио-емисија. Све ове могућности треба искористити и уткати у наставни процес.

Истраживања проучавања народне поезије у настави Милке Андрић су највише била усмерена на средишње етапе тог сложеног процеса: „на заснивање и развијање интерпретације народне песме, јер је у разматрањима тих проблема наша методичка литература најоскуднија“ (Андрић, 1997: 311).

Свака народна епска песма има нешто само себи својствено, нешто непоновљиво, јединствено, тако да због тога не постоје тачно утврђени методолошки и методички прилази епској песми, тачније не постоји само један начин, утабан пут

долажења до света песме, а посматрано са аспекта савремене рецепције књижевног дела, свако од нас на тим путевима поставља свој хоризонт очекивања који се мења зависно од нас самих, зависно од саме песме, зависно од времена у којем ми живимо и времена у којем се песма родила, живела, живи и живеће. Часови на којим се интерпретирају народне песме су и сами уметничка дела. Овакав приступ народним епским песмама пружа и наставнику и ученику непресушан извор идеја, изазова, могућности у истраживању свих слојева народне епске песме: звучању, значењу, свеопштом значењу, углу гледања, позадини.

2. НАСТАНАК ЕПСКИХ ПЕСАМА

2.1. Порекло и настанак епских песама

Епска песма настала је још у периоду далеке прошлости. То потврђује и њен основни елеменат – причање о догађајима и јунацима, а овај елеменат садрже „и тужбалице и – нарочито – ратничке песме, које иду међу најраније људске творевине. Из тих елемената, упоредо са развитком култа предака, са развитком мита, са општим развитком друштва, и под огромним утицајем бајке (која се по садржини умногоме подудара са епском песмом) – постепено је настала посебна епска песма“ (Ђурић, 1989: 9). Елементи тужбалица могу се пронаћи у многим песмама. У песми *Женидба Милића барјактара* у обраћању младожење кроз апострофу вишим силама. У песми *Смрт војводе Каице* уочавају се и обредне радње сахрањивања ратничке опреме уз ратника.

Питање настанка или како Вук каже *постања* народних епских песама једно је од најважнијих питања о народном стваралаштву. Стварање епске песме, процес *постања* песме, процес је у којем учествује цео народ. Један или више појединаца изражавају народ. „Песме *спевавају* даровити појединци, *спеваоци*, како их Вук назива“ (Деретић, 1978: 98), али ту није крај, већ почетак уметничког обликовања ове незавршене творевине која почиње свој плес кроз простор и време добијајући свевременску и свепросторну димензију. Поред *спеваоца* који је стваралац, веома битну улогу, према Вуку, можда и битнију од *спеваоца*, имају обдарени појединци који разносе песме; мада између *спеваоца* и *разносача*, *преносиоца* песама постоји разлика битно је истаћи да су и једни и други у суштини ствараоци. Народ је давао предност певачу *преносиоцу* епских песама над *спеваоцем*, што потиче од чињенице да народ више „цени певачеву уметност казивања песме а не његову способност стварања нове“ (Деретић, 1978: 99). Спевалац народне епске песме је зачетник стваралачког процеса, на који се надовезује стваралаштво народно, а улога епског певача – преносиоца јесте да све синтетизује, заокружи, да венцем славе крунише овај мукотрпан и задивљујући чин.

Владимир Бован (2013) сматра да је Тома Маретић грешио када је питање старости наших јуначких песама одређивао према старини записа. Он је превидео и чињеницу да наше јуначке песме више садрже грађе која припада причи, легенди, него историји што је нарочито дошло до изражаја у песмама старијих времена. За разлику од њега, Вук Карацић је претпостављао да је српска јуначка епика веома стара: „Ја мислим, да су Србљи и прије Косова имали и јуначки пјесама од старине, но будући да је она промјена тако силно ударила у народ, да су готово све заборавили што је било донде, па само оданде почели наново приповиједати и пјевати“ (Стеф. Карацић, 1972: 21).

Истина о древном пореклу наших народних епских песама записана је у сведочанствима о нашој усменој јуначкој епици. У VI веку византијски хроничари Теофилат Симоката и Прокопије рекли да су Словени у сусретима са Византицима код Цариграда и Солуна показали да имају своје песме. „Симоката је поменуо и инструмент уз који они певају. Судаћи по опису Симокатином, то су биле гусле, па се може претпоставити да се радило о гусларским епским песмама. То сведочи да су преци Јужних Словена пренели на Балкан и своју јуначку епiku“ (Бован, 2013: 165).

Епска песма је творевина која одликује наш народ. Нема је у свим културама и у свим народима. „У прво време, и кад се издвојила у посебан род, епска песма је по начину казивања била хорска; тек током времена она је постала индивидуална песма, а на крају родовског и на почетку класног друштва појавили су се професионални певачи (као и професионални приповедачи, па чак и професионалне нарикаче)“ (Ђурић, 1989: 11). На почетку свог настајања, епска песма је била извођена уз музичку пратњу, а касније је и само казивана.

Доласком словенских племена, који су донели ритуалне моделе племенског фолклора, на Балканско полуострво у време када се на том простору сукобљавају две моћне цивилизације – византијска и римска – поред борбе за животни простор одиграла се и борба за очување и изградњу материјалне и духовне културе. Примајући хришћанство и писменост, на словенском језику, утицаји византијске културе били су неизбежни. Млада српска држава постаје једна од најјачих држава Балкана. У тој раној фази феудализма књижевност средњовековне Србије започиње своју изградњу на темељима византијске културе. У доба развијеног феудализма јавиће се оригиналне књижевне врсте, житија и похвале. У овом периоду манастири постају средишта духовног и културног живота. Из редова калуђера потиче велики број преписивача, а касније биографа, који су оставили дела значајне историјске и књижевне вредности. Проналаском машине за штампање остварили су се крајњи домети у овој области.

„Усмени модели из периода паганства нису у изворном облику сачувани. Примањем хришћанства и формирањем српске средњовековне државе, ти модели су християнизовани, а каткад и сасвим модификовани, тако да се данас углавном не зна за усмено стварање претфеудалног доба“ (Милинковић, 2012а: 14). У овом периоду се врши раслојавање друштва на класе: феудалну аристократију (повлашћени слој друштва) и сиромашно сељаштво (кметови који кулече на поседима господара).

Кметови, који су некада били слободни сељаци, стварају усмене облике изражавања са паганским обележјима који су најчешће израз незадовољства према аристократији. Догађаји из свакодневног живота, однос цркве и племства према потлаченима (кметовима), затим ратови и политички догађаји били су предмет усменог стварања. Писана књижевност била је привилегија велможа и феудалне аристократије, а период од XII до XVI века процват писане књижевности.

На почетку своје владавине Турци су били благонаклони према културним и верском творевинама покореног народа. Касније, како је слабила њихова моћ, јачао је систем окрутне власти. Српски народ, који никада није волео окове, на различите начине се опирао вишевековном ропству. Један од начина борбе био је одлазак у хајдуке. И сеобе Срба су биле масовне, најмасовнија под Арсенијем Чарнојевићем. Појава ускока везује се за области под турском влашћу које су се граничиле са хришћанским земљама. „Период ропства под Турцима инспирисао је народног певача да сања и пева о слободи, да уздиже и велича хајдуке и поједине личности, које су након Косовског боја добиле ореол националних хероја“ (Милинковић, 2012а: 15).

Народна књижевност типолошки и структурално, али и са аспекта књижевне историје, припада средишњем слоју српске књижевности. На њу се наслања нова књижевност, а претходи јој средњовековна. „Свака од ових књижевности има своју тематску и стилску особеност, своју историју и поетику“ (Милинковић, 2012а: 15). Усмена књижевност, „чији почеци сежу до праисторије, највише је цветала управо онда када су стваралачке могућности писане књижевности биле угрожене а њено

дејство ограничено. Срби су у књижевном свету најпре постали познати по својим народним песмама. Образовани људи многих европских земаља прихватили су наше народне песме знатно пре него што су наши књижевници постали свесни стварне вредности тих песама“ (Деретић, 1990: 6).

У предговору *Народним српским пјесмама* из 1823. године Вук Караџић је забележио да „јуначких пјесама мало имамо старијих од Косова, а од Немањића нема старије ниједне“. Вук мисли да су Срби и пре Косова имали и старијих јуначких песама, али да је Косовски бој толико силно утицао на наш народ да су, према његовом мишљењу, све заборавили, па од тада почели испочетка писати. Косово је, „не само за Вука, већ и за потоње књижевне историчаре – одавно постало судбински међаш двеју историјских епоха у култури, и у историји српског народа. Усмене форме настале пре Косова, скоро да је прекрила патина заборава. Косово је инспирисало народног певача да испреда легенда и пева епске песме које представљају домете усмене традиције“ (Милинковић, 2012: 17). Сачуване епске песме су надахнуте личностима и догађајима које им одређују конкретно време настанка, тако да се њихово порекло и временска димензија могу тачно одредити. У структури ових форми јасно су насликани портрети средњовековних велможа, витезова и јунака преткосовског, косовског и покосовског временског периода. Јачање династије Немањића рефлектовало се на јачање феудалне државе, а то је утицало на развој средњовековне културе – архитектуре, фреско-сликарства и књижевности.

Према Војиславу Ђурићу (1989), у развоју епске поезије уочене су три етапе. Прва етапа је карактеристична по слободној импровизацији у народу, где се песме мењају, не постоји коначна форма. За другу етапу карактеристично је постојање песама које се појављују у одређеном облику. Одлика треће етапе јесте *сливање песама око једне фабуле*. На овај начин настаје велики еп. Између прве и друге етапе кратак је временски размак, а између друге и треће етапе постоји дуг временски размак. „Наша епска поезија, која је крајњу тачку свога развоја достигла у циклусима, налази се на граници између друге и треће етапе“ (Ђурић, 1989: 12).

Улога певача је неизбежна у развоју епске поезије. Певачи ствараоци су главни фактори у периоду настанка епске песме. Треба разликовати певаче ствараоце, који стварају нову епску песму и певаче распрострањиваче², који преносе већ створену песму и на тај начин је чувају од заборава.

Да епске песме нису биле омиљене, сведочи и чињеница да Козма осуђује богумилство као јерес, а богумилима приписује грех зато што воле гусле, бајке, *бесовске песме*. Тачније, уз гусле су се певале епске песме, а *бесовске песме* су стари лирски модели паганске садржине. „У своме трактату против богумила, Козма напада гусле и песме простога народа. Његов говор осликава атмосферу у којој су песме певане *с гуслама и плесканием*. Овај податак сведочи да су тада, као и касније, гусле биле инструмент нижег сталежа; скоро увек, неког даровитог певача који је уз овај древни инструмент исказао осећања и колективну свест целог народа“ (Милинковић, 2012а: 17). Према записима историчара Теофилакта Симокате Словени су још у VI и VII веку певали песме уз музички инструмент, који се звао *цитра*.

---

² „У периоду цветања, уопште у периоду стварања епике, главни су фактори певачи ствараоци, какви су код Грка били аеди, код Француза трувери, код нас гуслари слични Вишњићу, а у периоду одржавања већ створене епике – кад је стварање већ завршено – главну улогу имају певачи распрострањивачи, који чувају наслеђе из прошлости, као што су код старих Грка чинили рапсоди, код Француза жонглери, код нас многи певачи из познијих времена“ (Ђурић, 1989: 12).

И у животу средњовековне Србије облици епске традиције били су веома присутни. „Када хвали Стефана Првовенчаног, монах Теодосије истиче склоност владара према поезији, *јер кад сеђаше у челу трпезе, весељаше благороднике бубњевима и гулама као што је обичај у самодржаца*. Овај податак говори да је на дворовима владара из тог времена било певача који су при обедима певали песме чија је садржина годила афинитету средњовековне аристократије“ (Милинковић, 2012а: 19). Први записани стихови сачувани су из 1497. године (Самарџија, 2007), из које датира запис епске песме – *Орао се вијаше над градом Смедеревом*.

Постојање народних умотворина бележено је из времена ропства под Турцима. Постоје писани извори који сведоче о песмама о Милошу Обилићу, Марку Краљевићу³. „Словеначки путописац Курипешкић објавио је 1531. године *Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију*, у коме пише да се у Босни доста пева о *једном старом српском витезу по имену Милошу Кобилевићу, о његовој погибији и смрти султана Мурата*“ (Милинковић, 2012а: 19). У *Путопису* од десет свезака Евлија Челебија у XVII веку бележи народна предања и говори о епским песмама које су певане у околини Суботице.

У XVIII веку, путописци и сакупљачи народних умотворина забележили су велики број песама у десетерцу. Ово ће касније постати карактеристика јуначких епских песама. У Универзитетској библиотеци у Ерлангену, 1913. године пронађена је рукописна збирка која има 530 листова, а писана је ћирилицом. Збирка садржи 217 песама, међу којима је највише епских, али има и лирско-епских и лирских. Највише песама је записано у десетерцу, али има и бугаршtica. Песме из ове збирке певају о животу и делима јунака немањићке лозе. Поред песама о Немањићима има песама о Бранковићима, о хајдуцима и ускоцима, о Сибињанин Јанку и Марку Краљевићу.

У XVIII веку европски песници и фолклористи са нарочитом пажњом изучавају и прате фолклор, традицију и народну књижевност. Путопис *Путовање у Далмацију (Viaggio Dalmazia)*, који је 1774. у Венецији објавио италијански фолклориста Алберто Фортис (1741–1803), и у њему забележио народну баладу *Хасанагиницу*, на изворном језику и италијанском преводу. Пажњу познатих европских песника, књижевних историчара за српске народно стваралаштво пробудиће ова песма. На немачки језик ће 1775. године *Хасанагиницу* превести Гете. Четрнаест стихова из ове баладе, Колриџ (1772–1834) ће забележити у својој *Бележници* 1804. године објавити, а 1813. године Шарл Нодје ће о овој песми написати и прву студију. Вук Караџић је 1814. године *Хасанагиницу* објавио у *Малој прстонародној славеносербској пјеснарици* преузивши је из Фортисовог рукописа.

„Поникла из култа предања, као особен књижевни модел, епска песма припада реду старијих творевина усмене традиције. У средишту епске песме је увек неки важан догађај: јуначко дело колектива или индивидуе, које улази у песму и постаје саставни део националне историје. [...] Овај песнички жанр карактеришу и општа места – стилско-језички стереотипи и склоност усменог певача да преувеличава збивања и јунаке, чија слава каткад премашује оквире реалног и сеже до границе митских размера“ (Милинковић, 2014: 34). Јуначке песме, које су се углавном певале уз гусле, карактеришу нашу епску поезију. Ове су песме су теме и мотиве црпеле из догађаја

³ „Неки извори указују да се у XVI веку већ стварала легенда о Марку Краљевићу као великом епском јунаку. У извештају који је сплитски кнез 1547. године упутио млетачкој Сињорији, говори се о слепом војнику који на сплитском тргу, пред окупљеним светом, пева песме о Марку Краљевићу. Петар Хекторовић је у спеву *Рибање и рибарско приговарање* 1555. године забележио песме о Марку Краљевићу“ (Милинковић, 2012а: 19).

националне прошлости и познатих личности, као и из историје или народног предања. Вук их је према времену настанка поделио на: 1) песме старијих времена у којима се пева о догађајима и јунацима до краја XV века; 2) песме средњих времена које се односе на догађаје до почетка XVIII века и 3) песме новијих времена – у којима су опевани устанци и бојеви за ослобођење Србије и Црне Горе. За школске потребе, књижевни историчари, из практичних разлога, групишу их у епске циклусе.

Епске песме су стваране да јачају дух народа. Народу је у тешким периодима потребан узор како би се борио. „Казујући трезвеним реализмом све како је било у десетерцу као основном нашем стиху, памтљивој и високостилизованој синтаксичкој целини, анонимни певач је створио поетску легенду. Песме о непрестаним крвавим борбама, устанцима и јунаштву, језива су историја борби, падања и дизања, стварања и победа“ (Петровић, 2002: 15).

2.2. Вукови певачи

Народна песма ходи по народу од уста до уста, од срца до срца, од села до града и прича уз струну гусала кроз уста народног певача – народног гуслара, чија се вештина огледа у томе да осоколи песмом јунаке пред јуначке бојеве и јурише, да им ране олакша, да их песмом учини бесмртним након тешких и крвавих битака, а њих је вазда било, јер је српска историја била бурна, понекад мрачна и тешка. „Сваки од Вукових певача имао је посебан круг омиљених мотива и посебан стил. Кроз песме о старим временима сваки је исказивао оно што је носио у себи. Јасније него претходни Караџићеви гуслари руше уобичајено схватање народне епике. Они доказују да појам епских певача не треба сводити на појам неодређеног народног генија, већ на појам генијалног појединца“ (Недић, 1972: 340).

Звук гусала подсећа на јаук. Јаук гусала је јаук душе народа. Израз немоћи, али и немирења са том немоћи. „Динарска туга историјска туга... На Балканском полуострву само динарски људи имају гусле⁴, којима се прате народне песме, инспириране једино народном историјом“ (Цвијић, 2009: 26). Струне гусала су истоветне са струнама душе.

После многих страдања Срби су могли само подносити уједно тужну и окрепљујућу, бесну и умирујућу, музику гусала. Ова музика је пуна енергије, па чак и беса. Певајући о страдањима и патњама свог народа, гуслар може пасти и у транс изазван гневом, болом. Деси се гуслару „да баци и скрха свој инструмент да би изразио силна осећања која у њему изазива јака жеља да поправи неправду“ (Цвијић, 2009: 26). Наш народ има необуздану природу и не може да отрпи неправду. Мука је рађала песму, а песма блажила муку, крепила веру и чувала понос кроз све борбе и мегдане нашег напаћеног човека. А гуслари су и својеврсни вожди, јер је слушајући гусларево певање наш народ је одлазио у гору да се бори да освети бол свог народа. И туга коју наш народ осећа није обична, већ је, како Цвијић каже, динарска, историјска туга, туга која се не предаје, која не прелази у очајање, већ се транспонује у понос и пркос.

Значајно је да се млади не удаље од историјског памћења, већ да га оживе и унесу кроз рецепцију народне епске песме, оживљавајући и наше јунаке и наше обичаје, поразе и победе. Од народног певача зависи хоће ли се песма мењати мање или више

⁴ „Гуслама се не могу пратити игре или лирске песме, за које динарски људи имају друге инструменте (нарочито свиралу). Монотони и тужни тонови гусала потпуно се слажу са народном душом када она обнавља успомене из историје пуне патњи и понижавања“ (Цвијић, 2009: 26).

зависно од генерације којој припада. Вук Караџић⁵ је разликовао добре и лоше певаче, јер је из личног искуства знао како поступају добри, а како рђави народни певачи. Лоши певачи су обично они који обично песме дословно памте, па кад нешто погрешно науче они ту грешку преносе даље. Лоши певачи и добре песме знају да покваре. Добри су они певачи који грешке у песми лако отклањају, а таква песма постаје савршена. Вук је најбоље запазио да кад неко састави песму, и кад је колектив прихвати као своју, па касније песма „идући од уста до уста расте и кити се, а кашто се умаљује и квари; јер какогођ што један човек љепше и јасније говори од другог, тако и пјесме пјева и казује“ (Стеф. Караџић, 1985: 378). Дobar певач мора првенствено имати добро памћење, бити вешт импровизатор, мора схватати и разумети оно о чему пева и мора волети то што ради. Импровизатор, али врхунски стваралац јесте Старац Милија, који је као певач увек при новом певању казивао песму другачије, али држећи се увек њене структуре.

У Вуково доба „пјесме јуначке по народу највише разносе слијепци и путници и ајдуци“ (Стеф. Караџић, 1972: 21). Песме су преношене из једне у другу говорну средину: из јекавске у екавску, а понекад су се прилагођавале и одређеном наречју. Велики број епских песама је у процесу преношења заборављен, а то су најчешће оне које, према Владимиру Бовану, за колектив нису имале неки посебан значај.

Наши епски певачи су у песме уносили и своје емоције, своје виђење неког догађаја, „себе саме, своју душу, и тако уткивали индивидуално у песму и зато и јуначке песме нису без лиризма, кога нарочито има у најбољим остварењима наше народне епике.“ (Бован, 2013: 45). Јуначке песме носе у себи и снажну драматику – велики број песама је драматизован, филмован.

Потврду да су пратиоци на двору Стефана Дечанског певали песме о јунацима и јуначким делима, проналазимо у запису двеју бугарштица Петра Хекторовића из 1555. године, које су певали рибари, без музичке пратње. „У време опадања утицаја народне епике, нарочито жене певачи, преносе епску песму уобичајеним рецитативом, што је нарочито карактеристично за приповедну епску усмену песму“ (Бован, 2013: 46).

Јурај Крижанић у XVII веку је записао о певању и певачима: „Видео сам како на гозби седе племићи и војводе, а за њиховим леђима стоје војници и певају поменуте песме о слави предака. А све ове песме садрже славу Марка Краљевића, Новака Дебељака, Милоша Кобилића и неких других јунака“ (Ђурић, 1989: 694).

Војислав Ђурић (Ђурић, 1989) за Доситеја наводи да је оставио драгоцену сведочанство о распрострањености јуначких песама у то доба и да овакве песме певају сви словенски народи у разним краљевствима и кад се жене, и кад празнују, и кад се часте, у свим приликама, кад путују по мору или по друмовима.

У Вуково доба јуначке песме су се највише *певале по Босни и по Ерцеговини и по Црној Гори и по јужним брдовитим крајевима Србије*⁶. Највише епске песме певају

⁵ „Рђав певач и добру песму рђаво упамти и покварено је другоме пева и казује; а добар певач и рђаву песму поправи према осталим песмама, које он зна. Тако ја мислим, да какав Подруговић данас чује најгору песму, он би је после неколико дана казао онако лепо по реду, као што су и остале његове песме; или је не би никако ни упамтио, него би казао, да је то будалаштина, која није за памћење и казивање“ (Стеф. Караџић, 1985: 378).

⁶ Вук Караџић је 1824. године писао: „По тим мјестима и данашњи дан готово у свакој кући имају по једне гусле, а по једне особито на стану код чобана; и тешко је наћи човека да не зна гуђети, а многе и жене и ђевојке знаду. По доњим крајевима Србије (око Саве и око Дунава) већ су рјеђе гусле по кућама, но опет мислим да би се у сваком селу (особито с лијеве стране Мораве) по једне могле наћи. У Сријему пак и у Бачкој и у Банату гусле се данас могу виђети само у слијепца (па и они морају учити у њи

људи средовечни и старији. Онај ко зна педесет песама зна лако смислити и нову песму. Наведено је да по народу песме разносе путници, слепи певачи и хајдуци. Слепи певачи се сусрећу и код других народа, то је начин да преживе – певајући зарађују за храну.

Нису сви људи подједнако даровити, па тако ни народни певачи. Има их даровитих, јасних у казивању. Један од таквих јесте Тешан Подруговић. Родио се 1775. у Казанцима у Гацком. Био је трговац, па пошто је у самоодбрани убио неког Турчина, одметнуо се у хајдуке. Као хајдук је 1807. године пребегао у Србију. Презивао се Гавриловић, а пошто је био веома велики, као по' другога човека прозвали су га Подругом и Подруговићем. Вук Караџић га је пронашао 1815. године у Карловцима веома сиромашног, како се прехрањује секући и продајући трску (Стојановић, 1924). Када је Вук сазнао колико и каквих песама зна, почео је да му плаћа дневнице и да од њега слуша и записује песме. Тешан је изузетан епски певач, али и изузетан борац за слободу. Вук Караџић је записао о њему: „Но кад се онда испред Васкрсенија у Србији дигне буна на Турке, и њему као да уђе сто шилака под кожу. Једва га којекато задржим око Васкрсенија, те препишем неколике од они песама које ми је путем идући из Карловаца на колима казивао, па га одма по Васкрсенију узмем на кола и одведем у Митровицу, те оданде пређе у Србију, да се наново бије с Турцима“ (Стеф. Караџић, 1985: 364). Прешавши у Босну испребијају га Турци, па умре од убоја. Док је Вук од њега песме записивао имао је око 40 година, и био је како га Вук описује, паметан, хајдук и поштен човек, који и док је често нешто весело и шаљиво приповедао, о чему сведочи и песма *Новак и Радивоје продају Грујицу*, био мало као намрштен, није се смејао. Жали Вук, за њим и за његовим јуначким песмама којих је знао још најмање сто, јер није успео све записати за његовог живота. Жали, јер су све његове песме биле добре. Тешан је песме разумео, осећао, живео у њима. А ко може боље схватити унутрашњи живот јунака од самог јунака?! Лик Марка Краљевића Тешан је стварао на себи својствен начи, тако да је епски Марко, углавном Марко Тешана Подруговића (Недић, 1981). „Оно како ми данас доживљавамо и осећамо Марков спољашњи и унутрашњи лик представља највећим делом стваралачку замисао и отелотворење Тешана Подруговића“ (Зуковић, 1995: 47). Он је песме није певао, мада је *знао ударати у гусле*, већ их је казивао. „Његова је свака песма била добра, јер је он (особито како није певао, него само казивао) песме разумевао и осећао, и мислио је, шта говори“ (Стеф. Караџић, 1985: 364–365). Вук је од Подруговића записао око двадесет песама: *Женидба Душанова, Марко Краљевић и Љутица Богдан, Марко Краљевић и Вуча џенерал, Цар Лазар и царица Милица, Марко Краљевић познаје очину сабљу, Марко Краљевић и Арапин, Марко Краљевић и Муса Кесеџија, Марко Краљевић и Бемо Брђанин, Женидба Стојана Јанковића, Сењанин Тадија*.

Филип Вишњић⁷ се родио 1767. године у Босни, у селу Међашима (у зворничкој нахији). Пошто га је Тешан Подруговић 1815. оставио и отишао у бој, Вук Караџић је пронашао Филипа Вишњића и довео га у Шишатовцу, сазнавши да овај зна доста

ударати, и многи не пјевају песама, него само богораде уза њи), а други би се људи врло стидили слепачке гусле у својој кући објесити; и тако по тим мјестима јуначке (или, као што се туда већ зову, слепачке) пјесме нико други и не пјева осим слијепача и, по Бачкој, ђекоји жена (које без гусала пјевају)“.

⁷ Прешао је „у Србију 1809. године, кад се српска војска онога лета испреко Дрине натраг вратила и после тога до 1813. године једнако је живео по српским логорима око Дрине (1810. године био је у Лозници у муасери, кад су Богићевић Анто и Милош Поцерац и Бакал Милосав бранили Лозницу од Турака...). Кад Турци 1813. године опет обладају Србијом, и он с фамилијом својом пребегне у Срем, и намести се у селу Грку“ (Стеф. Караџић, 1985: 365).

лених песама нарочито од Карађорђева времена. „Ја зацело мислим да је ове све нове песме, од Карађорђина времена, Филип сам спевао“ (Стеф. Карацић, 1985: 365). Филип је у младости ослепео од богиња, па је просио певајући уз гусле, обишавши цео босански пашалук и Скадар. Вук га је наговарао да иде опет у Србију, желећи да тамо још коју песму спева; али га није успео наговорити јер се Филип добро осећао у Срему, био је дарован и чашћен за своје песме, имао је свога коња, сина је уписао у добру школу и како каже Вук, чисто се био погосподио. Песме које је Вук од Вишњића прикупио су следеће: *Смрт Марка Краљевића, Бајо Пивљанин и Бег Љубовић, Почетак буне против дахија, Бој на Чокешини, Кнез Иван Кнежевић, Бој на Мишару*.

Вук је од Старца Милије записао следеће песме: *Бановић Страхиња, Женидба Максима Црнојевића, Сестра Леке Капетана*. Штета што Вук није успео да запише још песама од њега, јер се Милија бави психологијом ликова (Недић, 1981), његови ликови су непоновљиви, какав је само Бановић Страхиња, разликују се од свих које смо упознали. Милија је родом из Колашина (Херцеговина), а живео је у Србији, у нахији пожешкој. Захваљујући помоћи кнеза Милоша, Вук се састао са Милијом у Крагујевцу 1822. године. О Старцу Милији Вук је записао: „Али кад се с Милијом састанем онда ми се тек радост окрене на нову тегобу и муку: не само што он, као и остали готово сви певачи (који су само певачи), није знао песме казивати редом, до само певати, него без ракије није тео ни запевати, а како мало сркне ракије⁸, он се – и онако, које од старости које од рана (јер му је сва глава била исечена тукући се негда с некаквим Турцима из Колашина) слаб будући – тако забуни да није свагда редом знао ни певати!“ (Стеф. Карацић, 1985: 366). Вук је због тога чекао да му Милија сваку песму пева по неколико пута док је није толико упамтио да је и сам могао препознати кад Милија нешто прескочи. Молио га је Вук да пева полако, растежући речи, а он је за њим писао што је брже могао; а да провери да ли је песма добро написана Милија је опет морао певати, док би Вук гледао у рукопис, да види је ли све добро написано. Пошто су га завидљивци наговорили да је Вук *луд и беспослен човек*, Милија је отишао од Вука без поздрава. Милија је умро око 1833. године.

Песме: *Зидање Скадра, Женидба кнеза Лазара, Урош и Мрљавчевићи⁹, Зидање Раванице, Женидба Грујице Новаковића, Маргита дјевојка и Рајко војвода, Смрт Душанова*, Вук је записао такође од Колашинца (Херцеговина), Старца Рашка, који је у почетку буне на дахије дошао у Србију, у селу Сабанти, близу Јагодине.

Песму *Женидба краља Вукашина* Вук је записао од Стојана Хајдука, који је био „родом однекуд из Херцеговине“. Вук је нашао Стојана 1820. године у Брусници, „где је био затворен што је, дошавши из ајдука, убио некакву бабу, за коју је мислио да му је, као вештица, дете изела“ (Стеф. Карацић, 1985: 368).

Од Марка Немањића Вук је добио песме: *Облак Радосав, Старина Новак и дели-Радивоје, Смрт Сењанина Ива, Костреш харамбаша, Виде Даничић*. Марко је по занимању био писар. Радио је код Васе Поповића, главног кнеза пожешке нахије. Марков отац, поп Филип био је „знатан певач, а у гусле ударати може бити да нико

⁸ „Он није имао обичаја, пити ракију из оног суда, у коме му се донесе; него је саспе у чутуру, коју је у јанцику носио, па после певајући припија сваки час помало. Ко се год деси код њега, он му наздрави, кад оће да пије, а пошто се напије, остави чутуру опет у јанцик, не пруживши је никоме. Кад би га ко онда запитао каква је ракија, он је имао обичај стресавши се и намргодивши одговорити: Зла, синко, и грдна, не море грђа бити; не дао ти је Бог пити!“ (Стеф. Карацић, 1985: 367).

⁹ Оригинален назив песама (које су објављене по бечком издању) и оригинална имена јунака епских песама преузели смо из збирке Вука Стеф. Карацића *Српске народне пјесме*, књига друга у којој су *пјесме јуначке најстарије*, 1987.

није знао боље од њега (и умро је готово с гуслима у руци: о његовоме крсном имену, о Лучину дне – 1820. године, – када је он у вече седио, те ударао у гусле и певао, окине се пиштољ некога од његових гостију, који је поред њега седио, те га убије); а и Марко је врло добар певач“ (Стеф. Карацић, 1985: 373).

Од свога оца Стефана записао је Вук песме: *Клетва кнежева, Кнежева вечера, Косанчић Иван уходи Турке, Три добра јунака, Дијоба Јакишића, Вук Анђелић и бан Задраин*. Отац Стефан „који је, као побожан и збиљски (ernsthaft) човек врло мало марио за песме, него само колико ји је, готово неотице, упамтио од свога оца Јоксима и брата Томе, који су не само млоштво песама знали и радо ји певали него и песме спевали“ (Стеф. Карацић, 1985: 374).

Вук је био неуморан у трагању за епским песмама, у трагању за епским певачима. Тако је песму *Болани Дојчин* записао од једног трговца из Босне. Песму *Марко Краљевић и бег Костадин* Вук је записао од Грује Меанцића из Сентомаша у Бачкој. Песму *Марко Краљевић и Алил-ага* и *Смрт војводе Каице* записао је од Слепе Живане, која је живела у Земуну, родом из Србије, а као слепица путовала је и по Бугарској. Вук је Слепу Живану срео 1815. у Земуну и забележио песму *Марко Краљевић и вила*. Изузетну песму *Смрт војводе Пријезде*, која је заснована на стварном догађају из 1413. године: војвода деспота Стефана Лазаревића бранио је Сталаћ од султана Мусе, Вук је 1826. добио од Слепе Јеце. Слепа Јеца, тачније Јелисавета Јовановић, умрла је у Земуну, након порођаја. Научила је гуслати од Слепе Живане. Песме *Старина Новак и кнез Богосав* и *Мали Радојица* од Гаје Балаћа, који је родом био из Лике, а Вук га је пронашао у Крагујевцу 1830. године. Песму *Змија младожења* Вук је записао од Анђелка Вуковића, са Косова. Песма има елементе бајковитости, својеврсна бајка у стиховима, а тема женидбе са препрекама, и десетерачки стих, негде на граници између баладе и јуначке поезије, претворили су је у веома живописну, упечатљиву епску песму. Уз ову песму Вук је препричао и прозну варијанту као напомену уз песму, а која је такође живописна и коју ће касније целу објавити као приповетку. Песму *Женидба од Задра Тодора*, прота Јован Павловић је преписао у Шапцу од другог трговца из Босне и послао је Вуку у Крагујевац 1859. Препис песама: *Пропаст царства српскога, Косовка дјевојка* и *Марко Краљевић укида свадбарину* послао је Вуку Лукијан Мушички, а он их је добио од Слепе Сремице, из Гргуреваца. Од ње је добио и песму *Дјевојка надмудрила Марка*. Песму *Предраг и Ненад* добио је Вук од Јована Берића из Будима.

И мада за неке песме, певач остаје непознат, оне због тога нису мање вредне, већ на против, блистају саме, такве су песме: *Орање Марка Краљевића, Марко тије уз рамазан вино, Марко Краљевић и Мина од Костура, Марко Краљевић и орао, Ропство Јанковић Стојана, Смрт Сењанина Ива, Стари Вујадин*.

Када се народна епска песма поред вокалне пратње и музички инструментално интерпретира, тада се додатно оснажује њено естетско и емоционално деловање на децу предшколског и школског узраста. „То се посебно мора рећи за певање уз гусле. Вокално-инструментални приказ епског садржаја изазива код слушаоца јаку делатност маште, дубока осећања, полет воље. Зато уметник гуслар учи осећању речи, емоционалном бојењу речи, сликању речима, гледању таквих слика“ (Игњатовић, 1966: 232). Уметник гуслар је и учитељ, он васпитава, он учи нараштаје како да памте, како да схвате, како да осете, учи их како да доживе догађаје и јунаке. Потврду за ово проналазимо и у чињеници да су деца у давна времена седела у првим редовима када се слушала песма уз гусле.

2.3. Значај Вука Караџића у сакупљању епских песама

Вук Стефановић Караџић (1787–1864) је својим радом прославио нашу усмену књижевност широм Европе сакупљајући и објављујући народне песме, пословице, загонетке и приповетке. *Мала прстонародна славеносербска пјеснарица* (1814) прва је објављена збирка народних песама са простора Србије.

Вуков рад је пресудан не само за културу српског, већ и других балканских народа. Темеље књижевнокритичке мисли поставио је Вук у предговору за прву и четврту збирку народних епских песама. Ново поглавље у историји српске књижевности започиње са објављивањем народних епских песама. Светски познати књижевници се интересују за српске народне песме: Грим, Гезман, Гете, Мицкијевич, Пушкин. Посебно их интересују наше народне епске јуначке песме.

Многи Вукови савременици су оспоравали Вуков рад у Србији, међу њима и Сима Милутиновић Сарајлија. Милош Светић је омаловажавао рад Вука Караџић говорећи да се кити туђим перјем.

Вук је почетком XIX века систематски сакупљао и записивао наше народне умотворине. Године 1811. Вук се са Симом Милутиновићем договорио да напишу историју Карађорђевог устанка. Карађорђе га је послао у Кладово где је Вук имао певача, гуслара. У Неготину се Вук упознаје са војводом Хајдук Вељком Петровићем, који је већ био познат кроз песме. Трагајући за неком новом, бољом Европом, прешао је у Беч, 1813. године. Ту је написао чланак о пропасти устанка због великаша, кнежева, а тај чланак је дошао у руке цензора Јернеја Копитара, кога је био заинтересован за све што се тицало Срба. Заљубио се Копитар у Вукове оштре мисли, у једноставан стил, и у његову везаност за народ. Препознао је у Вуку човека кога је годинама тражио. Треба напоменути да је Копитар и пре сусрета са Вуком имао збирку наших епских и лирских народних песама. Он је инсистирао да Вук 1814. године изда збирку српских народних песама за које је Европа већ нешто знала, тако да је Вук пристао да запише песме које је већ знао, а које му је казивала рођака Савка Живковић која је с мужем прешла у Беч. Тако је рођена *Мала прстонародна славеносербска пјеснарица*, која је садржала 100 лирских и 8 епских народних песама: *О Милошу Обилићу, О Марку Краљевићу, О женидби Тодора од Сталаћа, О смрти Јове Деспотовића, О смрти Гуше Буљукбаше, О удатби Хајкуне сестре бега Љубовића, Жалосна песна племените Асан-агнице, О смрти Кулин-Капетана*. Све песме је записао по свом сећању, осим *Хасанагинице* (њу је преузео из Фортисовог путописа). „Дајући песме хронолошки, Вук је приказао у малом српску историју од Немањића до Карађорђа“ (Бован, 2013: 88). А да су ове епске песме битније и од саме историје, потврђује и чињеница да је Копитар инсистирао да се објаве пре *Историје* коју је Вук написао. Он је у писму нагласио: „Пјеснарица *пре свега, потом историја*. – Пјеснарица *пре свега! Такве* песме никакав народ *нити је имао, нити сад има*.“ (Стојановић, 1924: 195).

У предговору књиге, *Мале прстонародне славеносербске пјеснарице* Вук је приказао настанак књиге, „али је прећутана заслуга Копитара и Савке Живковић. Заслугу, што је књига угледала света, приписао је Лукијану Мушицком. У предговору је изнео да је знао више јуначких песама, али се плашио да му се не замери што издаје *сьепачке песме*“ (Бован, 2013: 88). И сам је уочио велику повезаност ових народних песама са народном историјом говорећи да те песме *содержавају битие Србско, и име*

(Бован, 2013). Захваљујући Копитару, *Мала прстонародна славеносербска пјеснарица* је по изласку из штампе дошла у руке Јакова Грима и Гетеа.

Године 1815. Вук се, боравећи у Срему, нашао са избеглицама из Србије: Тешаном Подруговићем, Слепом Живаном, трговцем из Босне, оцем Стефаном, Слепом Стефанијом, бабом Јеленом и још неким певачима од којих је записао преко 200 лирских и неколико десетина епских песама. Све песме од Тешана Подруговића биле су антологијске: *Женидба Душанова, Цар Лазар и царица Милица, Марко Краљевић и Љутица Богдан, Марко Краљевић и Муса Кесаџија, Новак и Радивој продају Грујицу*. Објавио је и три песме од Филипа Вишњића: *Бајо Пивљанин и без Љубовић, Почетак буне против дахија и Бој на Мишару*. „Већ 2. јула Новине сербске објавиле су Вуков оглас којим се позивало на претплату II књиге, чији ће наслов бити *Народна србска пјеснарица*“ (Бован, 2013: 89).

За посвету ове књиге Јернеј Копитар се одужио Вуку непотписаним приказом у *Бечким књижевним новинама* 1816. године. Упоредио их је са Хомеровим еповима, наглашавајући њихову вредност. „Нарочито се задржао на почетку песме *Почетак буне против дахија*, упоређујући каталог бродова у Илијади са набрајањем имена у Вишњићевој песми. Посебно се осврнуо на следеће певаче Хомера и Вишњића као рапсоде“ (Бован, 2013: 90).

Друго издање народних песама, *Народне српске пјесме*, познато као лајпцишко издање, Вук је објавио у Лајпцигу (књ. I–III) и Бечу (књ. IV). У ово издање унео је све песме прве и друге књиге, али унео је и најбоље нове песме, које је сакупио од 1815. до 1833. За прву и четврту књигу написао је и предговор. Треба напоменути да му је Мушицки послао *Косовку дјевојку* од следеће Степаније из Гргуревца, најбољу варијанту песме *Женидба краља Вукашина* добио је од Стојана Хајдука у Брусници, *Бановић Страхињу* записао је од Старца Милице, као и *Женидбу Максима Црнојевића, Сестру Леке капетана и Гавран и харамбаша Лимо*, а најлепшу варијанту *Зидање Скадра* од Старца Рашка, а за коју је Јаков Грим рекао да је „једна од најпотреснијих песама свих народа и времена“. Поред овог коментара он је поздравио излазак III књиге лајпцишког издања овим речима: „Српске песме су испеване чистим, племенитим језиком, без празнина у приповедању, разговетне и јасне од почетка до краја“ (Бован, 2013: 91). У преписци са Јернејем Копитарем, Вук нигде не именује народне песме и њихово штампање, можда и због бројних непријатеља, на челу са Стратимировићем, који су се у претходном периоду потрудили да првобитно осујете његове намере, клевећући га код кнеза Милоша Обреновића да његове песме раздражују Србе против Турака, освешћујући их колики су јунаци некада били. Зато он опрезно своју књигу назива *Сестрић* или *Сестрић Јован*, према личности из песме *Женидба Максима Црнојевића*, те пише Копитару¹⁰: „Сестрић је сасвим готов, само гради руо, те се одијева за пут“. Прву своју књигу песама назвао је Вук *женскиње*, другу је назвао *Страинић*, по песми *Бановић Страхиња*, а пише Копитару: „[...] па тек онда *женскиње* ваља да се спрема, које неће моћи бити спремно прије Малога Божића (да знам да би оно свој посао тамо код вас овако могло свршити, ја би га са *Страинићем* повео тамо, да нас зима овђе не затиче?)“ (Стојановић, 1924: 235). Копитар га саветује да би *жене* могле лакше да прођу у Беч него *јунаци* или *хајдуци*.

Европски научници почињу да изучавају наше народне песме. „У Сорбони Клод Форнел 1831. и 1832. пише о нашим песмама и упоређује их са новогрчким“

¹⁰ Више о преписци Вука и Копитара в. Љ. Стојановић, *Живот и рад Вука Стефановића Караџића*, 1924, 235.

(Бован, 2013: 92). О косовским песмама Адам Мицкијевич је записао: „Идеја потпуног жртвовања својствена је српској епопеји, која је у суштини само историја великих несрећа, великих пораза“.

Треће издање *Српске народне пјесме* (у четири књиге) излази у Бечу, и то 1841. године само лирске, а у свим осталим су епске песме (1845. друга, 1846. трећа и 1862. четврта књига). Ово Вуково издање обухватило је укупно 1.045 песама. Још треба напоменути да је велики број стихова народних песама Вук објавио у *Рјечнику српског језика* 1818. и 1852. године. „За пола века, од 1814. до 1846. године, Карацићева збирка српских народних песама оставила је дубок траг у европској књижевности. Многи европски писци инспирисали су се нашим народним песмама, као што су, на пример, Петефи, Алфонс Доде (Пад једног анђела), Франческо Дал’ Ангаро (пише драму о Марку Краљевићу), Чех Прокоп Хохолушек (своје приповетке пише под утицајем српских народних песама), Пушкин, Шевченко, Хофман фон Хелерслебен и други“ (Бован, 2013: 92). Велики утицај ове песме су оставиле и на наше књижевнике: Лазу Костића, Симу Милутиновића Сарајлију, Станка Враза, Петра Прерадовића, и на нобеловца Иву Андрића, посебно песма *Зидање ћуприје у Вишеграду* чији су мотиви идеја водила за роман *На Дрини ћуприја*, а која је по мотиву људске жртве блиска и песми *Зидање Скадра*.

Вук Карацић је и сам попут хајдука у трагањима за песмама морао *бити кадар стићи и утећи, и на страшном месту постојати*. Баш у то време српска народна књижевност доживела је процват. Вук је одлично познавао народне песме, приповетке и остале говорне творевине, обишао је многе крајеве у које се тада могло путовати и боравити. Чувши за *Хасанагиницу*, због жеље да његова коначна верзија буде веродостојна, путовао је у Далмацију и тражио народног певача по планинама где се пева уз гусле, а није се досетио да се такве тужне песме, певају без гусала и да их само жене певају.

Вук Карацић је записао и прикупио од својих сарадника „велико народно благо, поштујући увек изворност; као одличан познавалац вршио је строг избор песама и других народних умотворина, имао је дара да осети шта је заиста и вредно објављивања, па су његове збирке праве антологије; као одличан познавалац саопштио је многа своја запажања о битним питањима наше усмене књижевности, почев од запажања о старини нашег песништва па до народних певача који стварају и распрострањују песме, остављајући тако богат и значајан прилог проучавању наше усмене књижевности“ (Бован, 2013: 93).

3. ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУП ЕПСКИМ ПЕСМАМА

Народна усмена књижевност је израз колективног духа, духа целог једног народа; у њој се осликавају жеље, тежње, снови једног народа, његова схватања живота и света, морал, веровања и обичаји, историја и свакодневни живот. Главни учесници целокупног збивања су певач (приповедач) и круг слушалаца.

Битно је истаћи разлике између писане, ауторске поезије и *народне*, још конкретније и одређеније: песме која настаје и опстаје усмено. Песму која настаје и опстаје усмено, и у којој, уз то, свако има право, којим се радо користи, да понешто и промени, често су појединци обликовали како им одговара. Некада се то дешавало само због непоузданог памћења онога који преноси песму, а чешће зато што онај који мења верује да боље зна да осмисли песму, односно да му боље *баста* од другог да је обликује. Тако су настајале варијанте.

3.1. Појам и подела епских песама

Назив епика потиче од грчке речи *epos* – реч, говор, прича. Прича се о људима и догађајима. Епику карактерише обимност у приповедању, објективност приповедања, и смиреност у казивању. Особина епике јесте и постојање књижевног лика – јунака, карактера; који као скуп моралних, мисаоних, емотивних и других својстава у књижевном делу представља људску личност. Разликујемо портрет – опис физичког, спољашњег изгледа личности и карактер – психолошки продубљени лик, са наглашеним личним особинама. Јунак јесте лик у књижевном делу који се налази у средишту приказане радње и који носи основне идеје дела. Тип је лик који представља једну друштвену групу, средину, а у којем су садржане најбитније особине, врлине или мане те групе. Народна епска песма је изградила мноштво типова у тежњи за правдом, чојством, јунаштвом. Тако имамо заштитника (Марка Краљевића), издајника (Вука Бранковића), насилника (Црног Арапина), јунака (Милоша Обилића) и више од јунака (Бановић Страхињу).

Прецизнија подела усмене књижевности (Самарџија, 2007) јесте она која издваја њена три основна рода: „1) лирску поезију, 2) епску поезију и 3) усмену прозу“ (Самарџија, 2007: 66).

Епска песма је поетска прича у песми; поетска прича о историјским догађајима и истакнутим личностима, значајним појавама, која у основи реално слика прошлост, схватања, тежње и жеље народа. Вишевековна борба против освајача, робовање, устанци јесте садржина и историје српског народа, а и мотивска структура наших народних епских песама. Главни јој је мотив: одбрана од освајача.

Ако посматрамо епску поезију, видимо да се она може поделити по дужини стиха на песме дугог стиха или бугарштице и на песме кратког стиха, десетерачке, а на основу тематско-идејног јединства на циклусе. Подела на циклусе највише одговара као добар методички одабир за локализовање одређене епске песме. Највећи број бугарштица забележен је у Јадранском приморју, од Задра до Пераста и Котора у периоду од XVI до XVIII века. Након овог периода бугарштице су ишчезле. Шездесетак песама бугарштица је сачувано.

Значајно питање је и однос између епског, односно поетског и историјског у нашој, Вук би казао – јуначкој песми, па онда, разуме се и онога што се може означити као митско и легендарно у њима, чега такође није мало. Ти су елементи, о којим је догађајима и личностима у њима реч, били пресудни за Вукову поделу српских јуначких песама на три групе: песме о најстаријим временима, песме о средњим временима и песме о новијим временима. Груписање јуначких песама Вук је првобитно извршио: „у другу књигу ставио је песме јуначке најстарије, а у трећу позније (управо како се јавља ватрено оружје). Доцније, када је познијих песама сакупио већи број, разделио их је у трећем издању на две књиге: песме јуначке средњих времена ставио је у трећу, а новијих времена о војевању за слободу у четврту књигу“ (Стојановић, 1924: 236). Највише проблема истраживачима задавале су поделе по тематским циклусима, јер су бројне теме о којима певају епске песме. „Судећи по нашој епици, каткада је потребно да протекне 200 па и више година од настајања првобитних пјесама па док се те пјесме коначно групишу у циклусе“ (Латковић, 1972: 400).

Видо Латковић (1972) истиче да су наше најстарије јуначке песме (песме прве групе по Вуковој подели) коначно груписане и ту постоје формиране циклуси (тематско и идејно јединство) о Мрњавчевићима, о Косову, о Марку Краљевићу, о Бранковићима, Црнојевићима, Јакшићима, Угринчићима. У песмама друге групе процес циклизације није довршен – почели су се формирати циклуси око Старине Новака, Баја Пивљанина и Мијата Томића (хајдучке песме). Ускочке песме имају формиране циклусе (ограничени терен и посебан начин борбе). Песме о новијим борбама – уочен почетак циклизације песама о Првом српском устанку од 1804. до 1813. (захваљујући Филипу Вишњићу).

Владимир Бован (2013) дао је класификацију у којој све епске песме најпре дели на две целине: на приповедне и јуначке. После ове првостепене поделе следе поделе приповедних на жанрове: бајке у стиховима, легенде у стиховима, баладе у стиховима и новеле у стиховима. Јуначке песме дели на тематске циклусе: преткосовске, косовске песме, песме о Краљевићу Марку, покосовске песме, песме о хајдуцима, о ускоцима, о муслиманским јунацима, о ослобођењу Црне Горе, о ослобођењу Србије. „Мада се разлике јасно уочавају, већ на плану грађења радње и портретисања ликова, добар део уметничких поступака, својствених баладичним песмама, уочава се у епским тематским круговима о царским и краљевским породицама, последњим изданцима старог племства или о судбинама хајдука и ускока“ (Самарџија, 2007: 72).

Теоретичар књижевности Петар Милосављевић (2000) сматра да је класификација Владимира Бована доведена до највеће мере прихватљивости, али за разлику од њега сматра да изрази приповедне и јуначке нису најпрецизнији, јер „и јуначке песме су приповедне; оне приповедају о јуначким, односно историјским догађајима и појавама“ (Милосављевић, 2000: 274). Овај аутор песме дели на неисторијске и историјске, тј. на песме чија се збивања не могу поставити у одређени историјски контекст и оне које такав контекст имају.

Миливоје Урошевић (1980) задржава поделу Вука Караџића уз термилошке измене, с тим што и он разликује *неисторијске* десетерачке песме и *историјске* народне песме. *Неисторијске* песме и поред тога што не певају о историјски познатим личностима или догађајима преносе дух времена периода у којем су настале, једина је разлика у односу на *историјске* према Миливоју Урошевићу што у њима има *много мање херојике*. *Неисторијске* десетерачке песме дели на баладе, бајке, легенде и предања и новеле. Међу народне баладе он сврстава *Хасанaginiцу*, *Брат купује*

сестру, Предраг и Ненад, Јела удовица, Љуба Малог Радојице, Женидба Милића барјактара, Смрт Омера и Мериме, Смрт Ивана и Јелине, Заручница Лазе Радановића, Наход Симеун, Мајка крвница, Несрећна беговица. Народне баладе су „песме са епском фабулом, али је фабула прожета лирским изливима и наведена драмском напетости. Од епске песме разликује се згуснутошћу фабуле“ (Урошевић, 1980: 200). Бајке су неисторијске епске песме у којима су према мишљењу Миливоја Урошевића опевани мотиви прогањање невиних и нејаких. Међу бајке он сврстава следеће песме: *Јован и дивски старјешина*, *Невјера љубе Грујичине*, *Змија младожења*, *Секула се у змију претворио*, *Царица Милица и Змај од Јастрепца*. Међу неисторијске песме Урошевић је сврстао легенде¹¹ и предања најчешће религиозног или моралног садржаја: *Свечи благо дијеле*, *Бог ником дужан не остаје*, *Огњена Марија у паклу*, *Бакон Стеван и два анђела*, *Кумовање Грчића Манојла*, *Како се крсно име служи*. И на крају, међу неисторијским епским песмама Урошевић је сврстао и новеле¹²: *Обје жене боље од мужа*, *У драгом је највеће поуздање*, *Подмићена с обје стране*, *Хајка Атлагића* и *Јован бећар*. За разврставање историјских¹³ народних песама Миливоје Урошевић држи се Вукове поделе на: *Песме јуначке најстарије*, *Песме јуначке средњијех времена* и *Песме јуначке новијих времена*.

Снежана Самарџија (2007) у својој класификацији усмене епике издваја неколико критеријума:

- а) Форма. Издвојена су три стадијума у развоју усмене епике: епопеја, више песама (циклуса) и засебна творевина испевана о поједином догађају.
- б) Стих и старина. Осмерачка епика, бугарштица и десетерачка епика.
- в) Тематски кругови – Вукова *епска времена*. Епска страија времена, средња времена и новија времена.
- г) Однос историје и поезије. Хроничарске и мотивске песме.

„Склапање епских тематских кругова и позадина сукоба или удеса, руководили су Вука да поједине песме на међи штампа као честице епског система. Тако је у стилизовано приказивање значајног догађаја или у оквиру епских биографија или у амбијент епске епохе уградио варијанте, чије се особености лако препознају у садјеству лирских, епских и драмских елемената (*Смрт мајке Југовића*, *Косовка дјевојка*, *Заручница Сењанина Ива*, *Женидба Милића барјактара*)“ (Самарџија, 2007: 72).

Без обзира што су и ликови и догађаји слични као у десетерачким песмама, бугарштице су остале у сенци десетерачких песама које су касније сакупљене. Те песме непосредно изражавају начин живота и дух нашег средњег века, феудалне односе између владара и племства, отмене форме учтивости, посебно у односима према женама, клањања и отклањања приликом сусрета, све оно што је у познијим десетерачким песмама саображено захтевима патријархалног морала. У бугарштицама лирско надвлађује епско, пажња је више посвећена осећањима, а мање догађајима. Оне садрже историјска сећања, али су десетерачке песме погодније за наратију од њих.

¹¹ „У готово свим тим песмама стари мотиви преливени су хришћанским схватањима и веровањима. Једна од битнијих одлика ових песама је недостатак херојике“ (Урошевић, 1980: 216).

¹² У новелама су „често опевани разни односи у породици а најчешће разноврсне љубавне згоде и незгоде. У овим песмама нема тешких заплета, животних дилема и траума, личних трагедија или породичних катастрофа“ (Урошевић, 1980: 225).

¹³ Детаљнију поделу историјских народних епских песама в. М. Урошевић, *Народна књижевност*, 1980, 228–313.

Важиле су за тужне песме, како су их доживљавали, а сам назив бугарштица потиче од глагола *бугарити*, значи тужно певати. Између ведрих и неутралних тонова провуче се зрно туге, а у најлепшим међу њима, како каже Јован Деретић, преовлађује нека дискретна туга, тако да их можемо назвати баладама.

Богатија и опсежнија од бугарштица јесте десетерачка епика. Она има несиметрични десетерац за стих, с цезуром после четвртог слога. Обухватнија је од бугарштица јер поред свих догађаја и личности о којима певају бугарштице, оне певају и о ранијим догађајима из много старијих времена. Ако истражујемо старину¹⁴ наше народне епике, доминира мишљење да је десетерачко, гусларско певање настало још у прасловенском времену, одржало се, паралелно са феудалним певањем, у епохи феудализма, а по доласку Турака поново преузело водећу улогу са цртама витешке поезије. Бугарштице су се појавиле у феудализму и заједно са њим нестале. С обзиром на доминантну тематику (историјски догађај или личности, јуначки подвизи), за десетерачке песме користи се и назив јуначке песме. Ове песме су шире по обухватању догађаја и личности и сврставане су непрекидно од најстаријих прасловенских времена па до почетка 19. века. Општеприхваћена је подела „по скупинама (круговима), који се скупљају око неког догађаја личности или раздобља: неисторијске песме, преткосовске песме, песме о Косовском боју, песме о Марку Краљевићу, покосовске песме (о Бранковићима, Јакшићима и Црнојевићима), песме о хајдуцима, песме о ускоцима, песме о борбама за ослобођење Црне Горе, песме о борбама за ослобођење Србије“ (Величковић и Марковић, 2001: 203). Сличну поделу наводи и Недељко Кораћ (Кораћ, 1984: 18), с тим што он издваја: неисторијски циклус, преткосовски, косовски, циклус Краљевића Марка, покосовски, хајдучки, усочки циклус, циклус ослобођења Црне Горе, циклус ослобођења Србије.

Неисторијски циклус чине песме о историји непознатим личностима и догађајима. „Чак и када пева о познатим личностима, народни певач излази из контекста историје“ (Милинковић, 2014: 35). Многе од њих обрађују теме из свакодневног живота обичних људи, теме о породичним односима, моралним проблемима, веровањима, и обичајима, религијским мотивима, митолошким схватањима, али и теме у којима се обичан човек налазио у разним недаћама које су му претиле и са којима се борио: „са неродним годинама, са болештинама, са безбројним несрећама које су одасвуд навирале. Тај део живота наших предака описују донекле и понеке историјске песме, али и неисторијске њему потпуно посвећене“ (Ђурић, 1989: 25).

Преткосовски циклус најчешће опева личности из династије Немањића: Стефана Немању, који је проширио српску државу и учинио је независном, Саву, који је осамосталио српску православну цркву, цара Душана и његовог сина Уроша. Ту су и браћа Мрњавчевићи, Вукашин и Угљеша, (Гојко је непознат историји).

Најпознатије песме преткосовског циклуса су: *Женидба Душанова, Урош и Мрњавчевићи, Женидба краља Вукашина, Зиданье Скадра*. „Династичка суревњивост и борба око власти узрок су пропасти српске феудалне државе. Од Мрњавчевића највише се пева о браћи Вукашину и Угљеши. Краљ Вукашин је углавном негативан лик – похлепан и славољубив, који не бира средства да би се домогао царског престола. Чак и у сфери интимног живота он је интригантан, себичан и сујетан, што се

¹⁴ Више о пореклу наше народне епике в. Јован Деретић, *Кратка историја српске књижевности: за ђаке и наставнике*, 1990, 59.

најбоље види из песама *Женидба краља Вукашина и Зидање Скадра*“ (Милинковић, 2014: 35).

Косовски циклус има за основу велики историјски догађај, а то је косовска трагедија за коју је везано име кнеза Лазара. „Косовски пораз означава крај српске самосталности и сви каснији покушаји отпора били су узалудни. У тренутку бележења, песме овог циклуса биле су на путу прерастања у еп о косовској трагедији. Деле се на песме које опевају стање пре боја (*Сан царице Милице и Зидање Раванице, Кнежева вечера*), сам бој и стање после битке“ (Кораћ, 1984: 20). Песме које припадају овом циклусу су: *Комади од различнијех Косовскијех пјесама, Цар Лазар и царица Милица, Косанчић Иван уходу Турке, Пропаст царства српскога, Три добра јунака, Мусић Стеван, Слуга Милутин, Косовка девојка, Смрт мајке Југовића*.

Косовски бој који се догодио 1389. није се одразио само на историју српске феудалне државе, „већ и на даље токове њене материјалне и духовне културе. Догађаји уочи битке и за време самог боја постаће доцније тежишни мотив старије епске поезије. У средишту пажње¹⁵ епског певача је сам бој, али и све што му је претходило (*Кнежева вечера*) и што се након боја непосредно догађало (*Косовка девојка, Смрт мајке Југовића*)“ (Милинковић, 2014: 35).

Циклус Краљевића Марка посвећен је Вукашиновом сину Марку који је као краљ био историјски неважна личност и погинуо је као турски вазал 1395. године. Песме о Марку Краљевићу певале су се у XVI веку. Према Војиславу Ђурићу, до нас су дошле песме из каснијег времена, историјску подлогу има само неколико њих. Међутим, без обзира што у њима нису опевани историјски истинити догађаји, ове песме певају о народним истинама, о души народа у време турске владавине. Историјску истину, да је Марко Краљевић био под влашћу турског цара, потврђују песме: *Марко Краљевић познаје очину сабљу, Марко Краљевић и Мина од Костура, Марко Краљевић и Муса Кесеџија, Марко пије уз рамазан вино*.

Покосовски циклус чине песме које опевају отпор турским освајачима после пораза на Косову: *Смрт војводе Пријезде, Болани Дојчин, Смрт војводе Каице, Бановић Секула и Јован Косовац, Дијоба Јакшића, Јакшићи кушају љубе, Женидба Максима Црнојевића, Маргита девојка и Рајко војвода*.

Хајдучки циклус чине песме које опевају борбу нашег народа против турских зулумћара и харачлија. Овај отпор прераста у Први српски устанак 1804. године. У песмама се опева јунаштво, хајдучки састанци, победе, порази, освете и погибије. Хајдуци су опевани као страдалници за слободу, заштитници слабих и сиромашних. Песме о хајдуцима по Вуку припадају песмама средњих времена. „Највише песама посвећено је познатим хајдуцима, неустрашивим борцима, који су увек били кадри стићи и утећи и на страшном месту постојати. А та страшна места су муке на које би их Турци стављали ако им допадне шака, што се најбоље види из песама *Стари Вујадин и Мали Радојица*. У песми о Малом Радојици види се да хајдуци нису били само окорели ратници, већ нежна и суптилна бића која не могу да се контролишу пред женском лепотом“ (Милинковић, 2014: 38). Хајдуци које треба споменути су: *Старина*

¹⁵ „Доминантно место у овим песмама припада кнезу Лазару, браћи Југовић, Мусићу Стевану, Топлици Милану, Косанчић Ивану, царици Милице и другим јунацима. Међу њима се посебно издвајају два лика-антипода: Милош Обилић и Вук Бранковић, први као витез, а други у улози издајника, коме се приписује кривица за косовски пораз. Посебну пажњу заслужују три хероине: царица Милица, Косовка девојка и мајка Југовића, које су стале на пиједестал најузвишенијих женских ликова наше усмене традиције“ (Милинковић, 2014: 35).

Новак, *Костреш харамбаша* и *дијете Грујица*, а од жена-хероја о којима народни певач говори у позитивном смислу јесте Љуба хајдук-Вукосава, али и жене које су презрене јер су опеване у улози прељубница и националних издајника (*Невјера љубе Грујичине*).

Хајдука има две врсте. Једна врста јесу одметници од власти, али и заштитници народа, а другој врсти припадају они који су се одметнули од власти ради личне користи, похлепе. „Услови и закони хајдуковања врло су сурови, и то колико у погледу хајдучког односа према онима с друге стране, који су их принудили готово *врат ломити по гори ходити, / по хајдуци, по лошу занату*, исто толико и кад је у питању њихов свакодневни међусобни однос...“ (Зуковић, 1985: 270). У народним епским песмама су опевани хајдуци који су се борили за свој народ: *Мали Радојица, Стари Вујадин, Старина Новак, дели Радивоје, дијете Грујица*. „Хајдук, као и сваки човек, бира свој пут у одређеној ситуацији; он не бира ситуацију“ (Кољевић, 1974: 228). У *Српском рјечнику* Вук Стефановић Караџић о хајдуцима¹⁶ је записао: „Народ наш мисли и пјева да су у нас хајдуци постали од турске силе и неправде. Да речемо да гђе који отиде у хајдуке и без невоље, да се наноси хаљина и оружја по својој вољи, или коме да се освети, али је и то цијела истина да што је год влада турска боља и човјечнија, то је и хајдука у земљи мање, а што је гора и неправеднија, то их је више, и зато је међу хајдуцима бивало кадшто најпоштенијих људи, а у почетку владе турске јамачно их је било и од прве господе и племића...“ (Стеф. Караџић, 1969б: 799).

Ускоци су били вешти у борби на мору. Опевани су, слично хајдуцима, као заштитници народа, племенити. „Пева се о њиховом мегданима које деле са Турцима. Изазивачи су обично Турци, моћни и сујетни, којима смета ускочка слава, а победници ускоци, јер су храбри и срчани, добро баратају оружјем, па је и ратна срећа на њиховој страни“ (Милинковић, 2014: 38). Ликови који су обележили овај циклус јесу: Смиљанић Илија, Сењанин Тадија, Јанко од Котара, Јанковић Стојан и Сењанин Иво. „Песме о хајдуцима и ускоцима инспирисане су хуманим мотивима и јуначким делима. Због тога су и данас актуелне и занимљиве, како за одрасле, тако и за мале читаоце“ (Милинковић, 2014: 39).

Циклус ослобођења Црне Горе посвећен је отпору народа Црне Горе која је мала земља, али никада није потпуно покорена јер је народ живео под оружјем и увек био спреман да се одупре непријатељу. Још је Вук приметио да је у овим песмама више историје него поезије. Жене и љубе се уопште не помињу. У овај циклус спадају песме: *Перовић Батрић, Погибија Вука Мићуновића, Бој на Морачи, Морачани и Колашинци, Смрт Смаил-аге Ченгића, Погибија Вука Мићуновића, Бој Црногораца с Махмут-пашиом*.

Циклус ослобођења Србије обухвата борбе из Првог и Другог српског устанка: *Почетак буне против дахија, Бој на Чокешини, Узимање Ужица, Бој на Мишару, Растанак Кара-Ђорђија са Србијом, Устанак кнеза Милоша на Турке*. Ове песме о

¹⁶ „Хајдуци љети живе по шуми и долазе јатацима те се хране, нпр.: дођу коме на вечеру па им онај да што те понесу у торбама што ће јести до сјутра навече; а кадшто их јатак намјести гдје у шуми па им носи и ручак и ужину. Кад дође зима, они се растану и отиду сваки своје каком пријатељу на зимовник, али најприје уговоре кад ће се на прољеће и гдје састати. На зимовницима гђе који леже дању по подрумима или по другијем зградама, а ноћу се часте и пјевају уз гусле, а гдје који преобучени у просте хаљине чувају стоку као слуге. Ако који у одређено вријеме на рочиште не би дошао, друштво иде те га тражи, па ако би се догодило да јатак хајдука на зимовнику изда или убије, то сваки хајдуци гледају да освете макар и послуже педесет година“ (Стеф. Караџић, 1969: 799).

борбама за ослобођење Србије „Вук их је сврстао у пјесме јуначке новијех времена и објавио их у IV књизи“ (Пешић, Милошевић-Ђорђевић, 1997: 186).

3.2. Карактеристике епске поезије

Карактеристика епске поезије јесте и да се приповеда о догађајима и јунацима. „Приповедање тече према начелу онога што је даље било, а описивање означава низање мотива према закону асоцијације“ (Зорић, 1994: 33).

„Епска народна пјесма посједује властите књижевне значајке које долазе до изражаја у садржају и форми. Епска се народна пјесма инспирира првенствено таквим догађајима и личностима које имају опћенародни значај. Ликови су епске народне пјесме у правом смислу ријечи народни јунаци“ (Росандић, 1974: 8). Поред ових, Драгутин Росандић истиче да су карактеристике епске народне песме десетерачки стих који се пева уз пратњу гусала и тамбура. Својим стилским карактеристикама (епским понављањем, антитезама, устаљеним епитетима) епска народна песма се разликује од осталих књижевних врста. Епска народна песма има и карактеристичну композицију која остварује драмске тренутке у излагању догађаја. „У епској народној пјесми сусрећемо класичну композицијску схему епскога дјела: експозицију, заплет, кулминацију, заокрет и расплет“ (Росандић, 1974: 9).

Карактеристика епске поезије јесте и присуство приповедача који се обраћа публици. Основни елементи структуре епске поезије су фабула и лик. Фабула садржи догађаје из прошлости (историјске или митолошке) једног народа, а јунаци су хероји који су носиоци особина читавог народа. Епске врсте су: епопеја, еп и епска песма.

Особина епске поезије као епопеје извирала је из оне првобитне ситуације у којој је био песник у односу на тај догађај и на своје слушаоце. „Песник је причао скупу слушалаца о неком догађају који се одавно догодио и који је имао велики значај за његов народ или за читаво човечанство. То причање је било у узвишеном тону, личности о којима се певало имале су свеобухватан и велики значај представника читавог народа, а свет који се описује био је целовит свет, обједињен заједничким митским схватањима и веровањима примитивног човека“ (Живковић, 1994: 121). Епска поезија се не појављује увек, нема је код свих народа и у свим временима када је усмена култура доминирала. За постојање и одржавање епске песме „потребне су посебне друштвено–историјске околности“ (Деретић, 1990: 56). Епопеја заправо настаје онда „када се човек и друштво налазе у ситуацији да проблеми надрастају њихове снаге, када се људи осећају слаби и немоћни. Зато је епска поезија (епопеја и епска песма) настајала у периодима када је народу и друштву претила нека уништавајућа опасност, а није негована у епохама сигурности, оптимизма и снаге“ (Живковић, 1994: 122).

Народ је преносећи песму од уста до уста покушавао да је сачува од заборављавања, у чему је и успео. Међу појединцима који су преносили народне епске песме било је и талентованих, али и мање талентованих. Песма се често мењала, развијала до своје коначне форме. Зависно од тога до ког певача је песма доспела, зависио је и њен даљи животни пут. Дешавало се да се једна песма преноси на различите начине и да без обзира што пева о истој тематици добије различиту коначну форму. Ова појава се назива варијантност народних епских песама, па тако међу нашим епским песмама често имамо: *Зидање Раванице* и *Опет зидање Раванице*; *Наход Симеун* и *Опет Наход*

Симеун; Љутица Богдан и војвода Драгија и *Опет то, али друкчије*. Међу варијантама има оних које су сличне међусобно као на пример: *Марко Краљевић познаје очину сабљу* и *Опет то, мало друкчије*; а има и оних које су потпуно промениле улоге појединих јунака, њихове намере као у песмама: *Дијоба Јакшића* и *Опет дијоба Јакшића*. Ово се дешавало због тога што је сваки епски певач, до којег је долазила епска песма, доживео песму на свој посебан начин, свако је тему о којој пева видео кроз своју призму и један део себе уткао у ту верзију. Свака варијанта јесте, према мишљењу Богдана Поповића¹⁷, *песма за себе*, засебна целина. Сваки епски певач се при стварању епске песме ослања на себе, на своје виђење традиције, мењајући схватања по свом нахођењу, укусу, моћи измишљања мотива, епизода, па и нових ликова. Међутим, ослањање на варијанте у тумачењу појава унутар једне од варијаната приликом тумачења исте песме обично се користи при проучавању народне епске песме. Тако Радосав Меденица у свом делу *Бановић Страхиња у кругу варијаната* наводи двадесет две варијанте ове песме. „Завршетак песме је различит у различитим варијантама: у једнима јунак препушта жену освети браће, у другима је сам убија, у трећима је узима у заштиту и прашта јој“ (Деретић, 1978: 48).

Епске песме су епска дела много мањег обима него што су епови. У њима се прича само о једном догађају мањег значаја и број лица која учествују у њему је знатно мањи него у еповима. „Краткоћа епске песме у односу према епу долази и отуда што се у току причања у епској песми не умећу разне епизоде, делови који нису уско повезани с главном радњом, као у епу“ (Живковић, 1994: 123). Српска народна епика има само епске песме, мада у песмама о косовском боју (косовски циклус) „већ има елемената који указују на то да су те песме пошле путем стварања епопеје: ту већ постоји зачетак јединствене веће епске целине (косовска легенда)“ (Живковић, 1994: 123). Од почетка деветнаестог до почетка двадесетог века се мислило да је постојао косовски еп – *Лазарица* и да су до нас допрли само комади епа, а да је еп у целини неко знао. Према мишљењу Петра Милосављевића таква мишљења нису била без основа: „скуп песама о косовском боју чвршће је структурализован од било ког другог цикличког збира наших епских песама; он се, у процесу циклизације, тј. у опевању легенде, приближио епу“ (Милосављевић, 2000: 277).

3.3. Структура народне епске песме

Књижевно дело јесте „сложени организам састављен из различитих елемената, али су сви они доведени у складан однос, у узајамну повезаност и условљеност, у јединствено уметничко обликовање. При обичном читању не могу се осетити или запазити сви структурни елементи књижевног дела, али при анализи они се посебно разматрају, (изучавају) у њиховој уметничкој функцији и утврђује њихово место у спадају: грађа, тема, мисли и идеје, мотиви, фабула, сиже, књижевни лик, приповедање, описивање, дијалог, монолог, полилог, композиција, језик“ (Величковић, Марковић, 2001: 44). Свако књижевно дело, па тако и народна епска песма, има и своју слојевиту структуру. Разликујемо: слој звучања, слој значења и слој света дела.

Грађу за своје дело епски певач проналази кроз разна искуства. Историјски догађаји су најчешћа инспирација епским певачима. Народни певач своје надахнуће проналази у своме искуству, у стварности око себе, а нешто и измишља. Разликујемо

¹⁷ Више о варијантности в. Ј. Деретић, *Огледи из народног песништва*, 1978.

искуствену, документарну и имагинарну грађу. Народни песник у стварању епске поезије успешно преплиће и црпи све изворе стваралаштва и прикупљања грађе за своја дела. Зато су његова дела вечна, непотрошна, свевременска.

3.3.1. Тема и идеја

Добар народни певач понекад и старе песме коригује према свом укусу и мишљењу или према мишљењу колектива. Вукови певачи Тешан Подруговић, Филип Вишњић, Старац Милија су били такви певачи.

Тема је предмет о коме се у делу говори. Тема је главна мисао, у епским то је догађај. „Шире гледано, тематску структуру дела чини све оно чиме се писац бави и све о чему размишља и пише. Проблеми егзистенције, тајна вечности, општи смисао живота и човекове моралне и филозофске дилеме, уграђени су у структуру различитих књижевних форми и жанрова. У школској пракси наставници често траже од ученика да изричито дефинишу тему и идеју дела које се обрађује. Такав приступ носи опасност од сувишног упрошћавања теме; од уопштавања које би могло саму анализу дела осиромашити и обезвредити“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 103). Епска песма, као и свако књижевно дело, има свој тежишни мотив око кога се преплићу и изграђују слојеви његове тематске и идејне структуре. Најчешће наслов дела – песме може садржати тему: *Марко Краљевић укида свадбарину, Марко Краљевић и вила, Кнежева вечера...*

Епске песме су инспирисане неким догађајем. „Сиже епске песме чине често песничке целине у чијем се центру налази неки мотив као најмања тематска јединица. Према главном мотиву, који доминира у песми, песма се сврстава у одређену врсту. Основа епске песме остаје и кад песма мења средину и кад се претвара у опште народну творевину, па и онда кад се преноси и у народно песништво других народа, као целина или као основа с главним мотивом у центру, само она тамо добија низ реалија из живота карактеристичног за ту средину, па се тако подвргава и већим изменама“ (Бован, 2013: 41). Народне песме су се мењале преносећи се с генерације на генерацију. Свака генерација је поред битних карактеристика које су имала генерације пре ње имала и неке своје, посебне карактеристике специфичне само за ту генерацију. „Природно је што су млађе генерације заборављале низ историјских детаља, јер су се временом удаљавале од њих, али је исто тако могуће да нове генерације оживе низ историјских детаља и унесу их у песме, иако су они били већ потиснути из сећања. Зато се сусрећемо често и са анархизмима, нарочито у јуначким епским песмама“ (Бован, 2013: 42).

Књижевно дело, поред тога што је скуп уметничких слика и појава свакодневне стварности, скуп је и осећања и мисли, идеја, порука. „Између предмета уметничке обраде (теме) и става према предмету обраде (идеје) постоји чврста спрега и преплитање. Основна идеја је у избору теме и начину обраде, односно у пишевом односу према њој. Одабрана тема треба да илуструје неки став, гледиште, схватање“ (Величковић и Марковић, 2001: 46). Оно што покреће писца да напише дело јесте идеја. „То је мисао која је стално присутна у делу и прожима цео његов организам. Док чита, читалац не трага за идејом, не мисли на њу. У њему остају трагови читања: неко искуство, сазнање, доживљај, утисак, вредност, лепота, осећање. Кад је дело прочитано, схваћено и доживљено, схваћена је порука“ (Величковић и Марковић, 2001:

47). Усмерити ученике да све утиске из епске песме преформулишу и сумирају све у једну целину.

Постоје дела, а међу њима су народне епске песме које зраче кроз векове. Јер, „ако је идеја општељудска, ако је идеал свевремен, порука има исто значење за све људе у свим временима. Порука која носи боју времена, са протицањем времена трпи промене: читаоци различитих епоха проналазиће различите смислове, значења, поруке“ (Величковић и Марковић, 2001: 47).

3.3.2. Мотиви у епским песмама

Мотиви су елементарни делови од којих епски певач гради епску народну песму. У интерпретацији народне епске песме мотиви као основни оперативни појмови могу нам одлично послужити. Мотиви у народним епским песмама, а и у осталим облицима усменог стваралаштва „имају и највећу самосталност и највећу покретљивост“ (Деретић, 1978: 58). Због своје самосталности могу слободно да прелазе из једне песме у другу, а да при томе не изгубе своју особеност. Народни епски певач приликом стварања епске песме има најчешће готове или делимично довршене мотиве које користи. Епски певач користи и готове формуле тих мотива: полазак јунака на пут где по истој формули даје опис од саопштења јунака да иде на пут, до опремања коња и њега за полазак. Задатак који има епски народни певач упркос готовим формулама и готовим мотивима није једноставан јер да би уопште био способан и вешт да створи нову песму епски певач *мора да има кључеве од ризнице* епских мотива и формула.

Поступак низања мотива је основни поступак који епски песник користи у стварању, али низање мотива није непромишљено, мотиви се бирају осмишљено у складу са темом која доминира у епској песми. Мотиви у епским народним песмама нису само поређани већ су и међусобно прожети, испреплетани, понекад супротстављени по принципу контраста: мотив неверства и мотив праштања, а понекад повезани по принципу сличности: мотив неверства и мотив издаје. Нанизани мотиви сачињавају радњу, епско збивање песме.

У проучавању епске песме потребно је уочити функцију статичких и динамичких мотива. „Уводни мотиви истичу почетну мотивацију и покрећу пажњу (и очекивања) слушалаца“ (Самарџија, 2007: 55). Динамички мотиви подстичу динамику радње, драмски набој и емотивну структуру дела (јунака писмом изазивају на двобој). „Динамички мотиви осликавају радњу, акцију, интензитет драмског набоја, сукобе и индивидуалне поступке ликова, дијалоге, неочекиване ситуације, расплет неког догађаја, масовне сцене и друга збивања у којим се, поред реалних, срећу и иреални и анимални јунаци“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 105). Треба напоменути, да се динамички мотиви у епским песмама најпотпуније исказују дијалогом. Статички служе да први успоре ток догађаја, да се застане, доживи догађај. „Статичким мотивима писац оживљава слике природе, предмета и појава, моделује спољашње портрете ликова, открива психичка стања и понире у дубински слој њиховог унутрашњег живота“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 105). Статички мотиви у епским песмама се односе на описе оружја, јунака, коња.

У нашим епским песмама протежу се лајтмотиви. „Лајтмотив је стални мотив. Он се као мисао, као порука или проблем којим се писац бави протеже кроз целу структуру књижевног модела. Лајтмотив се може срести у више различитих дела, у

краћим или дужим временским интервалима и у различитим књижевним школама, покретима, епохама“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 105). У лајтмотиве можемо сврстати *каиновски* мотив, тврдичлук, издају, мотив накнадног препознавања између брата и сестре, или мајке и сина, несрећне љубави...

За нашу народну епику карактеристична је устаљеност мотива, сижеа, принципа композиције. Мотиви из приповедака најчешће се задржавају у приповедним епским песмама (Бован, 2013), али су допирали и до јуначких песама. У приповедним епским песмама ти мотиви се могу поделити у више група: живот у брачној заједници са натприродним бићем, спасавање царске ћерке од аждаје, зидање града и приношење жртве да се грађевина одржи, о брату и сестри. У јуначким песмама теме су, реалне, преузете из стварног живота, сижеи су имали устаљену карактеристику, а и композиција се преко поетских принципа карактеристичних за овај род устаљивала.

Епска јуначка песма најчешће настаје одмах по догађају који опева. Учесници у самим догађајима су најчешће и творци ових песама, а могу бити и певачи који су преко учесника обавештени о самом догађају. Песме о Првом српском устанку, које су певали Филип Вишњић и Старац Рашко су тако настале. „Понекад певачи користе, поред усмене традиције, и писане споменике, нарочито у тзв. накнадном или поновљеном народном певању и зато је тешко увек утврдити шта је плод накнадног, поновљеног певања и где је граница са песмама које су настале одмах иза догађаја“ (Бован, 2013: 47).

Епска песма која је прихваћена од колектива, живи и мења се, настаје бирање грађе, ситне и мање појединости се губе, а типични и значајнији елементи се задржавају. Уопштавањем, смањивањем броја детаља, али стављањем акцента на садржај, епске песме су временом добиле потпунију, убедљивију слику, а на тај начин су добијале и свенародни значај. Да песма добије шири значај, један од услова је типичност ликова и ситуација. Онда кад се песма рашири на песништво више народа она добија општеномски значај и вредност. Даља типизација епских песама тежи настајању мотива и мотивских песама у којима се друштвени односи приказују путем устаљених мотива, мотивских песничких целина. Интернационални мотиви се прожимају међу устаљеним мотивима, прелазећи из усмене књижевности једног народа у усмену књижевност другог народа. Створени конвенционални сижеи¹⁸ у некој песми користе се касније у различитим варијацијама приликом стварања нових песама. На пример, у случају стварања песама о женидби јунака има велики број примера женидбе са препрекама. Такође, женидба отмицом била је честа појава у нашем народу све док Карађорђе није забранио овакву женидбу прописујући јој строге казне. Женидбе средњовековне господе опеване су као што изгледају српске свадбе у доба Вука Караџића, са оним истим патријархалним хришћанским звањима (кум, стари сват, девер, војвода, барјактар, чауш). Наш народни певач је сватове јунака опеваних у песмама замишљао по узору на своје прилике, само преувеличано. Наш народ је волео да на свадби много потроши, а народни певач је то знатно увеличавао: *Док постави прстен и јабуку,/ И пореза рухо на њевојку./ И дарива свати и пунице,/ Даде Марко три товара блага.* Као књижевни украс узимане су и велике поворке сватова које негде броје и до дванаест хиљада сватова: *стаде свата дванаест хиљада те гледају*

¹⁸ „Успело спајање више мотива, односно песничких целина оформљених око појединих мотива називамо конвенционалним сижеом. У нашој народној епици настајали су непрекидно самоникли мотиви све док је она вршила своју функцију, заправо до половине XIX века, а у неким крајевима и касније. Ка настајању мотива води сам процес типизације ликова и уопштавања ситуација“ (Бован, 2013: 48).

коња у Бугара у песми *Женидба Душанова* и број сватова у песми *Женидба Максима Црнојевића*: *Све се сломи у широко поље/ Господару јутрос на весеље;/ Од Жабљака до воде Цетиње/ Све широко поље притискоше:/ Коњ до коња, јунак до јунака,/ Бојна копља како чарна гора,/ А барјаци како и облаци,/ Разане се чадор до чадора...* Девојачки дарови, који је такође обичај из народне традиције, описан је у народним епским песмама. У песми *Женидба Максима Црнојевића* ови дарови постају и узрок сукоба и трагедије:

*А да видиш злосретне пунице!
Она носи од злата кошуљу,
Која није кроз прсте предена.
Ни у ситно брдо увођена,
Ни на разбој она ударана,
Но кошуља на прсте плетена,
У колијер уплетена гуја,
А под грлом изведена глава,
Баи се чини као да је жива
Љута гуја (гуја ће га удрит!).
На глави јод алем камен драги,
Каде иде момак са ђевојком,
У ложницу да не носи св'јеће,
Нек свијетли алем камен драги.*

Неке песме имају скретање од уобичајеног правца и сижеа, где се девер или кум заљубе у снаху, а песма се заврши трагично или комично. У песми *Женидба Марка Краљевића* и поред комике у стиховима: *А мој куме, дужде од Млетака!/ Мене стара проклињала мајка,/ Да не љубим брадата јунака,/ Већ јунака млада голобрада,/ Као што је Краљевићу Марко*, песма се завршава трагично по кума и девера.

Временом, правила се природна, временска селекција, песме су се губиле, а и из оних што су преживљавале губило се све небитно и мање вредно. Легенде се стварају о крупним историјским догађајима. Ослобађајући се чврсте везе са конкретним личностима и догађајима, песма постаје типичнија, а на тај начин настају кругови песама о појединим јунацима или догађајима. Овај процес формирања циклуса, кругова, процес циклизације¹⁹ уочљив је код песама о Марку Краљевићу и песмама о Косовском боју. Песме у кругове и циклусе везује тематска и идејна уједначеност песама. Треба истаћи, да „наша народна епика, а нарочито песме косовског циклуса о Марку Краљевићу, послужила је научницима у светским оквирима за утврђивање путева настанка великих епова од појединачних епских песама“ (Бован, 2013: 50).

¹⁹ „Процес циклизације води ка стварању епа или епопеје, што није тако типично за колективно стваралаштво. Велике епопеје потичу од индивидуалних песника и јављају се у тренуцима када се писана књижевност ствара из усмене књижевности“ (Бован, 2013: 50).

3.3.3. Композиција епске песме

Начин на који је неко дело склопљено, сложено јесте композиција. Композиција може бити спољашња и унутрашња. „Спољашња композиција подразумева организовање књижевног дела на делове и поглавља, чинове и сцене, књиге и певања, строфе и стихове. Унутрашња композиција подразумева: развијање радње кроз низ фаза; учесталост и преплитање описних наративних дијалošких и монологских сегмената; распоред и развијање мотива у лирској песми; густина статичних и динамичних мотива у приповедном делу; распоред и међусобни однос ликова“ (Величковић и Марковић, 2001: 48). Унутрашња композиција је повезана са локализацијом текста. На сам догађај који је опеван у песми утиче и историјски моменат, и територија на којој је настала, време, обичаји, култура, а на неки начин и биографија аутора, у случају народних епских песама то су епски певачи, гуслари.

Свако дело има своју специфичну композицију. Спољашња композиција визуелно је видљива, а унутрашња се уочава пажљивим читањем и анализом. „Простор, време, догађај и лик, као основне супстанце епске поезије и прозе, битно одређују начин компоновања. Велики простор и време намећу велике, развијене композиције романа епопеје. Бројност ликова повлачи велики број епизода што разграничава причу и води у епску ширину“ (Величковић и Марковић, 2001: 48).

Појам који је повезан са појмом композиција епске песме јесте формула. „У савременој фолклористици се посматра као стваралачка компонента усмене варијанте. Одређени стабилни сегменти, који се постојано понављају, могу се разматрати у широком распону од једне речи до композиционих структура“ (Самарџија, 2007: 52).

Композиција епске песме се састоји од експозиције (увода), заплета (смене акције и реакције) и кулминације (врхунац најнапетији тренутак у развоју радње), перипетије (неочекивани обрт радње), расплета.

Иницијалном формулом се „директно апострофирају ликови, а почетна равнотежа мора бити нарушена како би се развила радња. Таква конструкција се може проширити у једноставну експозицију којом се најчешће потенцира важност преокрета, драматичност сукоба или занимљивост конфликта“ (Самарџија, 2007: 108).

Поред иницијалне постоји и финална (завршна) формула. „Певач/казивач се контактном финалном формулом непосредно обраћа својим слушаоцима... Из општег фонда формула у финалну позицију оквира текста лако се уклапају пословице конструкције“ (Самарџија, 2007: 109-110). Пословицну конструкцију уочавамо у песми *Женидба Душанова: Тешко свуда своје без својега!*

Експозиција у песми а *Марко Краљевић и вила* започиње дружењем и разговором два побратима Милоша и Марка у којем Марко беседи Милошу да пева упркос чињеници да је вила забранила Милошу да пева:

*Певај, брате, ти се не бој виле
Док је мене Краљевића Марка
И мојега видовита Шарца
И мојега шестопера златна.*

Заплет се догађа у тренутку када желећи да угоди побратиму Марку, прекршивши договор са вилом, Милош угрожава сопствени живот.

Марко спава, Милош попијева;

*Зачула га вила Равијојла,
Па Милошу поче да отпева,
Милош пева, вила му отпева,
Лепше грло у Милоша царско,
Јесте лепше него је у виле.*

Својим певањем и натпевавањем са вилом Равијојлом Милош је прекршио правила и морао је бити кажњен:

*Расрди се вила Равијојла,
Пак одскочи у Мироч планину,
Запе лука и две беле стреле,
Једна уд'ри у грло Милоша,
Друга уд'ри у срце јуначко.*

Сукоб и борба Марка Краљевића са вилом представља врхунац (кулминацију) радње. Сам Марко није могао да ухвати вилу, зато му је био потребан видовити Шарац.

*Брзо Шарац достигао вилу;
Кад се вила виде на невољи,
Прну јадна небу под облаке.*

У тренутку када је вила сустигнута, бива сурово кажњена. Марко искаљује свој гнев због смрти побратима:

*Потеже се буздованом Марко
Пустимице добро нештедице,
Белу вилу међ' плећи удари,
Обори је на земљицу чарну,
Пак је стаде бити буздованом:
Преврће је с десне на лијеву,
Пак је бије шестопером златним.*

У тренутку када публика помисли да ће вила изгубити главу, збива се перипетија – неочекиван преокрет у којем вила моли за живот уз обећање да ће извидати Милоша:

*Ста га вила Богом братимити:
„Богом брате! Краљевићу Марко!
Вишњим Богом и светим Јованом
Дај ме пуштај у планину живу,
Да наберем по Мирочу биља,
Да загасим ране на јунаку.“
Ал'је Марко милостив на Бога,
А жалостив на срцу јуначком,
Пусти вилу у планину живу.
Расплет је видљив у стиховима:
Биље бере по Мирочу вила,
Биље бере, често се одзива:
„Сад ћу доћи, Богом побратиме!“
Набра вила по Мирочу биља,
И загаси ране на јунаку.*

У сложеној композицији „некада се развија епилог, епизода додата примарном сижејном склопу која указује на последице приказаног централног догађаја“ (Самарџија, 2007: 111). Епилог радње песме *Марко Краљевић и вила* је тренутак када је

вила Равијојла набрала биље по планини: *Набра вила по Мирочу биља, / И загаси ране на јунаку*. Набравши биље по Мирочу, Равијојла исцељује Милоша Обилћа чинећи га бољим и здравијим него што је био:

*Лепше грло у Милоша царско,
Јесте лепше него што је било,
А здравије срце у јунаку,
Баи здравије него што је било.*

Сам крај песме је уједно и поента која је исказана у обраћању виле Равијојле осталим вилама, упозоравајући их на велико јунаштво Марка Краљевића:

*Али вила међ' вилама каже:
„О чујете, виле другарице?
Не стрељајте по гори јунака
Док је гласа Краљевића Марка
И његова видовита Шарца
И његова шестопера златна;
Што сам јадна од њег' претрпила!
И једва сам и жива остала.“*

У песми *Бановић Страхиња* експозиција траје до мајчиног писма; експозицијом се указује на великашко порекло и јунаштво Бановић Страхиње, раскош Југ Богдановог двора, хвалисавост и разметљивост Југ Богдана и његових синова уз употребу дескрипције, наравије, хиперболе. Заплет почиње мајчиним писмом и клетвом. Епизода о сусрету Бановић Страхиње и старог дервиша има функцију да заустави и успори радњу – ретардација. Епизода је већа тематски заокружена дигресија која може да се изводи из целине дела и која има одређену самосталност. Кулминација јесте двобој Влах-Алије и Бановић Страхиње. Перипетија се садржи у чину када Бановић Страхиња не кажњава своју жену, а расплет је кад Страхињић бане поклања жени живот.

3.3.4. Радња у епским песмама

Међусобно повезани догађаји у простору и времену чине радњу. Радња није везана за све жанрове, већ углавном за: епске песме, приповетке, романе, драме. „Епска поезија је била незамислива без занимљиве и мање или више развијене радње... Радња уноси динамику у приказани свет, омогућава деловање и испољавање ликова, чини приповедање напетим и занимљивим“ (Величковић и Марковић, 2001: 48). Сваки догађај има свој почетак, развој, ток и завршетак пролазећи кроз развојне фазе: експозицију, заплет, кулминацију, перипетију и расплет.

3.3.5. Фабула и сиже

Фабула (*fabula* – прича, предање) јесте садржина дела, оно што се у епским делима може испричати. „Аристотел је у *Песничкој уметности* употребљавао реч мит, која је у античкој драми имала функцију фабуле. У књижевности тог времена, многа дела су настала на изворима митова и предања“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 108). Касније, поред речи фабула, употребљаваће се и изрази: *factio* – за измишљене

догађаје, *historia* – за догађаје из реалног живота. „Фабула је логични, узрочно-последични ток радње у простору и времену“ (Величковић и Марковић, 2001: 49). Основна тема епске песме јесте догађај. Фабула повезује све начине истраживања (биографски, историјски, социолошки) у јединствену целину.

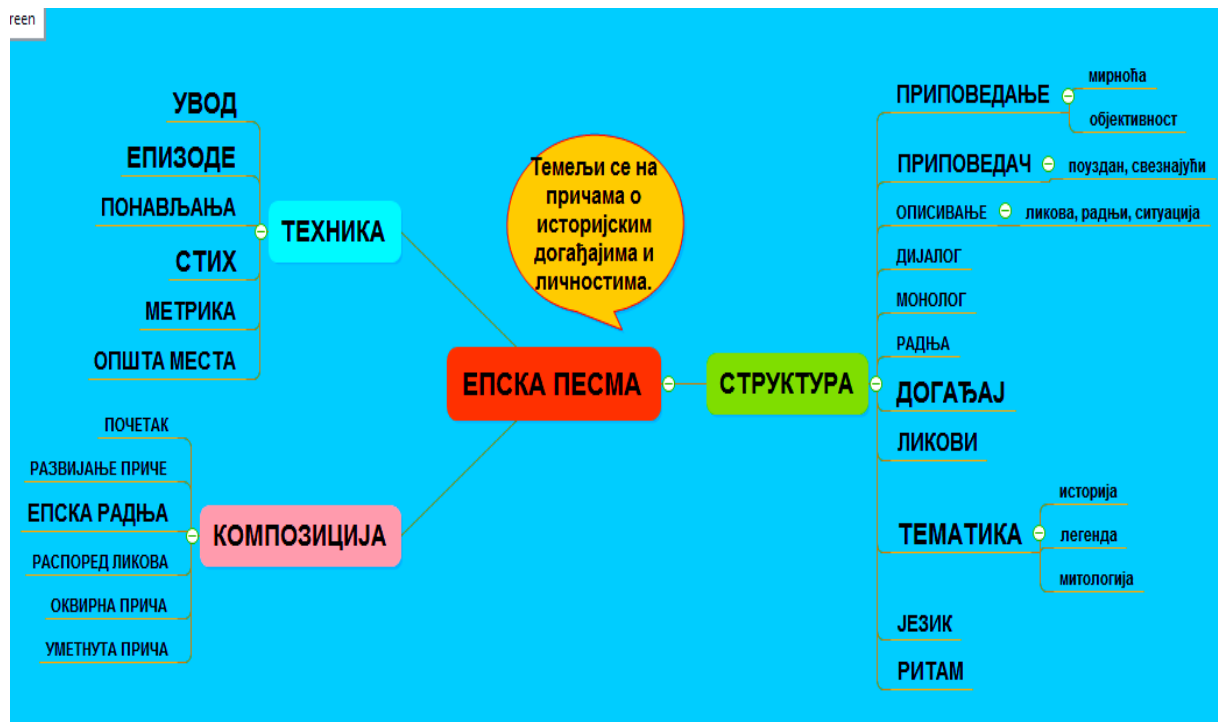
Сиже је уметничко обликовање књижевне грађе, тачније, „фабула је све оно о чему се у делу говори, дакле, књижевни материјал, а сиже, конструкција или начин уметничког обликовања“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 109). Просто речено, „сиже је начин организовања фабуле. У неком прозном делу (али и епској песми и епу) ситуације су поређане хронолошким редоследом по природном току развоја радње“ (Величковић и Марковић, 2001: 48). У наведеном примеру се подударују фабула и сиже. Речи које у нашем језику одговарају речима фабула и сиже, јесу садржина и форма.

Поред ових појмова, често се у интерпретацији књижевног дела појављује реч структура, преузета из лингвистике. „Појам структура, дакле, обухвата свеукупност конститутивних елемената на којима се заснива садржина и форма књижевног дела и слојевитост његових значења и порука“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 110). Код појма структуре битно јесте да сваки елеменат има тачно утврђени положај и да су елементи међусобно условљени и повезани и да сви заједно чине целину.

„Ако се пође од става да су садржина и форма неразлучиви елементи слојевите тематске и уметничке структуре било ког књижевног модела, онда се у науци о књижевности и у интерпретацији књижевног дела у настави с правом може говорити о структури књижевног дела – спољашњој, унутрашњој, тематској, идејној, естетској и стилској. Овај став је утолико прихватљивији што се појмом *структура* на најбољи начин избегава свака могућност забуне или двосмисленог тумачења израза као што су фабула, сиже, садржина и форма“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 110).

Епска поезија опева истакнуте појединце и догађаје који су значајни, тачније темељи се на причама о њима. Приче о којима се пева у народној епској песми прожете су митолошким мотивима, лутајућим мотивима који се могу пронаћи и у светској књижевности. Приповедање у епској песми је занимљиво, „прича је сложена и напета, казивање је објективно и мирно. Карактеристика епског певања је епска ширина, разливеност услед великог броја епизода, описа и ликова и великог броја понављања приповедних, описних или дијалогских сегмената. Причу прати драмска напетост, бројне препреке и неизвесности, снажни сукоби, изненадни преокрети“ (Величковић и Марковић, 2001: 84). Јунаци у епским песмама су поред тога што су храбри и неустрашиви, уједно и људи са богатим осећањима и расположењима.

Епска техника јесте карактеристика епске поезије, она се огледа у устаљеним поступцима у композицији, стилу и метрици: то су општа места, стереотипни почечи и завршеци, понављања, утврђени метрички обрасци, константан стих, десетерац. Знање из области структуре књижевног дела сумирана је кроз мапу ума (Слика 1).

Слика 1. *Шта се проучава у епској поезији* (Величковић и Марковић, 2001)

3.3.6. Ликови у епским песмама

Ликови у усменој књижевности одликују се високим степеном типизираности. „Привидну једноставност обиља ликова из фолклорног фонда подупиरे управо висок степен њихове типизације. Међутим, као и у осталим околностима трајања усмених варијаната, типизираност актера не подразумева тек лако уочавање једне црте или неколико карактеристика, згуснутих у имену“ (Самарџија, 2010: 8).

Поред изразитих физичких особина наших епских јунака, којима се потврђује да су велики, снажни, упечатљиви, сваки на свој начин особени: *Јунак није какви су јунаци:/ На плећима ћурак од курјака,/ На глави му капа од курјака,/ Привез'о је мрком јеменијом;/ Нешто црно држи у зубима/ Колик' јагње од пола године*, наши јунаци су опет повезани неким заједничким особинама.

Особине, физичка својства и начини деловања ликова, чак и оних максимално типизираних, према Снежани Самарџија (2010) зависе од више чинилаца. Типске црте, елементи портрета и поступци карактеризације чврсто су упућени на:

- 1) контекст фиктивног догађаја (сижејног модела или основне фабуларне матрице);
- 2) склоп варијанте (реализација обрасца);
- 3) жанровске норме;
- 4) околности импровизације (тј. схватања средине у којој се конкретизују и ликови);
- 5) процене и ставове певача/казивача (махом усклађених са колективним знањем и представама, али се од њих могу и разликовати, па и утицати на процене јунака);
- 6) садејства свих ових чинилаца (Самарџија, 2010).

Јунаци епских песама су велики и у људским особинама: поштују старије, помажу сиротињи. Осећајни су не стиде се да покажу своја осећања. Тако је Марко Краљевић, попут Ахила, који се купао у сузама, знао често заплакати: *рони сузе низ јуначко лице (Марко Краљевић укида свадбарину)*. Плаче и кад добија писмо да му је побратим Милош у тамници: *Када виђе, што му књига каже,/ Уд'рише му сузе од очију*. И цар Душан је сузе ронио у песми: *Расрди се Српски цар Степане,/ Од љутине аљину раздера,/ Од жалости грозне сузе проли:/ Еј Момире, еј жалости моја!/ Еј Момире, лепа кито цвећа!/ Тешко мене, ја изгуби тебе!/ кад чује да Момир љуби сестру Гроздану*.

„Сложеност фолклорних ликова почива и на разноврсним честицама њихових биографија, склопљених из различитих слојева традиције, који се активирају у одређеном тренутку импровизације. Иза одабране историјске личности везују се поједини интернационални мотиви, само што ти детаљи не могу бити у супротности са „знањем“ колектива о појединачним судбинама“ (Самарџија, 2010: 21).

Анализа ликова је централна делатност у интерпретацији књижевног дела, а посебно у методичкој интерпретацији народне епске песме. Радња је саткана око јунака, који су у народној епској песми са израженим ставовима, схватањима, а који су често у сукобу са средином у којој живе.

Поред термина лик и карактер, у анализи књижевног дела често се користе и изрази јунак и јунакиња или херој и хероина. Термини јунак, јунакиња у епској народној песми јасно одређују личности које су посебне, изузетне, које се својим и физичким особинама, и понашањем, и унутрашњим особинама издвајају и надрастају особине обичних људи.

Од 1170. године када се Стефан Немања прогласио за великог жупана па до 1196. године, кад се закалуђерио, успео је (кроз ратове) да прошири српску државу и да је учини независном од Византије. За време његове владавине процес феудализације у Србији прилично је одмакао. Немања је био велики ктитор манастира. 1200. године умро је у Хиландару и убрзо након тога проглашен је за свеца. У песмама је најчешће запамћен као задужбинар. Немањин култ су ширили синови Сава и Стефан Немањић. Сава је био изузетно значајна личност: активни учесник у организовању државне власти, први српски књижевник, први српски архиепископ (1219. године). Оснивањем и учвршћивањем самосталности цркве, осамостаљивала се и држава и њене структуре, јачао је феудални поредак. Црква је имала велику улогу и после пада државе под турску власт. Савин култ тада достиже највиши ниво – бодри народ у најтежим животним околностима. Као такав, био је претња турским освајачима, те због тога спаљују тело свеца. Као такав, Сава је ушао у народне песме. А други Немањићи, до Душана се готово и не спомињу у песмама (сем Стефана Дечанског).

Свети Сава, рођен као Растко, јесте историјска личност, трећи син Стефана Немање, који је још као младић побегао на Свету Гору и замонашио се. Убрзо му се у монаштва придружује отац, *монашки* Свети Симеун, са којим гради манастир Хиландар. Године 1219. патријарх грчки га именована за архиепископа српског. Свети Сава од тада ради на просвећењу српскога народа, тако да је тај период за Србе изузетно драгоцен. Поред верског и просветитељског посла, Свети Сава је помагао саветима свом брату Стефану Првовенчаном, а и његовим наследницима у пословима управљања државом. Умро је 1236. године у Бугарској враћајући се из Јерусалима. Сахрањен је у манастиру Милешева, а одатле су му мошти 1594. пренели у Београд, где су их Турци спалили на Врачару. „Он је путујуће божанство, путује по српским

земљама, заводи ред и благостање, учи народ како да оре, копа, кресањем огњица како да добије ватру, жене учи да кувају, месе хлеб, тку, плету, праве сир и кисело млеко, коваче да кују вруће гвожђе, затим како се сади лоза, како се добија вино, итд. Све те његове улоге упућују на поставку да је на њега пренета улога старословенског божанства Дабога“ (Кулишић и сар. 1970: 276). Кроз песме и легенде о Светом Сави видимо да је и благосиљао и кажњавао. Због кажњавања уочавамо одраз паганског, блиску везу са старословенским обичајима.

Дело Растка Немањића је посебно, а „у времену у коме је живео и стварао, достигло је харизматичне размере, а са временском дистанцом постепено прерастало у архетипске етнопсихолошке вредности“ (Јовичевић, 1998: 227). Свети Сава је узео лед и мраз по једној народној песми, када су свецы делили улоге. Наш народ је одржала вера кроз лик Светог Саве²⁰ и јунаштво кроз лик Марка Краљевића. „Архетипска Савина улога истиче се у народним предањима и епској традицији. Свуда је присутан, са елементима митске личности, као спасилац *отачества од свеколиког зла*“ (Јовичевић, 1998: 227).

Душан Стефан Немањић (1308–1355) је син Стефана Дечанског, један је од најзначајнијих српских средњовековних владара. Као младић истакао се у бици код Велбужда, након чега се проглашава краљем, а 1345. године царем²¹. „Велики ратник, државник и законодавац, владар смелих потеза и реалистичних визија“ (Пешић и Милошевић-Ђорђевић, 1997: 75). Цар Душан умире 1355. године. „Народна песма, која га назива царем Стјепаном или Стефаном, од свих, за епско обликовање веома погодних историјских чињеница, пролази поред историје. Помиње једино бој на Велбужду и то као епски оквир у песми *Бан Милутин и Дука Херцеговац*“ (Пешић и Милошевић-Ђорђевић, 1997: 75). Упркос чињеници да је значајно проширио територије државе, освајајући многе нове земље, подигавши архиепископију на степен патријаршије, у песмама, цар Душан је приказан са негативним особинама, као грешан, подложен лошем утицају и окружен лошим особама. „С разлогом се сматра да је таква представа о Душану последица проклетства којим је праћено проглашење српске патријаршије: у доба турске владавине поменуто проклетство могло се сматрати као један од узрока пропасти домаће државе“ (Ђурић, 1989: 28). Песме о Душану говоре о његовој женидби (*Женидба Душанова*), о родоскрвнућу (*Душан хоће сестру да узме, Удаја сестре Душанове*), о оклеветаној деци Душановој (*Наход Момир*). Одроз негативности, коју песме бацају на његов лик, „захтева посебна истраживања. У науци се крећу у правцу његовог односа с црквом, која је у виду својих разнородних представника знатно присутна у свим поменутих песмама“ (Пешић и Милошевић-Ђорђевић, 1997: 75).

²⁰ „По легендама, он је одузео ђаволу Сунце, повратио слепом вид, оживљавао мртве, болесницима враћао здравље, окаменио чобанина са овцама, претворио скоруп у камење а своје хртове у вукове, разговарао са животињама, проклињао свакога ко би му пркосио, клетве би му се испуњавале. Благосиљао је милосрђе и петла, који му је постао атрибут. Додиром његове штаке потекла би вода из камена, претварао је људе у животиње, помагао породиљама да се лако породе, отварао закључана врата, пресушивао воде, спасавао људе од ђаволове власти, покретао планине, градове претварао у језера, створио медведа, вука, веверицу, итд. Пред њим беже ђаволи, жабе престају да крекећу. Као заштитник вукова, он је вучје божанство. На свој дан Сава се попне на крушку, позове све вукове, нахрани их и одреди чије торове има да посећују за годину дана“ (Кулишић и сар., 1970: 276).

²¹ „Царска круна се, наиме, у начелу не наслеђује у породици и због тога Душан у својим исправама истиче да се све то догодило не по његовој личној вољи, нити уз коришћење силе, већ по божјој милости. Бог је тај који му је даровао царство. Божја воља и милост узнела га је *од краљевства на православно царство*, а царски венац (круну) примио је из Христових руку (Благојевић, 1989: 162).

Уз име Душаново у народној епској песми *Женидба Душанова*, појављује се име Милоша Војиновића. Милош Војиновић је према историјским изворима био *ставилац* код цара Душана (Милошевић-Ђорђевић, 2001), у песми је представљен као велики јунак. У песми *Женидба Душанова* која је заснована на основном мотиву женидбе са препрекама, а по томе има сличности и са бајкама, Милош, као најмлађи успешно савладава све препреке и осветљава образ своме ујаку. Он кажњава шићарције, побеђује на мегдану, стреља кроз прстен јабуку, прескаче три коња и три пламена мача, познаје лепу Роксанду, побеђује троглавог Балчака војводу који има митске елементе и уништава латинске катане. Народни песник га је представио као чобанина, човека из народа, којег ни сам ујак не препознаје, све до његовог преображаја у племића, што је такође мотив преузет из бајке. Поред својих јуначких особина, Милош има особине обичних људи: *Код оваца у Шари планини,/ Поснавати свагда око подне...* Бритак на језику, као и на сабљи: *Бољег коња од овог не тражим,/ Ни овога умирит не могу; Што ће мени стотина дуката?/ На кантар их мејрити не знадем...* Народ је из жеље да се подсети, али и да запамти снагу своје земље, своје државе која је блистала у пуној снази за време владавине силног цара Душана, створио лик јунака Милоша Војиновића.

Војвода Момчило је био историјска личност, живео је у XIV веку. Био је у почетку вођа хајдука у родопским горама (међу Драмом, Пловдивом и Самоковом), на тадашњој тремеји између српских, бугарских и византијских земља. Био је велики јунак; није био користотљубив. Имао је кућу у Ксантији, и ту му је жена живела. Погинуо је 7. јуна 1345. под градом Перитеоријем. Тај догађај описао је сам Кантакузин, који је и навео турску војску на Момчила. Војвода Момчило је заиста погинуо у борби, али не у борби са краљем Вукашином, него са далеко надмоћнијим непријатељем, Јованом Кантакузином који се удружио са Умур-бегом, савезничком грчко-турском војском. Борба је била при граду Перитеорију (Ђурић, 1989). Смео је био Момчило кад се усудио да крене на јачег противника²². Грађани Перитеорија нису му дали да уђе у град затворивши градске капије. Ту је Момчило и погинуо.

За разлику од историјских података, народна песма каже да је Момчило живео у Херцеговини у Пирлитуру. У Вуковом *Рјечнику* налази се објашњење уз ову реч Пирлитор да су „у Херцеговини зидине од старог градића, за који се пева и приповеда да је у њему сједио војвода Момчило, ујак Марка Краљевића, и да га је онде убио краљ Вукашин“ (Караџић, 1969: 501). У песми је он такође јунак без мане. У песми *Момчил’ има коња Јабучила,/ Јабучила, коња крилатога...*, у *Момчила сабља са очима*, и у песми има одане војнике, хајдуке, браћу, првобратучеда: у *Момчила девет миле браће/ и дванаест првобратучеда...* У песми је окружен љубављу, сестре Јевросиме, која историји није позната: у *Момчила сестра Јевросима,/ готови му господско јело,/ прије њега јело огледује*. Ожењен је, али док је у историји то небитно, у песми је описано као трагично, кроз мотив неверне љубе. Храбар је био пред своју погибију: сам удара

²² „И кад су се војници примакли једни другима, судар је био страховит. Момчило не могаше одолети; многи његови изгибоше. И пошто му остатак војске би прибијен уз градске зидове, и већ се не имаше где борба на коњима водити, а не бејаше прилике да ће их примити у град, први Момчило сјаха с коња, па пешице ударише на непријатеља, борећи се живо и одупирући се јуначки, једно по властитој храбрости, а друго и зато што им је за леђима био град, па се нису бојали да могу бити опкољени. У томе многи изгибоше. И докле се год на ногама држао Момчило, нико од његових нити јунаштвом попусти, нити се хоћаше предати. А кад је Момчило у борби пао, његови сви, колико их је било претекло, предадоше оружје. И од те војске не беше бегунца, него сваколика или изгибе или у ропство паде. – У песми се од свега тога сачувало веома мало“ (Ђурић, 1989: 32–33).

војсци по сриједи и сабљом крчи друма низ планину. И у песми видимо га прво на коњу, а затим као пешака. Немогућност уласка у град описана је и у историји и у песми, само је песма за то оптужила кују Видосаву. Његов пораз не умањује његову величину и моралну и физичку: *Што Момчилу било до кољена,/ Вукашину по земљи се вуче; осећајност његову читамо из стихова при сусрету девет враних коња, а на њима брата ниједнога!*, тога тренутка у јунаку срце препукнуло и бијеле му малаксаше руке...; надживљавање, надрастање читамо у стиховима којима се у самртном тренутку обраћа краљу Вукашину да не узме његову неверницу Видосаву за жену, *Већ ти узми моју милу сеју,/ Сеју моју милу, Јевросиму,/ Она ће ти свагда вјерна бити,/ Родиће ти, ко и ја, јунака.*

По старијим историјским изворима Вукашин и Угљеша су били великаши у време владавине цара Душана. Након његове смрти видевши да је цар Урош слаб, нејак, одметнули су се 1366. године од њега и почели самостално да владају у својим областима, Угљеша као деспот, а Вукашин се именовало за краља. Народ је смрт Вукашина и Угљеше сматрао праведном казном Божијом због тога што су се одметнули од цара Уроша. Да су Угљеша и Вукашин били одметници и груби према цару Урошу, то је историјска истина, али да га је краљ Вукашин убио, то није истина, већ је кроз народну традицију, предања, песме, доспела у историју и као непроверена вест, постала историјска чињеница око које је касније било доста полемике и коју је побио Љубомир Ковачевић у књизи *Краљ Вукашин није убио цара Уроша* (1886). Један од битних доказа да Вукашин није убио Уроша јесте да је Урош умро два месеца након смрти Вукашинове, тачније 2. децембра 1371. године. Вукашинова смрт је на различите начине опевана у народним епским песмама: у једној песми му је слуга Никола главу одсекао док је пио воду на извору, у другој је погинуо у Косовском боју као помоћник кнеза Лазара, што је апсурдно и анахроно, јер је Косовски бој био после Маричке битке. Епски певач на овај начин жели да покаже да се у значајним збивањима за један народ бришу временски оквири, те Косовски бој постаје непрекидно сабирање људских покољења, сабирно сочиво, све што се догађало, догађа, и што ће се догодити, почетак и крај.

Са Урошем се распада стара држава. Историјска истина о Урошу јесте да су се поједини великаши одметнули од њега, ово се може потврдити и песмом *Урош и Мрљавчевићи*. А у песмама има доста и легенде, као на пример, да је Вукашин убио Уроша.

Јунак је личност која добије најјачу и најизразитију емоционалну боју. Читалац јунака прати с највећом напетостју и пажњом, он изазива сажаљење, наклоност, радост и тугу код читаоца. „У епским песмама доминира тип јунака – националног хероја који се подвижништвом приближава особинама јунака митских размера. У српској епској традицији доминирају ликови Бановић Страхиње, Милоша Обилића и Марка Краљевића“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 123).

Бановић Страхиња се спомиње у песмама *старијех* времена. Не може се са сигурношћу тврдити да ли је постојала историјска личност која је опевана у песми кроз лик Бановић Страхиње. Љубомир Ковачевић је „г. 1888. у биог. *Отаџбини* покушао доказати да је Бановић Страхиња или бан Страхињић истоветан са зетскијем господаром Ђурђем С(т)рацимировићем Балшићем, који је владао г. 1386–1404.“ (Маретић, 1966: 227). Песму *Бановић Страхиња* Вук је записао од Старца Милије.

Мотив поклањања живота је уједно и одраз личности Бановић Страхиње, доказ да осим јунаштва у себи има и чојства, а кроз овај мотив се преплићу и повезују вера и обичаји наших народа.

Бановић Страхиња „слови за најкомплекснију природу српске епике, за јунака у чијим су поступцима синтетизоване особине више епских ликова. Он је јунак без мане и страха који само једним замахом деснице и сабље *двадесет одсијече глава*. Има нешто у духовном склопу овог јунака што га чини другачијим од осталих епских ликова и уздиже изнад елементарне психологије окорелих ратника, којим су сурови услови живота уништили истанчани људски сензибилитет...“ (Смиљковићи Милинковић, 2010: 122). Бановић Страхиња, обраћајући се тазбини која би да казни његову љубу, а није му хтела помоћи, изриче речи у којима показује своје чојство и јунаштво, речи које се најмање очекују од њега, речи због којих остајемо у моралној дилеми:

*Не дам вашу сестру похарчити,
Без вас бих је могао стопити,
Ал' ћу стопит' сву тазбину моју,
Немам с киме ладно пити вино;
Но сам љуби мојој поклонио!*

На основу ових *стихова* можемо једино закључити да је Бановић Страхиња својој љуби живот поклонио, а да ли је опраштајући јој желео да остане у пријатељству са тазбином или је праштајући јој раскинуо са тазбином питања су која се намећу. Због ових стихова песма је и привукла велику пажњу, јер да је у њој све јасно не би било полемике, вербалне борбе. Песму је певао Старац Милија, певач који, како Вук каже, *није знао песме казивати редом*, те постоји могућност да су због тога ови стихови нејасни и недовршени, али постоји могућност да се у наведеним стиховима налази и стилска фигура хистерологија²³, уметање које нарушава природни редослед у излагању. Човечност је оно што приближава човека човеку без обзира на његово верско опредељење. У овој епизоди Старац Милија је ставио акценат на најзначајнију особину личности главног јунака: способност да прашта. Бан је човек који не оставља друге у невољи, који свесно жртвује свој живот да би своју љубу вратио, и та његова особина је у контрасту са неверством и издајом које доживљава и од тазбине и од своје љубе. Зашто је овакав јунак који је зубима заклао Влах-Алију: *Он не тражи ништа од оружја/ Но му грлом бане запињаше,/ А под грло зубом доваташе,/ Закла њега како вуче јагње* живот поклонио љуби у време када је невера жене главом плаћана? Из следећих стихова схватамо да је Бановић Страхиња знао неколико језика: *Ја с Турцима могу проговорит',/ Могу Турски, и могу Мановски,/ И Арански језик разумијем, И на крпат ситно Арнаутски* те ако закључимо да је био образован можемо претпоставити да је због тога стекао различите манире за разлику од људи у свом окружењу који су жене за неверство растрзали коњима, сакатили ножевима, очи вадили: *Са ће мене очи извадити*. Суровости те средине свесна је Страхињина љуба. Богдан Поповић сматра да је Бановић Страхиња човек који *прашта зато што прашта*, без неког посебног разлога, већ зато што је он таква особа која прашта за разлику од других који се свете. Велика љубав може бити разлог због којег Страхиња опрашта жени, мада у самој песми епски песник не спомиње то. Жена, као нејако биће: *женску страну ласно*

²³ Богдан Поповић је у последњим, спорним стиховима песме *Бановић Страхиња* видео својеврсни стилски поступак. Стихови су изграђени по обрасцу једне стилске фигуре коју је описала античка реторика. Њен назив је хистерологија, а подврста је парентезе. Хистерологија јесте фигура у којој оно што се говори касније, казује раније јер је важније.

преварити, поверена је мужу на чување, а по хришћанској религији муж је одговоран за женино неверство пред Богом. *Бане* је у Крушевцу, у тазбини, заборавио на време: *Позадуго бане гостовао,/ Позадуго бане зачамао,/ Поноси се бане у тазбини*, те је оставио мајку и жену незаштићене у Бањској непосредно уочи Косовске битке што сазнајемо из мајчиног писма: *Стару мајку твоју ојадио,/ Са коњем јој кости изломио,/ Вјерну твоју љубу заробио,/ Одвео је у поље Косово,/ Љуби твоју љубу под чадором,/ А ја, сине, кукам на гаршиту,/ А ти вино пијеш у Крушевцу!/ Зло ти вино напокоње било!* На основу ових стихова можемо претпоставити да је Страхинића у себи осећао кривицу због своје неопрезности и необазривости према најмилијима, те је због тога и љубину кривицу доживео као своју. Зато и одлази да је спасе јер, спасавајући њу, спасава и своју част као мушкарац. Зато јој и опрашта јер опраштајући њој, опрашта и себи. Бановић Страхинића праштајући осуђује. Осуђује своју тазбину, јер је њихово неверство веће од неверства његове жене.

Овај јунак је посебних моралних квалитета и неуобичајених поступака. Стихови којима песма почиње говоре о његовој посебности: *Нетко бјеше Страхинићу бане,/ Бјеше бане у маленој Бањској,/ У маленој Бањској крај Косова,/ Да такога не има сокола*. Његова посебност се потврђује афористичким стиховима које му упућује дервиш, одговарајући на његово питање где је најплићи газ на Ситници: *Страхин-бане, ти соколе Српски!/ Твоме ћогу и твоме јунаштву/ Свуд су броди, његођ доћеш води*. И на самом крају песме епски песник потврђује: *Помало је такијех јунака,/ Ка' што бјеше Страхинићу бане*.

За разумевање ликова и њихових поступака, потребно је разумети време за које их епски певач везује. Косовски бој (1389) је оставио печат не само на историју српске феудалне државе, већ и на даље токове њене материјалне и духовне културе. Од овог тренутка мења се животна путања нашег народа. Тежишни мотив старије епске поезије су догађаји уочи битке и за време самог боја. За епског певача средиште пажње је сам бој, али и све што му је претходило (*Кнежева вечера*) и што се након боја непосредно догађало (*Косовка девојка, Смрт мајке Југовића*). Значајно место у овим песмама припада кнезу Лазару, браћи Југовић, Мусићу Стевану, Топлици Милану, Косанчић Ивану, царици Милицы и другим јунацима. „Међу њима се посебно издвајају два лика – антипода: Милош Обилић и Вук Бранковић, први као витез, а други у улози издајника, коме се приписује кривица за косовски пораз. Посебну пажњу заслужују три хероине: царица Милица, Косовка девојка и мајка Југовића, које су стале на пиједестал најузвишенијих женских ликова наше усмене традиције“ (Милинковић, 2014: 35). Једно од најзначајнијих места у косовском кругу песама припада Милошу Обилићу, „витезу недостижних моралних врлина, горостасу који представља синоним косовске епопеје и понос целе нације. Како је време од Косовског боја одмицало, култ о Обилићу је растао; очигледно је да су народном певачу историја и чињенице постојале далеки и недоступни, па се све више ослањао на легенду, предање и песничку имагинацију“ (Милинковић, 2014: 36). Константин Филозоф је пишући о деспоту Стефану, забележио да је Милош Обилић²⁴ био витез кога су завидљивци оклеветали код кнеза Лазара. Нешто касније Мавро Орбини ће подстаћи, скоро заокружити, предање о Милошу Обилићу, говорећи о клевети Вука Бранковића, о двобоју Вука и Милоша и о кнежевој здравици за вечером, тако да Милош Обилић није више

²⁴ Константин Филозоф о Милошу Обилићу је забележио да је био „веома благородан, кога облагаше завидљивци своје господину и осумњичише као неверна. А овај да покаже верност, а уједно и храброст, нађе згодно време, устреми се ка самом великом начелнику као да је пребеглица, и њему пут отворише. А кад је био близу, изненада појури и зари мач у тога гордога и страшнога самодршца. А ту и сам паде од њих“.

непознати јунак који је убио султана већ јунак који има своје презиме и име, а приповедање о њему пратила је песма. Већ у XVIII веку Милош није више ни Кобилић ни Кобиловић, већ Обилић, а песма је запамтила и његове историјске речи: *Сјутра јесте лијеп Видов данак, / Виђећемо у пољу Косову / Ко је вјера, ко ли је невјера!*. „Милош је у поезији постао име које ће са страхопоштовањем изговарати његови опоненти и непријатељи, а са поштовањем и дивљењем пријатељи и следбеници“ (Милинковић, 2014: 36).

Косовски епски циклус, „са песмама преткосовског и косовског доба, инспирисан је историјском харизмом кнеза Лазара, кога окружују јунаци из Косовског боја, Милош Обилић, Иван Косанчић, Милан Топлица, Павле Орловић, Југ-Богдан са девет Југовића, Бановић Страхиња и други“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 124).

Према народној епској песми Милош Обилић је на Видовдан 1389. године убио на Косову пољу цара Мурата. Спорно је презиме Милошево. Које је презиме старије Обилић или Кобилић или Копилић (сматрало се да је Милош копиле, а и турски историчари су га тако називали у својим списима)? Андрија Качић пише Кобилић, али напомиње да му је презиме по старини Обилић, само што га је Вук Бранковић због зависти прозвао Кобилић. „Пошто се слава Милошева раширила по свему народу, учинило се пјевачима недостојно звати га по кобили и зато су му промијенили име у љепше: Обилић“ (Маретић, 1966: 201). Сестра Леке капетана у песми говори:

*Јеси л' чуо ће причају људи
Бе ј' Милоша кобила родила,
А некака сура бедовија,
Нашли су га јутру у ерђели,
Кобила га сисом одојила,
С тога снажан, с тога висок јесте?*

Постоји легенда о Милошу Обилићу: Обила мајка је родила обила јунака. Објашњење за реч *обил* можемо пронаћи у Вуковом Рјечнику²⁵. По другој варијанти Милоша је родила девојка Јања, „чобаница код оваца у планини. Остала је gravidна од змаја. Кад се породила, оставила је дете у планини, које нађе вила, задоји га и отхрани. Када је Милош одрастао, био је необично снажан. Мајка му је, по предању, била груба жена, носила је дојке преко рамена. Када ју је кнез Лазар спазио, рекао је: *Каква ружна кобила родила великог јунака!* Од тада се Милош прозове Кобилић“ (Кулишић и сар., 1970: 215).

У народној песми *Милош Обилић змајски син*, Милош јесте змајски син²⁶ и син прелепе чобанице Јање која рађа јунака чудесне снаге и лепоте. Мајка по млеку му је у

²⁵ „Срби при повиједају да је Силни Стефан, ловећи по Церу угледао на једном месту гдје се гране од дрвећа и доље савијају и горе узвијају. Кад дођу на оно мјесто, а то дијете код неколико оваца ударило своју сјекирицу у кладу, па легло на леђа те спава: кад дихне иза себе, онда се гране узвијају у висину, а кад повуче пару у се, онда се савијају к земљи. Кад то види цар, зачуди се врло, па пружи руку с коња да му узме сјекирицу, али хоћеш! Не може да је извади из класе! ... Кад Милош крене овце, а он узме сјекиру једном руком и заметне на раме. Како дођу у село кући, Милош одмах остави овце и непознате госте, па замачне међу зграде да тражи мајку. Пошто цар сјаше с коња, пође и он за Милошем да гледа да му се је не сакрије; кад погледа кроз брвна у једну зграду, а то мајка мијеси хљеб, а пребацила десну сису преко лијевог рамена, а лијеву преко десног, те он остраг сиса. Онда цар рекне: *Међер обила мајка родила обила јунака.* Цар узме Милоша од мајке, и одведе га своме двору, и од тога се назове Обилић“ (Стеф. Карацић, 1969б: 429).

²⁶ Змај прориче Милошу јуначку судбину и славу у народу: *Љубо моја, Јањо чобанице, / Од тога се немој препа'нути, / Ако ти се лудо чедо нађе, / Ако буде чедо женска глава, / То ће бити нагоркиња вила; / Ако л' буде чедо мушка глава, / То ће бити јунак змајовити, / И млоги ће мејдан задобити, / Након себе*

овој песми вила Анђелија, а Милошеве сестре су виле. По свим овим обележјима он је предодређен да буде јунак над јунацима, што ће и доказати кроз свој подвиг на Косову.

„Укључени у нивое формулативности, типски ликови испољавају стабилност и динамику својствену и самој формули и свим сегментима традиције. Јаче индивидуализовани јунаци одликују се извесним степеном пластичности, било да се разликују од свих осталих или се лагано, током развоја сижеа мењају, стичу одређена искуства и сазнања о себи и другима“ (Самарџија, 2010: 22). Милош Обилић јесте „највећи јунак косовске епопеје. Што је време Косовског боја више одмицало, култ Обилића је више јачао. Витез који убија султана Мурата, израстао је у усменој поезији у горостаса, способног да посече дванаест хиљада Турака и постане недостижни херој, синоним јунаштва и понос целе нације. Мавро Орбини ће 1601. године заокружити мит Обилића, који ће ући у предање као херој који се часно жртвовао за слободу и отаџбину. Његове речи из *Кнежеве вечере: сутра ћемо видет на Косову, ко је вера ако је невера*, постаће гесло и витешка заклетва будућих бораца за слободу“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 124).

Дело Милошево које је задивило народ одмах је преточено у песму. Његова неустрашивост, одлучност, решеност да изврши свој задатак и данас задивљује. Константин Филозоф²⁷, у биографији деспота Стефана, писаној само четрдесет две године после Косовског боја, а добро обавештен о боју, пише величајући дело Милоша Обилића и потврђује чињеницу да су завидљивци Милоша клеветали код Лазара, а исто сведочи и песма, с тим што је у песми завидљивац именован као Вук Бранковић. Ова историјска прича написана 1431. године постаје и епска истина о којој се певало, пева се и певаће се.

Вук Бранковић је био најпознатији великаш старе српске државе и поседник великог дела те државе. Он је владао пространим равницом која се зове Косово поље, градовима Вучетрном, Приштином, Призреном. Био је ожењен женом Маром, ћерком кнеза Лазара, с којом је имао три сина: Гргура, Ђурђа и Лазара. У народним епским песмама које певају о боју на Косову, Вук Бранковић је приказан као издајник. „Али та издаја Вукова припада међу народне измишљотине, и не може се потврдити веродостојним историјским изворима. То су и 80-им годинама прошлога вијека лијепо и сигурно доказали српски историчари И. Руварац (у својој књизи *О кнезу Лазару*) и Љ. Ковачевић (у Чупићевој *Годишњици*, књ. X). Старији исторички извори не знају ништа

спомен оставити. Вила Анђелија у песми даје преглед јунака змајевитог порекла међу којима су *Реља Бошњанин, Бановић Секула, Бановић Страхило, Љутица Богдан и Краљевић Марко*. Њихово змајско обележје је: змајев белег на мишици: *Наћ ћеш њему младеж на мишици, / На младежу бич вучије длаке, / На десници на бијелој руци;*, а други је белег на нози, *На бедри му сабља уписана*, а на њој крстаст барјак. „Белег је повезан са табуом. Нико не сме да га види, јер на тај начин јунак губи змајевиту моћ“ (Питулић, 2007: 175). Ови подаци нам сведоче о елементима бајковитости у епским песмама. У епским песмама се појављују чудесни мотиви који их повезују са бајкама.

²⁷ „Уста, наиме, кнез Лазар и пође на Турке. Бој се догоди на месту које се зове Косово, и би овако. Војни људи су наступали један против другога са својим заставама. А беше неки веома одличан племић (Милош) којег су завидљивци били опали господару као да ће неверу учинити. И он, да би посведочио и верност и јунаштво, изабере згодно време и залети се на самог великог начелника (турскога), начинивши се као да је бегунац. Пут му се отвори, а кад је био близу, залети се и сатера мач у тога самог охолог и страшног самодршца (султана). Ту и он сам падне од Турака. И у први мах покажу се јачи они што су били с Лазаром, и победа се приви на њихову страну. Али не беше то време избављења. Стога у том истом боју одоли напослетку син убијеног цара, јер је бог тако попустио те да се и онај великан (кнез Лазар) и они што су с њим били увенчају венцем мученичким. И шта је било потом? Блажени се оконча сечењем главе, а његови мили другови примише смрт истим начином пре њега, молећи му се што су могли лепше да они сврше пре њега, те да његову смрт очима не гледају“ (Ђурић, 1989: 36–37).

о издаји Вуковој“ (Маретић, 1966: 156). Историјске чињенице потврђују да је Вук био на Косову са својом војском и борио се против Турака. Пре потпуног свршетка битке, када је видео да је све пропало, отишао је са бојишта и отуда је народ могао развити причу о издаји. Вук Бранковић је после Косовског боја живео у непријатељству с кнегињом Милицом и њеним синовима Стефаном и Вуком, јер је хтео да после смрти кнеза Лазара постане господар читаве земље којом је Лазар владао. То непријатељство је такође могло изазвати и утврдити у народу мишљење о Вуковој издаји. „Исторички је сигурно утврђена истина да је Вукова жена Мара била кћи кнеза Лазара; али да је и косовски јунак Милош Обилић био зет Лазарев, то је народ измислио“ (Маретић, 1966: 157). Почетак свађе између Вука и Милоша потиче, по народној традицији, од свађе између њихових жена које су сестре, (Мара је жена Вука, а Вукосава је жена Милоша). „Као што ова свађа међу сестрама нимало није исторична, тако и позната Лазарева вечера уочи Косовског боја припада међу народне традиције“ (Маретић, 1966: 158).

Из народних песама сазнајемо да је Југ Богдан погинуо 1389. године у Косовском боју. Друга чињеница јесте да је турски историчар Нешрија, по речима Љ. Ковачевића, забележио о Лазаревој војсци податке: „Лазар је предлагао да се још исте ноћи Турци нападну, али га од тога одврати Југа, који с 90.000 војника заповедаше да не би Турци, користећи се помрчином, избегли потпуну погибију. Али из онога што Ковачевић на истој страни под линијом додаје види се да у турском оригиналу стоји Јока, а не Југа“ (Маретић, 1966: 171). Народне песме знају за девет синова од којих се спомињу следећа имена у песмама: Бошко, Дамјан, Митар, Момир, Ненад, Никола, Петар, Стјепан, Воин. У песмама се спомињу и две ћерке: једна је Милица, удата за кнеза Лазара, и жена Бановић Страхиње по имену Иконија. Сва наведена имена за историју су непознаница, осим имена Милице, која није ћерка Југа, већ ћерка кнеза Вратка, који је био праунук кнеза Вукана, сина Немањина, а брата Светог Саве и Стефана Првовенчаног. „Питање о Југу и Југовићима припада у обрађивању народне наше епике међу проблеме, тј. стојимо пред великом загонетком како је народ могао онако лијепо опјевати Југа и Југовиће, људи о којима историја ништа не зна“ (Маретић, 1966: 171).

Српски кнез Лазар Хребељановић родио се 1329. У младости је боравио „као дворанин на двору цара Стјепана и оженио се око г. 1353. Родом је био од града Прилипча на Косову. Отац му се звао Прибац“ (Маретић, 1966: 185). Народне песме га називају час царем, а час кнезом, а он сам себе у својим исправама назива кнезом. Милица је после смрти кнеза Лазара, свога мужа, управљала српском државом, док син Стефан није дорастао за престо. Након тога се закулућерила и примила име Евгенија. Умрла је 1405. године. У народним песмама је она била ћерка Југ Богдана, а као браћу имала девет Југовића.

Лазар је са Милицом имао три сина: Стефана, Вука и Добривоја. Добривоје је млад умро, а Вук погинуо у боју с Турцима 1410. године. Осим синова Лазар је имао пет кћери, од којих је најстарија Мара била удата за Вука Бранковића. Најмлађа, Оливера, се после Косовског боја удала за султана Бајазита.

Народне песме кажу да је Лазар погинуо на бојноме пољу у борби против Турака, „а Богишићева пјесма бр. 1 каже да су Лазара Турци жива ухватили, па га одвели под чадор султана Мурата, који је још мало на животу био пошто га је Милош пробо, онда је пред саму своју смрт султан дао погубити Лазара и Милоша. Ова верзија у Богишића ближе стоји историчкој истини неголи она у Вука и Петрановића; само треба рећи да је Мурат већ био погинуо кад је Лазар ухваћен, те је Лазара дао погубити син и нашљедник Муратов Бајазит, јамачно да на њему освети смрт свога оца“ (Маретић,

1966: 186). И народне песме и историјски подаци говоре о томе да је Лазар саградио манастир Раваницу. У песмама се о њему говори као о свецу, а за свеца га признаје и српска црква, која га прославља 15. јуна (по старом календару), на дан Видовдан, на дан Косовске битке.

О Марку Краљевићу је народни певач испевао највише јуначких песама. Највећи број песама Вук Караџић је забележио о њему од певача, Херцеговца Тешана Подруговића. Историјски подаци су следећи: после Вукашинове смрти 1371. године у бици на Марици, Марко је преузео очев престо поставши турски вазал. Бити турски вазал значило је да је имао обавезу да ратује на њиховој страни.

Зна се из историје, а и из народних песама да је Марко син краља Вукашина. У исправама краља Вукашина спомиње се његова жена Јелена (Алена). У народним песмама Маркова мајка звала се Јевросима. Тома Маретић (Маретић, 1966) сматра да је народ заборавио право име мајке, па јој је дао друго име. У поменутој исправи краљ Вукашин поред своје жене Јелене спомиње и своје синове Марка и Андрију; спомиње их тим редом, тако што је Марко старији брат, а Андрија млађи. Из једног српског летописа разабра се да је Вукашин имао још и сина Дмитра, који је ваљда био средњи, док га тај летопис наводи у средини међу Марком и Андријом. У бугарштини *Марко Краљевић и брат му Андријаш*, Марко убија свог брата: *Туж си Марко потрже свитлу сабљу позлаћену, / И удари Андријаша брајена у срдашце* (Богишић, 2003: 18). Међутим, у другој песми *Марко Краљевић освети брата Андријаша кога му Турци погубише*, Марко, упозорава брата да не иде у крчму и да не пије с Турцима вино, али Андрија подлеже искушењу и главом плаћа. Марко у овој песми освећује смрт свог брата угледавши стравичан приказ: *И находи до девет делија, / Умећу се главом Андријаша, / К'о јабуком од сухога злата, / Кад видио Краљевићу Марко, / И погуби до девте делија, / Крчмарицу живу ухитио, / И црне јој очи извадио* (Богишић, 2003: 246). Ожењен је Марко био и у народним песмама и у историјским списима, женом Јеленом, „кћерју војводе Хлапена, који је био господар Верије и Водена у југозападној Маћедонији“ (Маретић, 1966: 158). Марко није имао деце, јер о томе не пишу ни историјски извори ни народне песме.

Читајући српске јуначке песме и пишући о њима, „чувени немачки песник Јохан Волфганг Гете каже за Марка Краљевића: *Јаши коња 150 година, а сам доживи старост од 300 година; напоскон умре у пуној снази не знајући ни сам зашто*“ (Витезовић и Брајковић, 1989: 47). Марко је погинуо у боју на Ровинама 1395. године, а животописац Стефана Лазаревића, Константин Филозоф, забележио је „карактеристичне ријечи Маркове што их је рекао Константину Дејановићу прије битке: *Кажем и молим Господа да буде хришћанима помоћник, па макар ја први погинуо у овоме рату*. Тако се и догодило: хришћани су побиједили и Марко је погинуо“ (Маретић, 1966: 180). Тако је у историји, а у народним песмама различито се приказала његова смрт: те да га је убила девојка, па је рањен лежао на Голеш планини док га није игуман Саво исповедио и причестио, а кад је умро сахранио га у косовској цркви; или у песмама у којима се пева да је Марко умро јер му је дошло време за умирање, на Урвини панини, а тело му је однесено у светогорски манастир Хиландар и тамо сахрањено.

Бројне су легенде о Марку Краљевићу, а посебно о његовој смрти. Могу се издвојити три које је записао Вук Караџић. Једна легенда говори о томе да га је у селу Ровинама убио Каравлашки војвода Мирчета, погодивши га златном стрелом у уста, у борби између Турака и Каравлаха. Друга легенда говори о боју у којем се заглибио Шарац у некаквој бари код Дунава и да су обојица онде пропали, а приповеда се да се

то догодило у близини Неготина, испод извора Царичине где је била бара и зидине од старе цркве, за коју кажу да је била начињена на Марковом гробу. Ово предање и данас живи међу становницима Неготина, тачније становницима села Милошево. Манастир Короглаш, за кога се претпоставља да га је изградио краљ Милутин у XIV веку, мештани сматрају местом где је сахрањен Марко пошто је рањен на Шарцу, препливао Дунав из Влашке након битке на Ровинама. Трећа прича говори да Марко још увек живи²⁸, само спава, а доћи ће време када ће се пробудити и опет на свет изаћи. Ова прича има елементе хришћанског васкрсења.

„Када би се из историчкијех извора могло доказати да Марко доиста био необично јак човјек, онда ја нимало не бих сумњао о узроку велике његове славе у народу (а често и непростоме) свуда на свијету врло импонира велика тјелесна јакост; такви људи веома лако постају народни љубимци, особито ако своју јакост употребљавају на корист народа, на добро слабих и потлачених. Сјетимо се само Херакла и Ахилеја у причању и пјевању старијех Грка“ (Маретић, 1966: 181). Можда је омиљен и зато што заплаче од бола, неправде, гнева: *Рони сузе низ јуначко лице,/ А кроз сузе гњевно проговара:/ Ој давори, ти Косово равно!/ Шта си данас дочекало тужно,/ После нашег кнеза честитога,/ Да Арапи сад по теби суде!* Народу треба јунак који ће да ободри напаћени дух.

У историји Марко Краљевић није толико значајан колико је значајан у народној епској песми. „Народни певач му је у поезији доделио улогу праведног судије који суди *ни по бабу ни по стричевима* и дужност бранитеља невиних и слабих, који уме да одбрани част Косовке Девојке, казни Црног Арапина и да победи чак и таквог јунака као што је Муса Кесеџија и да сече три хиљаде Арапа. Склон је пићу (*Пола пије, пола Шарцу даје*) и кавзи (*Орање Марка Краљевића*), али довољно храбар и ауторитативан да се супротстави и самом султану (*Марко пије уз рамазан вино*), ћудљив и непредвидив, али баш зато аутентичан и занимљив... Марко је типичан пример хероја кога је стварао народ у једном тренутку своје историје, када му је такав јунак био потребан“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 124). Као такав јунак, Марко Краљевић има и коња који одговара јунаку. Његов коњ је посебан, видовит, препородио се од шугавог ждребета у коња достојна таквог јунака, коњ који није као други коњи, већ је шарен као говече, а има шест невидљивих крила, коњ који по *три копља у висину скаче, а по четири у напредак*. Коњ који пије са својим господаром вино; Марко је научио Шарца да пије са њим вино: *пола пије, пола Шарцу даје*. „Према тој нераздвојности јунака и коња, Марко Краљевић је јединствен међу свим светским јунацима. Тако је Јаков Грим, пишући о српској поезији, на једном месту указујући на усамљеност целог српског народа у тежњи за слободом и ослобођењем од Турака, записао да: *и њихов Херкулес краљ Марко нема с ким пит вино, до са својим коњем*“ (Витезовић и Брајковић, 1989: 47).

Марко и цар турски су у неком посебном односу, понекад рођачком, као синак према поочиму. Али није то искрен однос, већ однос који је заснован на

²⁸ Трећа прича говори „да је у такому боју толико људи изгинуло да су по крви попливали коњи и људи, па Марко онда пружи руке к небу и рекао: *Боже, што ћу ја сад?* На то се Бог смиловао и некакијем чуднијем начином пренео и њега и Шарца у некаку пећину, у којој и сад обојица живе: он забодавши своју сабљу под греду или је ударивши у камен легао те заспао, па једнако спава; пред Шарцем стоји мало маховине од које помало једе, а сабља све помало излази испод греде или из камена, па кад Шарац маховину поједе и сабља испод греде или из камена испадне, онда ће се и он пробудити и опет на свијет изаћи. Једни говоре да је он у ту пећину побегао ка је први пут видео пушку и пошавши да је огледа (да ли је истина да је онако као што се приповиједа) пробио из ње сам себи длан, па онда рекао: *сад не помаже јунаштво, јер најгора рђа може убити најбољег јунака*“ (Стеф. Караџић, 1969: 346).

подозрењу, страху, неверењу. Пре бисмо рекли да је тај однос непријатељски. Из песме у песму, упознајемо та два лика: Марка у тамници, значи у ропском положају, али и Марка који *се примиче, а цар се одмиче...* Марка који је *дотерао цара до дувара*, али и цара који *извади стотину дуката, па и даје Краљевићу Марку*. У песми *Марко није уз рамазан вино*, чија је тема формулисана насловом, Марков лик је приказан из два угла: с једне стране он је идеализован и хиперболисан – приказан је као јунак натчовечних способности, огромне физичке снаге, храбрости, али и мудрости и памети; а са друге стране Марко је осликан као хумористичан лик. Тим хумором се Марков натчовечански лик спушта међу обичне људе, народни епски певач га хуманизује и приближава људима. У песми *Марко није уз рамазан вино* он је приказан као борац за слободу свога народа, коју осваја у вербалном дуелу са царем. У овој песми Марко бије мегдан речима уместо мегдан бојни и побеђује.

У *Хиландарском летопису* хроничар је записао: „Разби Мирче, војевода влашки, цара Пајазита на Ровинама, и ту погибе Марко Краљевић и Костадин... Много се ожалости цар због њихове погибије, чак и поплаши, јер таквих није било у свој војсци његовој“. Ако упоредимо епску и историјску биографију Марка Краљевића закључићемо да је епска ризница појединости, о чему сведочи и чињеница да је Марко једини јунак о којем је испеван посебан циклус песма. „Да ли је, можда, ехо ових речи надахњавао усменог певача или је по среди нешто друго? Није ли у условима вековног ропства под Турцима народном певачу био потребан управо епски јунак какав је у песмама Марко“ (Милинковић, 2014: 37). Јунак који *није уз Рамазан вино*, који *пола није, пола Шарцу даје*, али јунак који оре царске друмове, који је *дотерао цара до дувара*, судија који *суди ни по бабу, ни по стричевима, већ по правди Бога и истине*, заштитник сиротиње раје, заштитник жена, јунак који укида свадбарину, јунак који признаје јунака изнад себе: *јао мене, до Бога милога, где погубих од себе бољег*, у тренутку кад убија Мусу Кесецију! Овакав Марко је требао народу као заштита, а и за јачање духа.

Визију је имао певач Старац Рашко, у грађењу целовитог, нескладног, посебног Марковог лика, која се може сагледати кроз песму *Урош и Мрљавчевићи*. Судаћи *ни по бабу, ни по стричевима*, Марко је расрдио оца који га је проклињао. Очева клетва: *Сине Марко, да те Бог убије! / Ти немао гроба ни порода! / И да би ти душа не испала – / Док Турскога цара не дворлио! / и благослов кума, цара Уроша: Куме Марко, Бог ти помогао! / Твоје лице св'јетло на дивану! / Твоја сабља сјекла на мејдану! / Нада те се не нашло јунака! / Име ти се свуда спомињало, / Док је сунца и док је мјесеца!* предодредили су живот и смрт нашег јунака. Из контраста клетве и благослова родио се и контрастни лик Марков, и слуга и владар, и победник и побеђени, и силан и осећајан.

Марко Краљевић је лик који и у безизлазним ситуацијама проналази пут, а то је уједно и порука народу да никада не треба клонути духом. „Непобедив и недостижан, особен и непоновљив, чак и кад се уплаши (*Марко Краљевић и Љутица Богдан*) и када се чини да за њега нема излаза, Марко Краљевић увек налази оригинална решења, којим осваја симпатије и дивљење читалаца“ (Милинковић, 2014: 37). Марко је и кавгација, јогунасте нарави, воли да пије, али и те његове особине су само природне и означавају његову људску природу. Та људска природа Маркова привлачи пажњу различитих читалаца, и младих и старих, образованих и необразованих; код свих структура читалаца изазива осећај блискости, готово рођачки однос. И читаоци и ствараоци дали су један печат, једно обележје, а из тога израста једна чињеница „да

циклус о Марку Краљевићу није само романтична представа прошлости, сан о лепом, али недостижном, већ уметничка слика једног времена“ (Милинковић, 2014: 38).

Веран пријатељ, који за својим господаром, *рони грке сузе од жалости* јесте Марков коњ Шарац, који није обичан коњ. Вук је у своме *Рјечнику* забележио: „За његова Шарца једни приповиједају да му га је поклонила нека вила, а једни опет да га је купио у некакијех кириција: прије Шарца веле да је мењао много коња, па га ниједан није могао носити; кад у некакијех кириција види шарено губаво мушко ждријебе, учини му се да ће од њега добар коњ бити, и узме га за реп да омахне око себе као што је и остале коње огледао, али му се оно не дадне ни с мјеста помаћи; онда га купи у кириција, излијечи га од губе и научи вино пити“ (Стеф. Карацић, 1969: 346). Ово Марково излечење губавог ждребета има елементе бајковитости. Шарац је у почетку шугаво ждребе које касније постаје изузетан коњ: *Коњ му није каквино су коњи,/ Веће шарен, како и говече*, који живи 160 година и који са Марком пије вино: *За копље је коња привезао,/ А пред њиме стоји тулум вина;/ Не пије га чим се пије вино,/ Већ леђеном од дванаест ока,/ Пола пије пола коњу даје*.

Марко Краљевић, је као јунак и заштитник, признат не само код Срба, већ и код Бугара, Македонца, Хрвата, Словенца и Албанаца. Тако да, „према мишљењу Драгослава Срејовића, легендарни и митски српски јунак Краљевић Марко је архетипска идентификација мита о трачком коњанику и његовој представи о светом Ђорђу. Краљевић Марко на коњу Шарцу, као и код митског коњаника Трачана и свеца ратника се увек појављује у причама и песмама“ (Јовићевић, 1998: 236).

Војвода Пријезда јесте „главни јунак епске народне песме у Вуковој збирци о опсади и паду Сталаћа (*Смрт војводе Пријезде*)“ (Пешић и Милошевић-Ђорђевић, 1997: 51). Ова песма се заснива на стварном догађају. „Војвода деспота Стефана Лазаревића бранио је 1413. године Сталаћ од султана Мусе. Име му није забележено, али су остали писани подаци о његовој неустрашивој храбрости. Сталаћ је освојен, а он је, не предавши се, жив изгорео у градској кули“ (Милошевић-Ђорђевић, 2001: 455). Стихови из песме сведоче о храбрости њега и његове супруге: *Нећу своју вјеру изгубити/ И часнога крста погазити*.

Старина Новак јесте историјска личност, хајдучки харамбаша из друге половине XVI века. Надимак Старина, доделили су му његови хајдуци, који су га доживљавали као свог родоначелника, заштитника, а који су га као свога старешину звали и бабо. У неким изворима он се помиње и као Баба Новак – баба је турцизам који има слично значење стари, отац... Постоји и прича да су га тако прозвали јер су га једном приликом ухватили Турци и све зубе му повадили. Старина Новак је кадар *стићи и утећи и на страшну мјесту постајати*, а због нужде је отишао у хајдуке: *Узех будак, с чим сам аргатово,/ Па с будаком одох у хајдуке*. У песми *Старина Новак и кнез Богосав* су наведени разлози, попут исповести, зашто људи одлазе у хајдуке: прво, од свог рада тешког не заслужише *на ноге опанке*; друго, јер нису имали да плаћају *намет на вилает*; треће, турско насиље, показивање надмоћи над народом. Старина Новак је *Романију гору обикнуо* и четрдесет година планинске друмове чува и враћа отето од народа. Тешан Подруговић, који је и сам био хајдук, га је упечатљиво приказао у песми *Старина Новак и кнез Богосав*.

Стари Вујадин и Мали Радојица су хајдуци над хајдучима. Они су показали да се мукама не сме подлећи. Мали Радојица је досетљив, свестан да мора преживети, јер се у њега остали сужњи уздају, зато не губи веру да ће се ослободити тамнице. Он издржава све муке које су приказане кроз градацију: прво, ложе му ватру на прсима;

друго, турају змију присојкињу у њедарца; треће, двадесет клинаца под нокте; четврто: лепа Хајкуна, пред којом је показао свој живот, пред овим искушењем није одолео. И из дебелог мора он исплива и враћа се да ослободи сужње и од *Хајкуне гради Анђелију*. За разлику од враголастог лика Малог Радојице, Стари Вујадин је миран и озбиљан, достојанствен у својој патњи. „Вујадин је, дакле, кадар не само *на страшну мјесту постајати* – него и постајати отворених очију; по томе је он један од највећих ликова нашег јуначког епа и средишња личност хајдучког мита и поезије“ (Кољевић, 1974: 231). Пркосећи Турцима хајдуци су се облачили и китили лепим оделом²⁹ и оружјем: *на њем бињиш од сувога злата, у чем паше на диван излазе...* Пркос је изговорен и кроз стихове: *кад не казах за те хитре ноге, ... и не казах за јуначке руке, ... ја не казах за варљиве очи...* „Његова снага огледа се, прво, у његовом одбијању да ода јатаке и друге – одбијању које добија мученички и херојски статус“ (Кољевић, 1974: 229).

Љуба хајдук—Вукосава јесте јунакиња која се не предаје и не одустаје од свог човека, већ одлази да се бори за њега као хајдук. У тој борби побеђује, а има снаге и да се нашали са својим драгим. „Сакривених коса испод калпака и недара испод доламе, наоружана оружјем и љубављу и мржњом, она је оваплоћена жеља народна да све што живи и што је у живљењу угрожено ступи у борбу за слободу“ (Ђурић, 1989: 81). Кроз слику хајдука можемо видети и несаломив дух народа.

Иво Сенковић је „вероватно Сењанин Иво – Иван Влатковић, војвода сењских ускока, који се борио против Турака, и кога је 1612. године осудио као разбојника војни суд у Карловцу“ (Милошевић-Ђорђевић, 2001: 461). У епским песмама он је веома популарна личност у ратним подвизима против Турака (Пешић и Милошевић-Ђорђевић, 1997). У песми *Иво Сенковић и ага од Рибника* повод за мегдан јесу понижавајуће речи агине упућене оцу Ивином: *Ако л' Ђурђу, на мејдана нећеш/ Преди мени гаће и кошуљу, Нек ја знадем, да си ми покоран*. „Песма се не односи ни на један историјски догађај“ (Милошевић-Ђорђевић, 2001: 461).

Стојан Јанковић пореклом је из „познате ускочке породице из Равних Котара (предео између Јадранског мора око Задра, доње Крке и планине Буковице); син је Јанка Митровића, старешине Морлака, капетана и сердара, који се истакао у борби против Турака; од рана задобијених у борби на Цетини умро 1659. и сахрањен на православном гробљу у Задру“ (Милошевић-Ђорђевић, 2001: 462). Историјски податак о његовом ропству у Цариграду у трајању од четрнаест месеци непознати епски певач укопио је у интернационални мотив о повратку мужа кући на дан женине преудаје (Милошевић-Ђорђевић, 2001).

3.3.7. Облици казивања

Примарни чиниоци структуре народних епских песама јесу облици казивања. Помоћу различитих облика казивања се обликује књижевна грађа. Структура епске песме је саткана од мотива који се нижу уз помоћ посебно одабраних облика казивања.

²⁹ О одећи, обући, оружју, записује Вук следеће: „Хајдуци у наше вријеме у Србији носили су највише чохане плаветне чакшире, доље на ногама чарапе и опанке, горе чохане ђечерме и копоран, гдје који и доламу зелену или плаветну, а поврх свега куповни гуњ; на глави или ћелепосе или фесове или свилене капе кићенке, од којијех су свилене ките висиле с једне стране низ прси, и које је осим њих слабо ко носио; врло су радо носили на прсима сребрне токе, а који их нијесу могли набавити, они су мјесто њих пришивали сребрне крупне новце; од оружја имали су дугу пушку и по двије мале и велики нож“ (Стеф. Карацић, 1969: 799).

Народни епски певач испољава своју креативност, дар у одабиру дескрипције, наратије или пак монолога и дијалога у развоју и конкретизацији одређених ликова.

Најчешћи облици казивања у епској народној песми су: наратија, дијалог, монолог, дескрипција, а од ових доминирају наратија и дијалог, с тим што дијалог у епској песми често замењује наратију. „Епски јунаци разговарају међусобно, разговарају и са животињама, птицама, вилама и другим натприродним бићима. Дијалози уносе у свет народне епске песме узбудљивост, лирску и драмску сугестивност. Вербалним путем, епски ликови испољавају своја осећања, мисли, моралне ставове. Речима благосиљају, куну, храбре, подстичу на акцију и мегдане“ (Андрић, 1997: 130).

Кроз монолог, уз апострофу, епски певач ствара потресне слике. У песми *Смрт војводе Каице* у тренутку када се главни јунак са душом растаје краљ Ђурђе изговара стихове: *Краљ закука, кано кукавица:/ Ј'о Каица, мој соколе сиви!! Ал' ти баби крила одломише/ И обадва ока извадише!!Како ћете преболети баба?*

Монолог је ређи у епској песми и краћи, али баш због тога је експресиван. У облику монолога исказују се најснажнији унутрашњи конфликт у епским јунацима.

Као пример може се навести песма *Косовка девојка* у којој су примењени сви облици казивања карактеристични за епску народну поезију: наратија, дескрипција, дијалог, монолог. Свака народна епска песма је саткана од наратије. Причање, приповедање догађаја пратећи временски редослед, основна је срж епске народне песме. У песми *Косовка девојка* слепа жена из Гргуревца приповеда нам о просидби девојке непосредно пре Косовског боја и о страдању њеног кума, девера, младожење. Овде је епски певач користио ретроспективно приповедање чиме је постигнут специфичан драмски ефекат. Опис физичког изгледа јунака Милоша војводе, Косанчић Ивана и Топлице Милана је упечатљив. Слепица из Гргуревца је скоро идентично описала сва три јунака: *Красан јунак на овоме свету,/ Сабља му се по калдрими вуче,/ Свилен калпак, оковано перје,/ На јунаку коласта аздија,/ Око врата свилен марама,* правећи кроз градацију разлике међу њима: Милош даје девојци *коласту аздију* као кум венчани, Косанчић Иван на руци има *бурму позлаћену* коју дарује девојци као ручни девер, Топлица Милан на руци има *копрену од злата*, дарује је девојци као младожења. На овај начин је наглашена њихова улога у обреду прошевине Косовке Девојке.

Песма је обликована дијалогом, између јунака Орловића Павла и Косовке Девојке, а касније кроз ретроспективно приповедање нас епски певач упознаје са монолозима три јунака: војводе Милоша, Косанчић Ивана и Топлице Милана, који су поређани уз градацију, и монологом Косовке Девојке којим се песма и завршава: *Да се јадна за зелен бор ватим,/ И он би се зелен осушио.*

3.4. Стил и језик у народним епским песмама

Епска народна песма је створила свој свет са својим мотивима, али и са својим начином изражавања и својим начином обликовања, са властитим језичким изразом који је произашао из тог света. За епски стил је карактеристична епска нарација, дијалог, опширност, дигресије, стални епитети, стереотипни почечи и завршеци, поређења, понављања. Епска радња и ликови су обликовани уз стилске поступке понављања, дигресије, поређења, који уједно диктирају ток епског излагања.

3.4.1. Фигуре дикције

Понављањем истих или сличних самогласника у суседним речима или реченицама остварује се еуфонија, милозвучност, благозвучност. Асонанца је присутна у нашим народним епским песмама, понекад сама, а понекад у комбинацији са алитерацијом, којом се понављањем истих или сличних сугласника, остварује звуковна експресивност и изражајност. Стихови, који описују страдање Марка Краљевића у песми *Марко Краљевић и орао* (по Вуку се ова песма зове *Опет то, мало друкчије*), потврђују мајсторство непознатог епског певача у ковању изражајности са експресивношћу:

*Лежи Марко крај друма царева,
Покрио се зеленом доламом,
По образу срмајли марамом,
Чело главе копље ударио,
За копље је Шарац коњиц свезан,
На копљу је сура тица орле,
Шири крила, Марку чини лада.*

Градећи стихове на овај начин, он боји и једну дирљиву песничку слику, он боји душу самог Марка Краљевића. Епски певач оставио нам је да откријемо тајне у сва три слоја овог књижевног дела: у слоју звучања – кроз ритмичност згуснутог десетерца и вештој смешаности асонанце и алитерације; у слоју значења – песник у суштини говори о јунаку Марку Краљевићу описујући његовог коња, копље чело главе, пуце на прсима и перје на калпаку; у слоју света дела – описујући спољашње стање у којем се у том тренутку налази јунак: Марко лежи, покривен је зеленом доламом, по образу срмајли марамом, чело главе је копље, за копље је везан Шарац, а на копљу орао, он са спољашњег вешто прелази на унутрашње стање Марково.

У стиховима *Покрио се зеленом доламом* кроз асонанцу епски песник понавља глас *о*, који производи страховит одјек у душама свих који га слушају. Овај одјек пара небо, пара гору, пара душу и ум и одлеће као вапај у небеса! Понављањем гласова *ч*, *ш*, *р*, којима се наглашава чемер, смрт, епски песник приземљује, припрема за смрт његово тело. У стиховима *Шири крила, Марку чини лада* имамо равномерну смену асонаце и алитерације, кроз смењивање гласова *а* и *р*, песник најављује борбу између живота и смрти.

Понављање гласа *с* на самом почетку песме *Кнежева вечера* даје исказу свечани тон:

Славу слави српски кнез Лазаре

*У Крушевцу, мјесту скровитоме,
Сву господу за софру сједао,
Сву господу и господичиће:
С десне стране старог Југ-Богдана.*

У песми *Женидба краља Вукашина* кроз успешан одабир гласова дубоко и изражајно је створен утисак одбојности и хладноће: *Шта ћеш у том леду и снијегу?/ Кад погледаш с града изнад себе,/ Ништа немаш лијепо виђети,/ Већ бијело брдо Дурмитора/ Окићено ледом и снијегом/ Усред љета, као усред зиме;* а стиховима у којима се понавља сугласник *р* та хладноћа се појачава, постаје оштрија: *Кад погледаш стрмо испод града,/ Мутна тече Тара валовита,/ Она ваља дрвље и камење,/ На њој нема брода ни ћуприје,/ А око ње борје и мраморје.*

А супротно претходној песничкој слици кроз стихове из песме *Женидба Душанова* избијају зраци сјаја и блештавила кроз комбинацију асонанце гласова *и, е, а* који нам дочаравају упечатљиви осећај светлости и нежности и алитерацију гласа *с* који додаје слици свечани тон:

*Засија се скерлет и кадифа,
Засјаше се токе на прсима
И злаћене ковче на ногама:
Сину Милош у пољу зелену,*

*Као јарко иза горе сунце,
Пак је простре по зеленој трави,
Просу по њој бурме и прстење,
Ситан бисер и драго камење.*

Стиховима: *Кад говори ка да голуб гуче или Закукаше кано кукавице,* народни певач је дочарао звукове из природе. Ономатопеичне речи стварају звукове који могу бити снажни, громогласни: *Засвираше свирке свакојаке, / Ударише јаки таламбаси, зачуше се сватске даворје, / Стаде бакат сурих бедевија,* а некад и језиви: *Закукало девет удовица,/ Заплакало девет сиротица,/ Завришталло девет добри коња,/ Залајало девет љути лава,/ Закликталло девет соколова.*

3.4.2. Фигуре понављања

Наше епске народне песме обилују фигурама понављања. Ове фигуре појачавају осећања, мисли и слике у песми и имају велику изражајну вредност. Посебно је сликовита и снажна анафора у песми *Смрт Илије Смиљанића*:

*Туђа мајка ране повређује,
Туђа љуба бреговито стере,
Туђа сеја горком водом поји.*

У песми *Марко тије уз рамазан вино* имамо двоструку анафору, уз контраст значења појмова обрнутим редом, уз силазну, па узлазну градацију, чиме је непознати епски певач посебно желео да нагласи Марков инат. Маркова тежња за слободом исказана је у овој песми јер је желео да покаже и самом цару да вера муслиманска није његова вера те он има спремне одговоре и оправдања за своје понашање, при чему и не жели да се посебно оправдава за своју самовољу, јер сматра да има право да исповеда своју веру! Колико је јака његова вера осетио је и сам цар који се одмицао док га није дотерао до дувара.

*Да с' не тије уз рамазан вино,
Да с' не носе зелене доламе,
Да с' не пашу сабље оковане,
Да с' не игра колом уз кадуне;*

*Марко игра колом уз кадуне,
Марко паше сабљу оковану,
Марко носи зелену доламу,
Марко тије уз рамазан вино;*

Градација је овде прво силазна, па узлазна јер је према муслиманској вери највећи грех пити алкохол. Вино је прво споменуто на почетку, а и на крају чиме је епски песник заокружио најважнију поруку: *Марко пије уз рамазан вино*, а и због тога јер је велики грех пити га и оно је извор свог другог зла.

Може се издвојити и посебан случај унакрсног понављања двају глагола:

*С'јече Турке од Рогаче Јанко,
Што би Јанко Турак' оставио
Дочекује војвода Вујица,
Што б' Вујица Турак пропустио
Дочекује Црнобарац Станко,
Што би Станко Турак' промашио*

*Дочекује Латковић Јоване,
Што би Јован Турак' оставио
Дочекује Нинковић Јовица,
Што б' Јовица Турак' пропустио
Дочекује Чупићу Стојане.*

Синтагматска понављања, поред лексичких понављања, јесу епски поступак којим се повезују танане нити епске песме, а као посебно дирљиву наводимо пример из песме *Златија старца Ђеивана*:

*О делијо, Омер-челебија,
Расте ли ти у пољу пиеница
Као моја коса под калтаком?
Расту ли ти у башчи јабуке
Као моје у њедрима дојке?*

Епифору наш народни певач користи такође да изрази јака осећања, опет уз комбинацију са градацијом, овде узлазном, у песми *Смрт војводе Пријезде*, овом стилском фигуром изражава се пркос и непокорност Пријездина:

*Купи војске колико ти драго,
Код Сталаћа кад је теби драго,
Удри Сталаћ како ти је драго –
Ја ти не дам добра ни једнога.*

Карактеристика епских народних песама јесу и синтаксичка понављања. И мада поједини теоретичари књижевности сматрају да овај поступак епског певача може да умањи естетску и уметничку вредност песме, ипак „примјери показују да је, уз његову огромну улогу у стварању и очувању епске пјесме, овим понављањем могуће постићи управо динамичност и напетост у развоју радње, те да је то вриједан и умјетнички оправдан стилски поступак“ (Хуњак, 1976: 128). Издвојили смо примере у песми *Орање Марка Краљевића*:

*Море Марко не ори друмова.
Море Турци не газ'те орања. –
Море Марко, не ори друмова.
Море Турци, не газ'те орања.*

У комбинацији са градацијом овај стилски поступак даје јачину, сугестивност и емоционалну обојеност песничком изразу као у стиховима песме *Женидба Тодора Јакишића*:

*За тим прође годиница дана,
Ни Тодора, ни од њега гласа;
Једна прође, а и друга дође,
Ни Тодора, ни од њега гласа:
Друга прође, а и трећа дође,
Ни Тодора, ни од њега гласа.*

Дирљива слика коју је епски певач обликовао кроз прожимање епифоре и анафоре може се пронаћи у следећим стиховима песме *Бог никоме дужан не остаје*:

*Павле пита сестрицу Јелицу:
„Зашто, сејо? да од Бога нађеш!“
Сестрица се брату кунијаше:
„Нисам, брате, живота ми мога!
Живота ми и мога и твога!“
То је братац сеји вјеровао
Кад то виђе млада Павловица,
Она оде ноћу у градину,
Те заклала сивога сокола,
Па говори своме господару:
„На зло, Павле, сеју миловао,
На горе јој милост доносио!
Заклала ти сивога сокола.“
Павле пита сестрицу Јелицу:
„Зашто, сејо? да од Бога нађеш!“
Сестрица се брату кунијаше:
„Нисам, брате, живота ми мога!
Живота ми и мога и твога!“
И то братац сеји вјеровао.*

Песник је желео да овим речима и графички заокружи невиност сестре Павлове. У овим стиховима скривена је још једна стилска фигура: палилогија, понављање исте речи или израза на крају једног и на почетку следећег стиха, које епски певач користи да још јаче нагласи и потврди *сејину* безгрешност додајући у другом понављању везник *и*:

*Нисам, брате, живота ми мога!
Живота ми и мога и твога!*

Палилогија се уочава и у песмама: *Цар Лазар и царица Милица: Кад ујутро бијел дан осване/ Дан осване и огране сунце; у песми Стари Вујадин: Код којих смо зиме зимовали./ Зимовали, благо остављали; и у песми Дијоба Јакишића у комбинацији са анафором:*

*Бе си била, звјездо данице?
Бе си била, ђе си дангубила?
Дангубила три бијела дана?*

Симплоха је изражајно песничко средство, изузетна стиска фигура која се појављује и у народним епским песмама, а значи понављање речи на почетку и на крају стихова као у песми *Иво Сенковић и ага од Рибника*:

***И** крепка ти десна рука **била!**
И оштра ти бритка сабља **била!***

Симплоха уз контраст може се пронаћи у стиховима песме *Женидба Змај-Деспота Вука* које изговара бане од Млетака, пунац Змај-Деспота Вука:

*О мој зете, Змај-Деспоте Вуче!
Када, Вуче, по њевојку пођеш,
Ти поведи хиљаду сватова,
Од хиљаде више ни једнога,
Од хиљаде мање ни једнога.*

Посебно вредни су примери симплохе када се комбинују са градацијом у песми *Зидање Раванице*:

*Хоће цркви покров растурити,
Кадунама ковати ђердане;
Са цркве ће бисер разнизати,
Кадунама поднизат' ђердане;
Повадиће то драго камење,*

*Ударат' га сабљом' у балчаке
И кадама у златно прстење;
Већ ме чу ли, славни кнез-Лазаре!
Да копамо мермера камена,
Да градимо цркву од камена.*

Истраживања епске грађе показују да постоје именице које се најчешће понављају: господар, побратим, те тако поступак понављања постаје епски манир.

3.4.3. Фигуре конструкције

Због специфичности стиха наше епске песме (десетерца), честе су фигуре конструкције како би се испоштовала основна обележја овог стиха.

Обртање речи или делова реченице, инверзија, где се свесно нарушава уобичајени ред речи како би се нагласила осећања чето ћемо пронаћи у народним епским песма: Косово равно, чаша молитвена, утва златокрила, коња крилатога, Шарца видовита.

Реторичко питање је својствено нашим епским певачима, а и нашем народу. Бановић Страхиња не очекује одговор од Влах-Алије на своја узастопна питања која су приказана кроз градацију:

*Но му грдну ријеч проговара:
„А ти ли си? један копилане!
Копилане, царев хаинине!
Чије ли си дворе похарао?
Чије ли си робље поробио?
Чију л' љубиш под чадором љубу?
Изази ми на мегдан јуначки!“*

У овој песми проналазимо још реторичких питања у којима се Бановић Страхиња обраћа браћи своје жене:

*„Шуре моје, девет Југовића!
Што се, браћо, данас обрукасте?
На кога сте ноже потргнули?“* као и питање *„Десите се мене у невољи?“*

На овај начин им је много јасније ставио до знања да је више разочаран у њих него у своју љубу.

Реторичко питање је уткано и унутрашњем монологу кнеза Лазара: *Мили боже, што ћу и како ћу? Ко ме ћу се приволети царству? Да или ћу царству небескоме? Да или ћу царству земаљскоме?* Слепа жена из Гргуревца, која је певач песме *Пропаст царства српскога*, а коју је записао Лукијан Мушицки, изједначава се са Шекспиром, који је кроз монолог свог јунака Хамлета поставио чувено питање: *Бити, или не бити, питање је сад!*

Елипса је у народној књижевности доста заступљена, нарочито у изрекама и пословицама. У народној епској песми је присутна у комбинацији са словенском антitezом: у изразу *ил је снег* песник је изоставио следећу реченицу: Или пада снег?, а и реченицу Или се бели снег? Затим у синтагми *чаша молитвена* се крије читава прича

– то је чаша из које пију невеста и младожења на венчању и коју невеста чува као најдражу успомену. Уопште језик нашег епског певача је згуснут, а посебно таквим га чини и епски десетерац који *захтева бритке сабље језичке*.

Асиндет се може издвојити у песми *Бој на Мишару*, у стиховима: *Саво водо, валовита, ладна,/ Ждери, Саво, наше душманине!*

Набрајањем слика, појава, појмова, представа, мисли и осећања који су повезани везником који можда и није граматички оправдан, али је стилски ефектан, епски песник гради стилску фигуру полисиндет. У песми *Болани Дојчин*, Црни Арапин је видевши да нема јунака који би му на мегдан изашао, *удари порез на Солуна*, а епски певач је хтео да нагласи његову незаситост кроз узлазну градицију и кроз понављање везника *и*.

*И по товар вина црвенога,
И по кондир жежене ракије,
И по двадест жутијех дуката,
И по једну лијепу девојку.*

3.4.4. Фигуре мисли

Поређења у нашим епским народним песмама знају бити кратка, јасна и једноставна, често само упоређују чему је шта слично, на пример: *коњ је као горска вила*; *чадори су као и сњегови*; *плану како огањ живи*.

Међутим, постоје и ретка, по својој лепоти изузетна поређења: *Моја руко, зелена јабуко!*, и поређење *Снахо Јело, неношено злато!* Изузетна су због своје речитости у једној згуснутој мисли. Поређењем са *зеленом јабуком* згуснута је жал за младошћу сина Дамјана, немоћ пред смрћу. *Неношено злато* је највредније злато, а ове речи крију и жал и бол мајке Стојанове за својом снајом и опет немоћ људска.

Просто, а сликовито јесте и поређење које проналазимо у стиховима: *коњ му није каквино су коњи,/ веће шарен како и говече*, којим епски певач, Тешан Подруговић, описује коња Шарца. У истој песми *Марко Краљевић и Вуча џенерал*, описује и борбу између Марка и војника: *кад удари у катане Марко,/ како соко међу голубове*, згуснуто, језгровито описује Мркову надмоћ. Поређења овог типа, упркос својој наивности и краткоћи не треба сматрати мање вредним. Управо у краткоћи, једноставности, скривена је њихова моћ. Након приказивања славног каталога наших јунака у песми *Маргита девојка и Рајко војвода*, старац Рашко је употребио поређење којом на неки начин ставља тачка на листу, а управо зато је и сликовито: *Сам остаде у Сријему Рајко,/ Као суво дрво у планини*, а дрво које је суво, не рађа, а кад не рађа у огањ се баца, тако да је у самом поређењу Рајка са сувим дрветом, епски певач предодредио његов живот, тачније смрт.

У опису сватова Максимових, које песник неколико пута понавља, садржана су поређења бојних копаља и барјака:

*Од Жабљака до Цетиње воде
Ударен је чадор до чадора,
Коњ до коња, јунак до јунака,
Бојна копља како гора чарна,
А барјаци како и облаци.*

Поређење у облику градације, која је уједно и патријархална градација, је посебно лепо у *Кнежевој вечери*:

*Ако ћу је напит по старјештву,
Напићу је старом Југ-Богдану;
Ако ћу је напит по господству,
Напићу је Вуку Бранковићу;
Ако ћу је напит по милости,
Напићу је мојим девет шура,
Девет шура, девет Југовића;*

*Ако ћу је напит по љепоти,
Напићу је Косанчић-Ивану;
Ако ћу је напит по висини,
Напићу је Топлици Милану;
Ако ћу је напит по јунаштву,
Напићу је војводи Милошу.*

Поређење по супротности, контраст, антитеза, јесте нешто најлепше у нашим песмама. Супротстављене су једна другој клетва и благослов из песме *Урош и Мрљавчевићи* које карактеришу Марко Краљевић који је комплексна личност. Између очеве клетве: *Сине Марко, да те бог убије! / Ти немао гроба ни порода! / И да би ти душа не испала / Док турскога цара не дворιο!* и благослова кума Уроша: *Куме Марко, бог ти помогао! / Твоје лице св'јетло на дивану! / Твоја сабља сјекла на мејдану! / Нада те се не нашло јунака! / Име ти се свуда спомињало, / Док је сунца и док је мјесеца!* описан је цео Марко Краљевић са свим својим врлинама и манама, предодређен је његов живот: *Што су рекли, тако му се стекло.* Марко је приказан као контрастна личност и у стиховима: *Рони сузе низ јуначко лице,* где су речи јуначко и сузе супротстављене једна другој.

Посебно је леп контраст о различитом пореклу јунака у песми *Марко Краљевић и Муса Кесеџија*. Овај пример је сликовит контраст где је Марко представљен као краљевић, кога је родила госпођа краљица, растао је у двору, на меку душеку, повијан свилом и златном жицом, храњен медом и шећером, док је Муса представљен као јунак из народа, горштак, родила га љута Арнаутка, на плочи студеној, повијан струком и купиновом лозом, отхрањен овсеним скробом. Муса је свестан Маркове снаге и не жели кавгу, зато му се прво обраћа беседом, којом просто жели да му објасни да је и он јунак. Овде је дакле у питању је умно мачевање:

*Ако т' и јест родила краљица
На чардаку, на меку душеку,
У чисту те свилу завијала,
А злаћаном жицом повијала,
Одранила медом и шећером;
А мене је љута Арнаутка*

*Код оваца на плочи студеној,
У црну ме струку завијала,
А купином лозом повијала,
Одранила скробом овсенијем;
И још ме је често заклињала
Да се ником не уклањам с пута.*

На контрастним мотивима је изграђена песма *Бановић Страхиња*: мотив гостопримства тазбине насупрот мотиву издаје тазбине; мотив пожртвованости Страхињине насупрот мотиву издаје његове љубе; мотив казне насупрот мотиву опроштаја.

Контрастом, који има велику снагу, народни песник, може и да се подсмева негативном лику краља Вукашина из песме *Женидба краља Вукашина*:

*Што Момчилу било до кољена,
Вукашину по земљи се вуче;
Што Момчилу таман калпак био,
Вукашину на рамена пада;
Што Момчилу таман чизма била,
Ту Вукашин обје ноге меће;*

*Што Момчилу златан прстен био,
Ту Вукашин три прста завлачи;
Што Момчилу таман сабља била,
Вукашину с' аришин земљом вуче;
Што Момчилу таман џеба била,
Краљ се под њом ни дигнут не може.*

Овај пример контраста је стопљен и са узлазном градацијом која додатно појачава ефекат контраста. Стиче се утисак да је епски певач желео да исмеје Вукашина, да га понизи не само због његове физичке сићушности и недораслости за бој са војводом Момчилом, већ и због његове подмуклости која се одражава у следећим стиховима: *Већ ти отруј војводу Момчила, / Ил' га отруј, или ми га издај.*

Контрастом се цар Лазар обратио Милошу Обилићу у песми *Кнежева вечера: Здрав, Милошу, вјеро и невјеро!* Ово обраћање изазвало је силину осећања, узбуркала се крв јуначка, змајевска, он кнезу одговара кроз контраст, прво контролисано: *Вала тебе на твојој здравици, / На здравици и на дару твоме; / Ал' не вала на такој бесједи, а затим силније: Сјутра јесте лијеп Видов данак, / Виђећемо у пољу Косову, / Ко је вјера, ко ли је невјера.* Ову песму је Вуков отац Стефан градио контрастом. Контрастне мотиве уочавамо између господе са двора и материјално сиромашнијих племића, а контраст је видљив и између Вуковог ћутања и Милошеве гневне беседе.

Контраст у контрасту пронашли смо у следећим стиховима: *Јарко ми је омрзнуло сунце, / А црна ми земља омиљела.* Сунцу, које је симбол живота, светлости, супротстављен је симбол смрти, таме, земља црна. Али, поред овог основног контраста уочавамо и контраст у контрасту: *омрзнуло сунце* и *црна земља омиљела*. Зар може живот омрзнати сунце? Зар може живот црну земљу зажелети?

Словенска антитеза спада у наше најлепше формулативне почетке. Слична је антитези (контрасту). Словенска антитеза наговештава садржај песме: на пример јуначку борбу у песми *Мали Радојица*, јаке емоције. Свака антитеза јесте једна целина за себе:

<i>Мили боже, чуда големога!</i>	<i>ни се бије море о мраморје,</i>
<i>Јали грми, јал' се земља тресе?</i>	<i>ни се бију на Попина виле;</i>
<i>Ја се бије море о мраморје?</i>	<i>већ пуцају на Задру топови:</i>
<i>Ја се бију на Попина виле?</i>	<i>шенлук чини ага Бећир-ага...</i>
<i>Нити грми, нит' се земља тресе,</i>	

Словенска антитеза се састоји од: питања, негативног одговора и на крају позитивног одговора. На овај начин епски певач зазива пажњу, подстиче мисаони процес код слушаоца, покреће слике, машту. Пример из песме *Марко Краљевић укида свадбарину* састоји се од три дела:

Питања:

*С ког' си млада срећу изгубила?
Ил' са себе, ил' са своје мајке,
Или са свог стара родитеља?*

Негативних одговора:

*Драги брато, делијо незнана!
С' себе срећу изгубила нисам,
Ни са себе, ни са своје мајке,
Ни са свога стара родитеља;*

Тачног одговора:

*Већ сам јадна срећу изгубила:
Ево има девет годин' дана,
Како дође Арап прекоморац,
Па од цара Косово закупи,
И наметну зулум на Косово.*

У комбинацији са метафором и алегоријом ова стилска фигура обасја целу песму. Пошто нас уводи у песму, она нам поручује колико је велика љубав између браће и сестре:

*Два су бора напоредо расла,
Међу њима танковрха јела;
То не била два бора зелена,*

*Ни међ' њима танковрха јела,
Већ то била два брата рођена:
Једно Павле, а друго Радуле,*

Међу њима сестрица Јелица ...

(Бог никој дужан не остаје).

На први поглед делимично остварену словенску антитезу пронашли смо у песми *Пропаст царства српскога*:

Полетио соко тица сива

Од светиње – од Јерусалима,

И он носи тицу ластавицу.

То не био соко тица сива,

Веће био светитељ Илија;

Он не носи тице ластавице,

Веће књигу од Богородице.

Народни певач подразумева да се ми питамо шта се то збива на небу док он описује светитеља Илију који носи књигу од Богородице. Овде су вешто изостављена подразумевана питања: Шта се вије на небу? Да ли је то *соко тица сива* који носи *тицу ластавицу*? Одмах певач објашњава да је *соко тица* у ствари *светитељ Илија*, а *тица ластавица* заправо *књига од Богородице*. На овај начин је кроз алегоричан израз сликовито приказао и најавио важност, значај небеских збивања, који се касније кроз песму развијају.

Изузетно претеривање у описивању којим се нешто наглашава, хипербола, јесте стилска фигура коју је вешто користио наш епски певач поготово у опису јунака, тако да се понекад запитамо шта је у јуначким песмама истина, а шта претеривање! Тешан Подруговић, који је и сам био јунак, горостас, таквим је и Марка Краљевића приказао: *Нешто црно држи у зубима/ Колик' јагње од пола године!* И кад пије мрко вино Марко Краљевић: *Не пије га чим се вино пије,/ Већ леђеном од дванаест ока.* Хиперболу проналазимо и у опису Марка Краљевића у тамници: *Коса му је до земљице црне –/ Полу стере, полом се покрива;/ Нокти су му – орати би могло;* Хипербола је присутна и у тренутку када Марко Краљевић из суве дреновине са тавана од девет година испеди капи воде. Хипербола помешана са градацијом присутна је и у песми *Мали Радојица*, приказана кроз муке које је Радојица подносио: од ватре коју су му ложили на прсима, до гује присојкиње у недрима, па до клинова који су му закуцавани под нокте. У песми *Женидба Грујице Новаковића*, народни певач страشان изглед Старине Новака импресивно слика стиховима: *Очи су му двије купе вина,/ Трепавице од утине крило.* Овде су поређење и хипербола смешане у једну упечатљиву песничку слику. Мегдани, у случају кад *удари јунак на јунака*, као у песми *Бановић Страхиња*, описани су уз коришћење хиперболе: *Носише се љетни дан до подне,/ Док Турчина пјене попануше –/ Бијеле се како горски снијег,/ Страхин-бана б'јеле, па краве.*

Народни епски певач се често користи поступном низању слика, мисли и осећања, поступним нарастањем слика, користећи стилску фигуру градацију. Уметнички израз добија на лепоти кроз градацију. Песме које су делимично или у целини, испеване у градацији јесу: *Женидба Душанова*, *Зидање Скадра*, *Пропаст царства српскога*, *Косовка дјевојка*, *Смрт мајке Југовића*, *Марко Краљевић и Алилага*, *Марко Краљевић и Мина од Костура*, *Марко Краљевић и Арапин*, *Марко Краљевић и бег Костадин*, где су кроз градацију приказана бегова нечовештва, *Смрт војводе Пријезде*, где је кроз градацију прво *цар Мемед* изнео захтеве према добрима Пријездиним: сабљи навалији, ждралу коњу и верној љуби; а затим и у чину уништавања јуначких обележја: ждрала, сабље, а потом и у Пријездиној жртви свог живота и живота љубе. Издвојићемо патријархалну градацију из песме *Цар Лазар и царица Милица*, где Милица пита слугу Милутина, по тачно утврђеном реду, шта се са којим јунаком догодило:

Што би, слуго, у пољу Косову?

Ве погibe славни кнеже Лазо?

Ве погibe стари Југ Богдане?

*Бе погибе девет Југовића?
 Бе погибе Милош војвода?
 Бе погибе Вуче Бранковићу?
 Бе погибе Бановић Страхиња?*

За разлику од ове патријархалне градације, слуга Милутин, у форми извештаја, подноси реферат о исходу борбе, и он користи градацију, али не по старини, већ по јунаштву кренувши од Лазара, Југовића, Бановић Страхиње и на крају Милоша Обилића: *Он остави спомен роду Српском,/ Да се прича и приповиједа/ Док је људи и док је Косова.* Као контраст том јунаку јесте Вук Бранковић: *Проклет био и ко га родио!/ Проклето му племе и кољено!*

Сликовиту градацију проналазимо у обећању Ива Црнојевића – Милошу Обренбеговићу ако му снаху преведе преко мора и доведе у Жабљак:

<i>Даћу тебе двије чизме блага, И даћу ти моју купу златну, Која бере девет литар' вина, Што ј' од сува саливена злата: И још ћу те, брате, даривати:</i>	<i>Даћу тебе суру бедивију, Бедивију што ждријеби ждрале, Што ждријеби коње огњевите, Објесићу т' сабљу о појасу. Која ваља тридест ћеса блага.</i>
---	---

Кроз градацију је приказан и опоравак Марка Краљевића из тамнице до спремности за мегдан са Мусом Кесецијом. Градација у прожимању са хиперболом приказана је и у мукама Малог Радојице којем је највећа мука, био неодољиво искушење мушкарца, јунака пред женском лепотом, где јунак одолети није могао.

Једну од најдирљивијих градација јесте старац Рашко сазидао у песми *Зидање Скадра*. Танана невеста, која кротко ходи, на почетку и не слути трагедију: *Ал' се смије танана невеста,/ Она мисли, да је шале ради./ Турише је у град уграђиват'.* Постепено је песник уводи у стање свесности: *Оборише до триста мајстора,/ Оборише дрвље и камење,/ Узидаше дори до кољена,/ Још се смије танана невеста,/ Још се нада, да је шале ради,* тек кад је узидаше дори до појаса, кад отежа дрвље и камење *Онда виђе, шта је јадну нађе,* па се прво обраћа деверима, јер је по патријархалним обичајима срамота да се жена у јавности обраћа мужу: *Па замоли два мила ђевера:/ Не дајте ме, ако Бога знате!/ Узидати младу и зелену,* али када види да јој то не помаже *Тад се прође срама и зазора,/ Паке моли свога господара:/ Не дај мене, добри господару!/ Да ме младу у град узидају* и онда једна од најдирљивијих сцена у нашој, а и светској књижевности која изазива јецан из дубине груди, када се млада Гојковица обраћа Раду неимару: *Богом брате, Раде неимаре!/ Остави ми прозор на дојкама,/ Истури ми моје б'јеле дојке,/ Каде дође мој нејаки Јово,/ Каде дође, да подоји дојке.* Ова тачка је врхунац градације, тренутак кад су нагомилана осећања изазвала силину, вулкан, катарзу, а након тога нас песник вешто кроз очишћење, поново враћа у реалност *Богом брате, Раде неимаре!/ Остави ми прозор на очима,/ Да ја гледам ка бијелу двору,/ Кад ће мене Јова доносити/ И ка двору опет односити,* кроз тај последњи поздрав са својим чедом.

Прикривени подсмех, кроз иронију, епски јунаци често користе у тренуцима кад желе да покажу надмоћ над противником: иронично се Марко Краљевић обраћа Црном Арапину стиховима: *Ој, јуначе, Арапине црни,/ ил' се шалиш, ил' од збиље бијеш?* И даље Марко наставља, у духу Божје правде, упућује му речи:

<i>А ја мислим да се шалиш, тужан! А кад, море, ти од збиље бијеш, И ја имам нешто буздована,</i>	<i>Да те куцнем три-четири пута; Колико си мене ударио, Толико ћу тебе ударити,</i>
---	---

Па ћем' онда на поље изићи

И изнова мејдан започети.

Често је Марко Краљевић ироничан у својим одговорима на ударање противника као у песми *Марко Краљевић и Филип Маџарин: А кад Вилип уђе у механу,/ А он Марку Бога не назива,/ Веће трже тешку топузину,/ Па удари Краљевића Марка,/ Удари га у плећи јуначке.* Уместо да одмах узврати истом мером, он га позива да сједи с миром уз ироничан коментар: *Не буди ми по кожуху буха.*

Иронију је присутна и у стиховима песме *Женидба Поповића Стојана* где се Краљевић Марко, у својству девера, обраћа цину отимачу свадбених дарова који од њега тражи коња под ђевојком и ђевојку:

*Вели њему Краљевићу Марко:
Побратиме, цине од Латина!
Коњ мој није, а ђевојка туђа,*

*А мене су, брате, даривали,
Даривали тешком топузином,
И ја ћу је тебе поклонити.*

А кад иронија поприми заједљив, горки тон, прелази у сарказам, као у песми *Кнежева вечера*, у стиховима које изговара Милош Обилић за Вука Бранковића: *Ухватићу Вука Бранковића,/ Везаћу га уз то бојно копље,/ Као жена кућел' уз преслицу.*

3.4.5. Фигуре речи

Својеврсно преношење речи из једног у друго значење јесте срасло уз наше народне епске песме кроз стилску фигуру метафору. Посебне, оригиналне су следеће метафоре Слепе Живане: у песми *Смрт војводе Каице*, Ђурђево обраћање *Каици*:

*О Каица, моје чедо драго!
Мој пернати од сунашца штите!
Дико моја свагда на дивану!
Сабљо бритка свагда на мејдану!
А крепости међу војводама!*

У метафори се огледају најлепши украси народног блага, уз коју су срасли: епитети *Два су бора напоредо расла,/ Међу њима танковрха јела*, и хипербола *Нокти су му – орати би мого!* у једну упечатљиву песничку слику.

Метафору која провоцира драматичну напетост проналазимо у песми *Бановић Страхинја: те се двије але понијеше на Голечу,/ на равној планини.* На овај начин борба у којој удари *јунак на јунака* добија митске размере. Поредиши их са алама, а смештајући место мегдана на планину која је хтонски простор, епски певач је описао не само борбу Страхинје и Влах-Алије, него и вечиту борбу добра и зла.

Често, пошто су саливене од истог материјала, сувог злата нашег народа, метафора и алегорија се у живом огњу јунака епских песма сливају у једну целину. Воли епски певач другачије да говори, кроз алегорију. Користећи се често метафором, епски песник ју је проширио на целу слику или низ слика. У песми *Женидба Максима Црнојевића* проналазимо је у стиховима:

*Књига Иву на кољено паде,
Ал' му књига доста грдно каже:
"Пријатељу, Црнојевић-Иво,
Кад забраниш у пољу ливаду,*

*Јал' је коси, ја другоме даји,
Да не бију слане ни шњегови
По ливади цвијет расцавтио;
Кад запросиш лијепу ђевојку,*

Јал' је води, јали је не проси.

Алегорија је природна у нашем песништву. Уколико неки јунак не сме да отворено говори о нечему у некој ситуацији, најчешће користи алегорију (*Ропство Јанковић Стојана*):

*Вила гњездо тица ластавица,
Вила га је за девет година,
А јутрос га поче да развија;
Долети јој сив-зелен соколе
Од столице цара честитога,
Па јој не да гњездо да развија.*

Да је Стојан отворено пред свима рекао ко је и зашто је дошао, избило би крвопролиће на свадби, овако је поруку разумела само његова љуба, рекла својој заови која ју је касније заменила као млада.

У песми *Зидање Скадра* алегорија је језгровито сакривена у стиховима које Гојко изговара кад угледа своју љубу која *кротко ходи* не слутећи шта је чека: *Имао сам од злата јабуку/ Пак ми јутрос паде у Бојану/ Те је жалим, прежалит не могу.*

Проналазимо је у Ђурђевој тужбалици: *Ј'о Каица, мој соколе сиви! Ал' ти баби крила одломеше/ И обадва крила извадише!* и даље ... *Дико моја свагда на дивану! Сабљо бритка свагда на мејдану! И крепости међу војводама! Сува злата Смедеревски кључи! Десно крило од Српске крајине!*

Код метонимије значење се преноси са једног појма на други према њиховој логичној зависности: *Друмови ће пожелети Турака,/ А Турака нигде бити неће* и у стиховима: *Кад устане кука и мотика,/ Биће Турком по Медији мука*, у овим стиховима се крије и синегдоха, у којој се део (једнина: кука, мотика) узима за целину (множина: народ). *У вину их санак преварио*, вино замењује пијанство. Пример *Лепше грло у Милоша царско* означава да Милош лепше пева, да је његова песма лепша од вилине. У примеру *Храни мајка два нејака сина/ На преслицу и десницу руку* средством (преслицом) се замењује радња (прело). Метонимија је запажена и у стиховима које дервиш упућује Бановић Страхињи: *Твоме ћогу и твоме јунаштву/ Свуд су броди, ћегоћ доћеш води*. Када ове речи разобличимо, добијамо поруку да су људима попут Бановић Страхиње, који знају који је *прави пут*, сви путеви отворени, јер ће својим јунаштвом и моралном величином све препреке и сва искушења пребродити.

Симбол је стилска фигура којом се конкретном предмету придају алегоријска значења. „У Грчкој симбол је име за предмет који би на расстанку заљубљени делили на два дела, да би се, доцније, састављањем тих половина, лакше препознали“ (Милинковић, 2004: 112). Један симбол може имати више значења. У нашој народној епској песми најчешћи симболи јесу: гавран који симболише несрећу; соко који представља витештво; крст који је симбол хришћанства. Карактеристично јесте да се у народној епској песми тачно зна шта одређени симбол представља. Новије схватање симбола подразумева да он увек има упућивачко значење које га повезује са апстрактним појмовима који могу бити веома удаљени од основне речи од које потиче, те је његово значење због тога шире и од метафоре.

Персонификација значи начинити нешто људским бићем. Значење и особина са човека се преноси на неживе ствари, па и апстрактне појмове као жива бића (Самарџија, 2007). Онеобичавање (*Дијоба Јакшића*) у дијалогу звезде Данице и Месеца где певач повезује људско са космичким јесте поступак којим се код слушаоца/

читаоца изазива нека врста шока, јер се он изводи из уобичајеног начина размишљања; неким необичним песничким поступком, уз персонификацију. Ово је уједно и најава догађаја који следе, увод у радњу, пролог у песми:

*Бе си била, звијездо данице?
Бе си била, ће си дангубила?
Дангубила три бијела дана?*

У овим чудима кроз персонификацију у којој разговарају Месец и звезда Даница, али и хиперболу којом је све обојено са намером да се неслога браће пренесе у сферу васионских размера, јесте и порука епског певача да је братска неслога погубна по цео народ српски. На овај начин, облачећи људско рухо, небеске појаве наглашавају не само деобу Јакшића, већ и деобу народа, земље српске.

У песми *Смрт мајке Југовића*, мајчино обраћање руци кроз стихове: *Моја руко, зелена јабуко,/ Гдје си расла, гдје л' си устргнута*, јесте обраћање Дамјану, својеврсна је синтеза и метафоре, кроз поређење руке са сином, и персонификације, кроз давање руци особина Дамјанових, и алегорије, кроз пренесено значење. Ово је уједно и апострофа јер се мајка обраћа мртвом Дамјану. Персонификацију проналазимо у стиховима: *Сама књига цару беседила:/ Царе Лазо, честито колена!/
Ко ме ћеш се приволети царству?/
Или волиш царству небескоме,/
Или волиш царству земаљскоме?* Кроз ову персонификацију песник жели да нагласи значај питања – дилеме, али и одлуке коју ће да донесе цар Лазар.

Епитетом песник осим што ближе одређује појам уз који стоји изражава и став о том појму. Стални епитети су карактеристични за нашу народну епску поезију. Тако уз поједина властита имена имамо устаљене епитете: Дунав *тихи*, бијели Скадар на Бојани, Косово *равно*, стари Југ Богдан, Биоград *стојни*, малена Бањска, црни Арапин, Боже *мили* (из верзије песме *Смрт мајке Југовића* коју је Лукијан Мушички добио из Хрватске). Поред ових епитета уз властите именице, имамо епитете који су устаљени: *вјерна љуба*, *зелена јабука*, *ноге лагане*, *бијеле руке*, *стара мајка*, *очи чарне*, *кићени сватови*, *чуда великога*, *рујно вино*, *мрки брци*. Постоје и сложени епитети: *утва златокрила*, *јела танковрха*, *бјелогрла вила*. Без обзира на то што су епитети стални, не губе на својој естетској вредности јер их епски певач вешто уклапа у контекст песме. Тако су мрки брци Јована капетана, девера Максимовог, у контексту целог описа његовог веома сликовито приказани:

*А господар с њима не бесједи,
Но је чело грдно намрдио,
А пониско брке објесио,
Мрки брци пали на рамена;*

Затим, епитети, вешто нанизани један до другог делују изузетно изражајно и сликовито у песми *Болани Дојчин*, а још у комбинацији са градацијом и анафором целу сцену додатно појачавају:

<i>Све на двора по јалова овна, По фуруну љеба бијелога, И по товар вина црвенога, И по кондир жежсене ракије, И по двадест жутијех дуката,</i>	<i>И по једну лијепу ћевојку, Ја ћевојку, ја невјесту младу, Којано је скоро доведена, Доведена, јоште не љубљена.</i>
---	--

Поред наведених епитета постоје и посебни епитети за чије разумевање слушалац или читалац мора да познаје традицију српскога народа. Један од таквих је и епитет: чаша *молитвена*. Ова синтагма се појављује у песми *Дијоба Јакшића* коју је испевао Вуков отац Стефан. Љуба Анђелија чином поклања чаше молитвене свом

деверу, уједно поклања и благослов свог оца који је добила уз обредну чашу приликом удаје и одласка из очеве куће. Да је реч о великом дару, тачније жртви, потврђује и чињеница да се после овог чина девер ражалио и поклонио јој коња и сокола, тачније помирио се са братом. Мотиве снаје да помири два брата такође можемо пронаћи у нашој традицији која поштовање девера ставља изнад поштовања мужа; о томе сведоче и стихови лирске песме *Највећа је жалост за братом: За Ђурђем је косу одрезала,/ За ђевером лице изгрдила,/ А за братом очи извадила.*

Једноставан и савршен је епитет који мајка Стојана Јанковића упућује снаји: *снао Јело, неношено злато.* Оно злато које није ношено јесте и највредније, те је кроз ове речи мајка Стојанова упутила својој снаји највеће похвале.

3.4.6. Општа места

Карактеристика наше народне епске поезије јесте да постоји један утврђени образац по коме се ствара цела песма. Постоје општа места која су само детаљи или мањи делови разних песама: стални епитети, почеци и завршеци, поређења, сталне речи, бројеви, имена, епска понављања, али они нису мање лепи упркос понављању.

Особина народног песничког језика јесу неке сталне речи: љуба (жена), господар (муж), чедо (дете), бабо (отац), двори или кула (кућа). Постоје у народним епским песмама и речи, које су на први поглед просте, и које се не одликују лепотом према мишљењу Војислава Ђурића, али које по нашем мишљењу немају одговарајућу замену у нашем језику да пренесу снажна осећања нашег народа, којима желе да истакну своју љутњу, гнев, озлојеђеност и морамо их баш такве прихватити. То су речи: море, куја, кучка, курва, копиле. У народним епским песмама постоје стална имена: Раде (неимар), Равијојла (вила), Анђелија (љуба), Роксанда (жена доброг рода). Бројеви који су устаљени у нашим народним епским песмама, а који често имају и симболично значење су: три, четири, седам, девет, дванаест, петнаест, тридесет, сто, три стотине, хиљада.

Карактеристика наше епске поезије јесу и формулативни почеци који могу бити двојаки: они који немају везе са садржином песме и оних који имају везе са садржином песме. Такав је пример: *Честе књиге иду за књигама.* Многи песме почињу речима: коње јашу, књигу пише, вино пије, славу слави, кад се жени, храни мајка, рано рани, бога моли, разболе се, санак снила. Словенска антитеза спада у наше најлепше стереотипне почетке. Песме *Мали Радојица*, *Хасанагиница*, почињу словенском антитезом.

Поред оригиналних форми изражавања мишљења, опажања, емоција, народни епски певач је користио и исте речи, на исти начин да се изрази. То су окамењене формуле које се понављају у песмама, стални почеци: *Кад ујутру јутро освануло,* поређења: *Коса јој је кита ибришима,/ Очи су јој два драга камена,/ Обрвице с мора тијавице,/ Сред образа румена ружица,/ Зуби су јој два низа бисера,/ Уста су јој кутија шећера;/ Кад говори ка' да голуб гуче,/ Кад се смије ка' да бисер сије,/ Кад погледа, како соко сиви,/ Кад се шеће као пауница.* Али, поред сталних, народни песник понекад користи и снажан, посебан израз: *Кад је јутром зора прокасала* или *Земљама ћу друме запрашити,/ А водама замутит' бродове,* а и израз *Смрзло ми се срце у њедарца,/ А умрле руке до рамена,/ Замрзнуо језик у вилице.*

У општа места спадају и описи лепоте, одела, оружја, опремања коња, мегдана, бојева. Понекад су ти описи веома слични, али понекад и различити. У песмама: *Женидба Душанова*, *Смрт војводе Каице*, *Новак и Радивоје продају Грујицу*, *Женидба Стојана Јанковића* уочавамо опис јуначког руха и оружја. Издвајамо опис војводе Каице:

*Каква ј' красна Каица војвода!
У каквом ли господском оделу!
На плећи му зелена долама
Од кадиве, извезена златом,
На долами токе сува злата,
А покрај њи тридесет путаца,
Свако му је од по литре злата,
А под грлом литра и по злата,
Које му се на бурму одвија,
Те војвода њиме пије вино;
На војводи чизме и чакшире,
Чизме су му сребром потковане,
А чакшире од плаве кадиве;
По долами коласта аздија,
Сва од сребра и од чиста злата;
На војводи калпак свиле беле,*

*За калпаком од сребра челенка,
О њој златни триста трепетљика,
Свака ваља два дуката златна,
У челенки два камена драга,
Војводи се види путовати,
Кроз крајину водити војводе,
У по ноћи, кано и у подне;
Око врата колајна од злата,
За појасом две убојне стреле;
Висок јунак, танак у појасу,
Бела лица, црни наусница,
Црн му перчин појас премашио;
Преко крила гола сабља бритка,
Преко голе сабље пије вино;
Покрај чизме буздован позлаћен.*

Поред описа девојачког руха у песми *Женидба Милића барјактара*, и у песми *Женидба Максима Црнојевића* проналазимо и описе девојачке лепоте у песмама што смо већ наводили као примере за метафору и поређења. Опис коња и оружја, као дара девојачког оца, непознати епски певач дао је у следећим стиховима *Женидба Милића барјактара*:

*Каква дара тасте зету даје:
Гиздава му поклонио вранца,
Врана коња, брате, без биљега.
А на врану чултан до кољена:
Чисти скерлет златом извезени,
Златне ките бију по копитим';
Бојно седло од шимишир-дрвета,*

*Шимишир-седло сребром оковано,
На облучју камен сија драги,
О облучју господско оружје:
С једне стране сабља окована,
С друге стране шестопер позлаћен;
Зауздан је уздом позлаћеном.*

Описе мегдана проналазимо у песмама: *Бановић Страхиња* и *Марко Краљевић* и *Муса Кесеџија*, *Марко Краљевић укида свадбарину*. У песми *Иво Сенковић* и ага од *Рибника* започиње прво вербални мегдан између Иве и аге:

*О Турчине, аго од Рибника!
Нисам дош'о, да ти се предајем,
Већ сам дош'о, да се огледамо
И јуначки мејдан поделимо;
Већ на мејдан, ако жена ниси!
Јер ми није дуго за стајање.”
Цикну ага, кано змија љута,
Па он скочи на ноге јуначке,
Па се добра вранца приватио,
Па беседи ага од Рибника:
О јуначе, сенковићу Иво!
Играј коња, па удри на мене.*

Мегдан речима се наставља јер Иво позива агу да удари на њега:

*О Турчине, аго од Рибника!
Ја сам мога заморио дору
Из далеке земље путујући,
Па не могу дору заиграти,*

*Већ ти оћу стати на белегу,
Играј вранца, па удри на мене,
С белеге се уклонити нећу,
Јуначки ћу тебе дочекати.*

Ага коначно одлучно креће у напад:

*На Ивана јуриш учинио,
Гледа копљем у срце јунака;
Клече дорат у зелену траву,
Иву копље високо надмаши,
Не може му калпак оборити,
А камо ли ранити јунака;
Ману сабљом Сенковићу Ива,
Аги копље до руке просече.*

Примери формулативних завршетака су много ређи, али понеке добре песме имају своје, оригиналне завршетке, где су завршеци у потпуном складу са садржином песме и при томе су лепо и поучни. На пример:

*Тешко свуда своје без својега!
(Женидба Душанова)
Помало је такијех јунака
Ка што бјеше Страхинићу бане.
(Бановић Страхинића)
Спомиње се Краљевићу Марко
Као добар данак у години.
(Марко Краљевић и орао)
Да се, јадна, за зелен бор ватим,
И он би се зелен осушио!
(Косовка дјевојка).*

Епско понављање убраја се у општа места. „Оно епском песнику – не само нашем него и сваком другом – служи или као готова формула помоћу које прави песму, или за то да прошири песму, или за то да предахне или – врло често – и за то да нагласи оно што он сматра најважнијим. Отуда сва епска понављања нису исте вредности: нека стварају – већу или мању – монотонију, а нека су једна од највећих лепота уметничког изражавања“ (Ђурић, 1989: 118). У песми *Женидба Душанова* понављају се речи кроз одговор на Милошева питања (у градацији) да ли је слободно да учини ово или оно, а што означава пораст цареве наклоности према до тада непознатом сестрићу – Душанови одговори:

*Јест слободно, млађано Бугарче!
Јест слободно, моје драго д'јете!
Јест слободно, мој рођени синко!*

Песма *Зидање Скадра* градацију садржи у следећим стиховима који се понављају, а изражавају жртву, тешкоће: *Не мо'ш, краље, темељ подигнути./ А камоли саградити града./ Тако ће се темељ обдржати./ Тако ћете саградити града,* а стихови: *Оборише до триста мајстора./ Оборише дрвље и камење,* као да нас притискају на груди својом тежином.

Стихови који се понављају у песми *Урош и Мрљавчевићи* наглашавају најбитније ситуације у којима се налазе посвађане стране:

*Цареви се отимљу о царство,
Међу се се хоће да поморе,
Злаћенима да пободу ножи,
А не знаду на коме је царство.*

Да имадем брата од заклетве је стих који се стално понавља у песми *Цар Лазар и царица Милица*, а показује бригу сестре за браћом.

Стихови у песми *Смрт мајке Југовића* који се понављају изражавају одупирање болу несрећне мајке:

*И ту мајка тврда срца била,
Да од срца сузе не пустила.*

Речи Бећир-агинице у песми *Мали Радојица* наглашавају њен немир и страх од чињенице да је хајдук жив: *А, бога ми, није умро Раде,/ Није умро, већ се ућутио...*

Удвајање глагола јесте посебно изражајно и експресивно значајно у стварању епског десетерца. Удвајање глагола може се вршити на позицији испред цезуре и на крају стиха: *Мајке немам, а сестрице немам; Куд је дала, у з'о час је дала*. Посебно је експресивно истицање удвајање глагола на почетку стиха и иза цезуре: *Кажу куму, кажу старом свату; Знаш ли, бане, знаш ли, Страхинићу*. Ретко је да се глаголи удвајају на почетку стихова, али та реткост је и посебна: *Иди, иди моје драго д'јете!* Често се удвајање глагола међусобно супротстави кроз потврдан и одричан облик: *Удри гују, не удри сокола; Коње дајте, оружја не дајте*.

Удвајање именица као облик може бити чест, тако да се због учесталости може сматрати епском конструкцијом: *Хабер иде од уста до уста*. Издвојићемо само посебно стилски вредне примере: *Од камена ником ни камена; Не размину кости мимо кости*. Често је удвајање у различитим падежима: *Кад уадари јунак на јунака; Коњ до коња, јунак до јунака*. Придеви се ретко удвајају, а најчешће се удвајају придеви *добар* и *чудан*: *Добар јунак добар сан уснио; Чудан санак, а у чудан данак*. Издвајамо сликовити пример: *Црни коњи, а црни јунаци,/ Црне носе око главе чалме*.

Личне и присвојне заменице се понављају унутар стиха у свим лицима најчешће као средство истицања: *Док је мене и на мене главе,/ Не дам тебе црном Арапину; Зло ти вино, а горе ти било!; Моја кадо, моја вјерна љубо!*

Прилог који се најчешће понавља и који је постао устаљени епски поступак у више епских песама јесте прилог *пола*: *Пола тије, пола Шарцу даје*. Издвојићемо и следеће примере: *Оштро гледај, а оштро беседи; Дивно зборе, а дивно говоре; Тајно пише, а тајно је шаље*. Посебност ових примера јесте у чињеници да би требало да су супротстављени по значењу због везника *а* који је везник супротних независно сложених реченица, међутим, иако по конструкцији личе на супротне реченице, у њиховом смислу нема супротстављености.

Најчешће понављана врста речи у истом стиху јесу предлози који имају посебну функцију у попуњавању епског десетерца, али су истовремено и епски песнички манир. Издвојићемо примере који су сликовити: *До јабуке и до десне руке; А на ломној на Херцеговини; На чатрњу на воду студену; Наднесе се над бунар, над воду; О јесени, о Дмитрову данку; Украј Дрине украј воде ладне; Под високом под Кучај планином; За живота јоште за својега; Зарад чуда и зарад лијека*.

Удвојени везници као и предлози чести су и најчешће имају функцију да метрички обликују епски десетерац: *А* њу хвале, *а* ни нас не куде; *Ал'* је снијег, *ал'* су лабудови; *Нит* је снијег, *нит* су лабудови; *Ја* дјевојку, *ја* невјесту младу; *Јали* вина, *јали* воде ладне; *Ни* Тодора, *ни* од њега гласа; *Те* ти иди, *те* ћерај душмана.

Удвајање одричне речце *не* издвајамо у примеру: *Не* шали се, у воду *не* скачи; а упитне речце *ли* у следећем примеру: *Отклен* *ли* си, од кога *ли* града.

Удвајање узвика је реткост у нашим народним епским песмама. Узвици су сами по својој природи имају изврсни песнички ефекат, тако да је штета што народни епски песник није користио често његове ефекте. Издвајамо изузетан пример удвајања узвика: *Јао* Марко, Богом побратиме!! *Јао* брате, вила ме устрели!

Битно обележје структуре епске песме чине структурна понављања која су део технике епске песме и пресудан елемент у њеном одржавању и преношењу. „То су нити којима епски стваралац повезује радњу и од којих ствара пјесму. Некада је то готова формула без вриједности, а често је стилско средство којим се наглашава оно што се чини најважнијим. У највећем броју случајева понављања дијелова пјесме јесу основ на којем епски умјетник ствара своје дјело сасвим индивидуално, али основ без којег не би било ни епске пјесме“ (Хуњак, 1976: 144). Структурна понављања су основа и нити које помажу епском ствараоцу да створи епску народну песму.

Песме које су скоро целе изграђене од понављања су: *Ђакон Стефан и два анђела* која је састављена од питања и одговора, од епских фраза. Песма *Царица Милица и Владета војвода* такође је цела састављена од епских питања и одговора. Основ приче о три јунака која је изграђена од понављања јесте и *Косовка дјевојка*. Песме *Марко пије уз рамазан вино* и *Наход Симеон* су такође изграђене од структурних понављања, а у песми *Женидба од Задра Тодора* то је баш изражено: слање књига, долазак јунака, опис и препознавање јунака.

Лексичка понављања у народној епској песми имају своју специфичну функцију³⁰. Њихова примаран улога јесте стварање песме која ће се лакше памтити и преносити, лакше стварати и обликовати. „Лексичка понављања конститутивни су елемент за структурирање и реализовање епске пјесме. Уз ту своју основну улогу она су значајна и за ритмичко уобличавање десетерца, а понекад успјешно употријебљена у одговарајућем контексту, она имају и стилску вриједност, чине стих и пјесму лепшим и експресивнијим“ (Хуњак, 1976: 110).

3.4.7. Стил изражавања у народним епским песмама

Велики уметнички значај треба нагласити и код директног говора. Постоје и епске песме које су саткане у дијалогу: *Марко Краљевић и бег Костадин*, *Дијоба Јакишића*, *Старина Новак и кнез Богосав*, *Маргита дјевојка* и *Рајко војвода* и др. У нашој епици јунаци воде разговоре, често и са непријатељем, тај разговор је обично увод за мегдан. Јунаци често разговарају и са вилама, коњима, гавранима, орловима, змијама, соколовима. Ово је остатак из времена када је човек свему из свог окружења придавао извесну моћ. Ова песничка наивност је посебно сликовита, код ученика

³⁰ „Рекне се исто, макар и мало друкчије. Са гледишта логике то је непотребно тапкање у месту. Са гледишта емоционалности и упечатљивости израза, такво понављање може бити добродошло“ (Ковачевић, 2003: 241).

изазива пажњу, буди машту, стваралачко мишљење. Сам директан говор чини односе међу ликовима динамичним, стварним, оживљеним.

Језички стил у облику извештаја, који смо поменули у стиховима којима слуга Милутин подноси реферат о исходу борбе, описујући шта се тачно догодило на Косову, налази се и у песми *Пропаст царства Српскога*, где нас песник извештава о исходу Косовског боја: погибији Југовића, говорећи о погибији Мрњавчевића који су погинули још у Маричкој бици, епски певач хоће да нагласи значај и важност саме битке, извештава о погибији Херцега Степана и његове војске и о погибији кнеза Лазара и његове војске. Епски песник оптужује Вука Бранковића за пропаст српског царства.

Стил извештаја проналазимо и у песми *Маргита дјевојка и Рајко војвода*, где Рајко реферише који су све славне личности задужене за одређени део земље Србије, пример: *на Поцерју покрај воде Саве,/ Онђе беше Обилић Милошу...* и тако редом набрајајући чак шездесет славних јунака наше прошлости. Кроз овај каталог јунака, осветљена је славна српска прошлост. Неки од ових ликова су и историјски и епски, а неки само епски. Оно што је битно је то да су кроз ову песму оцртане границе српске државе и јунаци који су господарили одређеном територијом.

Беседнички стил доминира у песми *Кнежева вечера*, али и у песмама *Марко Краљевић и бег Костадин* и *Марко пије уз рамазан вино*, где се Марко не боји ни самом цару одговорити како он сматра да му доликује:

*Ал' беседи Краљевићу Марко:
Поочиме, царе Сулемане!
Ако тијем уз рамазан вино,
Ако тијем, вера ми доноси;
Ак' нагоним оџе и аџије,
Не може ми та образ поднети,
Да ја тијем, они да гледају,
Нек не иду мени у меану;
Ако л' носим зелену доламу,
Млад сам: јунак и доликује ми;
Ако л' нашем сабљу оковану,*

*Ја сам сабљу за благо купио;
Ако играм колом уз кадуне,
Ја се, царе нисам оженио,
И ти с', царе био неочењен;
Ако калпак на очи намичем,
Чело гори с' царем се говори,
Што буздован уза се привлачим,
И што сабљу на крило намичем,
Ја се бојим, да не буде кавге,
Ако би се заметнула кавга,
Тешко оном, тко ј' најближе Марка!*

Беседнички стил је посебно изражен у песми *Стари Вујадин*, где кроз обраћање синовима, а потом и Турцима, Стари Вујадин беседи и саветује синове да не поклекну пред тлачитељима. У песми *Почетак буне против дахија* запажамо такође беседнички стил, али сада се ретроактивно, у виду савета, цар Мурат обраћа својим везирима, тачније, они се присећају његових речи на самрти: *Да вам царство дуговечно буде: Ви немојте раји горки бити, Веће раји врло добри буд'те*. Песма је саткана од беседа *Старца Фоче*, које су и својеврсне поуке, не само за турски већ и за српски народ: *Не бојте се краља ниједнога – / Краљ на цара ударити неће,/ Нити може краљевство на царство...*

Епска понављања су разнолика и карактеристична за нашу епску народну поезију, а показало се да су поред функције у грађењу епског десетерца и функције у техници памћења и преношења епске народне песме имају и стилско-експресивну и уметничку вредност јер истичу најзначајније тренутке у песми наглашавајући основна расположења, стварају напетост тако што одгоде моменат расплета. Епска понављања дају печат језику и стилу епских народних песама, обојивши песму специфичном бојом. Уз епска понављања структура песме постаје чвршћа, повезана и целовита.

Епска понављања значајна су и у ритмичкој организацији епске песме јер ритму песме дају живост, разбијају уљуљканост епског десетерца. А изванредним усаглашавањем слоја звучања и слоја значења кроз понављања гласова песма постаје експресивнија.

Прожимање стилских фигура са својеврсним облицима понављања речи, мисли, описа и ситуација, дијалога и мотива, које се у теорији књижевности назива епско понављање, јесте својеврсна нужност, али и лепота којом се карактерише стил и језик народне епске песме.

3.4.8. Символи

Симболика је свеprisутна у епским народним песмама. То је ткиво које обликује народни епски песник. Симболика се истиче кроз ликове, слике, лексичку. Ово све доприноси богатству значења и смислу приказаних догађаја и ликова. *Косовка девојка* је симбол свих уцвельених вереница, сестара које су своје најмилије изгубиле на бојишту. Три војводе у песми симболизују феудалну аристократију, великаше, а Орловић Павле је симбол обичног борца из народа. Мајка Југовића је симбол свих уцвельених мајки. Симболика птица које се појављују у нашим народним епским песмама има посебно значење: орлова, гавранова, соколова. Изразито је јака симболика у песми *Кнежева вечера* која мотивски подсећа на *Тајну вечеру* са симболиком испијања вина као крви Исусове, својеврсне исповести и причешћивања пред бој, тачније пред смрт, али и симболика издаје и симболика невиних жртве. *Тајна вечера* још увек траје и на њу смо сви позвани. Исти Господ који је био ту, био је међу нама и пред Косовски бој, и сад је ту испред нас, исти Господ који је тада страдао и сада страда, исти Господ благосиља, он је ту са нама и у нама. Милош Обилић је испио чашу коју је и Господ испио.

Симболика крста је симболика људског бића. Његов живот и његова смрт. Његова вертикала и хоризонтала. Љубав која долази одозго и љубав која грли исток и запад, север и југ. Крст је уграђен у његово биће, у његову природу. Распеће је у човековој природи.

Симболика боја је посебно значајна за доживљавање и тумачење уметничког израза. Бела боја у песми *Косовка девојка* има значајну функцију у опису: *бијели рукава, бели лаката, бијело грло, бијело лице*. Овај епитет спада у сталне епитете када је реч о народним епским песмама, али у овој епској песми је његова функција је првенствено симболична. Епски песник је уз јак контраст, крв суочио са чистом, белом бојом. Бела боја овде симболише крхкост, беспомоћност, нежност, моралну величину, милост. Сва у белом, *Косовка девојка* симболише и небеског анђела који јунаке *причешћује вином црвенијем/ и залаже лебом бијелијем*.

Стални бројеви су, „по веровањима, магични, а запажени су као стални у природи (једно је Сунце, Месец, Земља, срце, рођење, смрт и др.), два су ока, уха, руке и др.) итд. Због напретка, бројеви се држе у тајности, нпр. чељади, стоке, кошница са пчелама, насађених јаја под квочком и др. Не броје се звезде, не гледа се измерена тежина, мера измереног болесника и друго“ (Кулишић и сар., 1970: 52).

У епским песмама доминирају стални бројеви: *два* врана гаврана; *Прођ'те ме се, до три шићарије!*; Кад то чуше *три* л'јепе ђевојке,/ Обје крајње средњу погледаше; На Балачку јесу до *три* главе;/ Из једне му модар пламен бије,/ А из друге ладан вјетар дува;/ Кад два вјетра из глава изиђу; Ал' у Муси *три* срца јуначка,/ *Троја* ребра једна по другијем;/ Једно му се срце уморило,/ А друго се јако разиграло,/ На

трећему љута гуја спава; **Четири** се пута праметнуо; **Седам** паша бише и убише; **С** **девет** сина **девет** Југовића,/ Како **девет** сиви соколова; *И даћу ти моју купу златну,/ Која бере девет литар' вина; Чујете ли, дванаест чобана!; Наредићу тридест слушкињица; Ту се саста стотина јунака; Прстенова Роксанду ђевојку/ И даде јој хиљаду дуката; У сваког је девет иљад' војске,/ А у Југа дванаест иљад;* Скупи свата **дванаест хиљада**,/ Пак подиже низ Косово равно; У свакога **триест иљад'** војске; Оста Милош у гори зеленој/ И са њиме **три стотине** друга; Код оваца **дванаест хиљада**,/ За ноћ буде по **триста** јањаца. Удвајање бројева јесте устаљени епски поступак у којем се понављају стални бројеви: **два** сокола, **два** дуждева сина; **три** војводе као **три** сокола; **девет** браће, **девет** Југовића... Посебне примери који су естетски вредни проналазимо у следећим стиховима: Једна глава, три су истивана;/ Једне уши, четверо менђуши;/ Једне руке, троје белензуке,/ Једно грло, три дробна ђердана,/ Једне плећи, а три су кавада. Бројеви који се понављају у два суседна стиха: **Једна** земља, а **два** господара;/ **Једна** раја, **два** харача даје.

Пословички, гномски израз је резултат вишевековног искуства нашег народног ствараоца. Гномски израз израста из тешке судбине, са мало среће, а много бола и туге, осликава психолошко стање јунака много јаче и снажније: *Јао, јадна, уде ти сам среће! Да се, јадна, за зелен бор ватим,/ И он би се зелен осушио!*

На изглед једноставан, а у суштини савршен, пословички израз као такав памти се вековима: *Страхин-бане, ти соколе српски,/ Твоме ћогу и твоме јунаштву / Свуд су броди ђегођ дођеш води.*

Овај згуснути, мисаони израз васпитава дух младих нараштаја:

*Немој, сине, говорити криво
Ни по бабу, ни по стричевима,
Већ по правди Бога истинога;
Немој, сине, изгубити душе;
Боље ти је изгубити главу,
Него своју огр'јешити душу.*

Васпитава нас у јачању правих вредности: *Ако буде срце у јунаку,/ Кабаница не ће ништа смести:/ Којој овци своје руно смета,/ Онђе није ни овце ни руна.* Учи нас да морамо волети и помагати своје ближње: *Тешко свуда своме без својега!* И у тешким ситуацијама, нужди, где морамо донети кључне одлуке, народни стваралац даје савете:

*О мој синко, Краљевићу Марко!
У свате се иде на весеље,
На кумство се иде по закону,
На војску се иде од невоље:
Иди, синко, на цареву војску;
И Бог ће нам, синко, опростити.*

Гномски израз лако одзвања као звук звона са цркве: *Земаљско је замалено царство,/ А небеско увек и довека,* улива у нас таласе љубави, вере, наде.

3.5. Версификација народних епских песама

Епски десетерац је силабички стих. „Десетрачкој епици својствен је трохејски метар, метричка стопа од два слога, од којих је први дуг и наглашен, а други кратак и ненаглашен. Тако се добија ритам у којем су наглашени непарни, дуги слогови“ (Самарџија, 2007: 202).

У стиховима песме *Косовка дјевојка* немамо идеално остварену трохејску шему, тј. немамо случај ни у једном стиху да су сви непарни слогови наглашени, а парни ненаглашени:

*Уранила// Косовка дјевојка,
Уранила// рано у недељу,
У недељу// прије јарка сунца,
Засукала// бијеле рукаве,
Засукала// до бели лаката...*

„Неки старији испитивачи стиха ова одступања од трохејске шеме у епском десетерцу објашњавали су или тиме да је народни певач уз гусле исправљао те *погрешне* ритамске иктусе, али се песма само не пева, већ се и казује, или тиме што су певачи били *неуки* људи па су и *грешили* у метричкој структури стиха народне песме, али ако је тако, могли бисмо навести и учене песнике који су онда *грешили*“ (Бован, 2013: 74).

У српском стиху, поред распореда акцената, битан је и распоред акценатских целина. Ритам се у стиху наше усмене поезије ствара се комбинацијом или парних (двосложних и четворосложних акценатских целина), или непарних акценатских целина.

Наш песнички ритам чине две компоненте: 1. одређен број слогова у стиху и цезура (у стиховима са шест и више слогова) и 2. одређени систем парних и непарних акценатских целина, са распоредом акцената који могу да буду веома слободни. „Код стихова који постоје у лирским и епским песмама, могло би се рећи да готово и нема разлике у ритму“ (Бован, 2013: 162). У епским песмама имамо три врсте стихова: осмерац, десетерац и дуги стих бугарштице (шеснаестерац или петнаестерац). Краћи стих епске песме је двочлан (код осмерца и десетерца), или четворочлан код дугог стиха. Двочлани стихови имају једну цезуру, а четворочлани три цезуре (једну велику и две мале, кратке).

Основна правила нашег стиха у усменој поезији су (Бован, 2013):

1. Стихови који су узастопни имају исти број слогова;
2. Сваки стих је синтаксичка целина, па на крају стиха имамо паузу, тако да слухом примамо стихове као посебне, ритмичке целине;
3. Цезура дели сваки стих од седам и више слогова на једнаке, симетричне или несиметричне ритамске целине, а цезура је увек на истом месту у одређеном стиху;
4. У нашем стиху акценат је слободан, слично као у невезаном говору; а правило је да је слог пред цезуром ненаглашен, а последњи слог, најчешће није наглашен.

Најчешћи стихови у нашој усменој поезији су: епски десетерац, са структуром 4+6 слогова; лирски десетерац структуре 5+5 слогова; осмерац, симетричан (4+4) и

несиметричан (5+3), и то је, са седмерцем, који има структуру 4+3, једини наш стих у народном песништву којем је последњи слог у стиху наглашен.

3.5.1. Рима у народним епским песмама

У речима које дервиш упућује Бановић Страхињи, проналазимо риму: *Свуд су броди, ђе гођ дођеш води*. Ова рима као да дочарава пространство које се пружио пред ноге Бановић Страхиње и пред ноге његовог ђоге. Ову слободу кретања дочарава и алитерација кроз понављање гласа ђ који асоцира на кретање, можда и из узвика *ђиха, ђиха!*

Непосредно након изговарања аманета, појављује се рима у стиховима песме *Женидба краља Вукашина*:

*То говори војвода Момчило,
То говори, а с душом се бори,
То изусту, лаку душу пусти.*

У епским песмама се рима нередовно појављује, али кад је има тим стиховима да пуноћу израза, посебно освежење, да посебан нагласак месту где се појављује. „Она се јавља у једном и у више слогова, у једном стиху на разним местима, на крају или на почетку два и више стихова. Та њена нередовност и несистематичност, односно природност, у ствари је њена највећа лепота“ (Ђурић, 1989: 125). Сликвитост, јачина огледа се у следећим стиховима који се односе на реакцију Латинке девојке када сазнаје од свекра да је њен младожења Максим: *Кад јој рече, ка да је посијече*.

Употребљена кроз метонимију рима појачава њену снагу: *Кад се дигне кука и мотика,/ биће Турком по Медији мука*.

Уз риму, појачава се и наглашава значај мука које је Стари Вујадин издржао; овде је уз риму присутна и градација:

*Кад не казах та те хитре ноге,
Којено су коњма утјецале,
И не казах за јуначке руке,
Којено су копља преламале
И на голе сабље ударале,
- Ја не казах за лажљиве очи,
Које су ме на зло наводиле.*

Рима у стиховима којом се, уз контраст, завршава песма *Дијоба Јакишића* појачава, наглашава значај изговорених речи, а и чини олакшање грешне душе Дмитрове: *Нијесам ти брата отровала,/ Веће сам те с братом помирила*.

Понављање слогова у једном стиху, тзв. леонска рима, веома су честа у народној епској поезији: без питања и његова знања; *Једно Дрина, друго Ћиотина; Црвенога вина из Видина,/ А ракије из Демир капиде*. Постоји и велики број стихова у којима су риме постале шаблони, окамењене риме карактеристичне за епску народну песму: *Је ли мајка родила јунака; Од бедара до витких ребара; Златне токе од четири оке; Обрвице с мора пијавице; То изусту, а душу испусти; Земљи паде, пушци огањ даде*. Најчешћа леонска рима у епској поезији извођена је од глагола, тако да су најбројнији примери римовања презента и аориста истог рода и броја: *Ни пјевају, нити пушкарају; Но сам лије, но сам чашу пије*.

Понављање слогова на крају стихова, рима, јавља се у једноставном облику, нередовно.

Именице се најчешће римују: *Донесе им вина и ракије/ И лијене сваке ђаконије; Већ ме пусти царе поочиме,/ Да прославим своје крсно име.* Издвајамо и риму: *Јадикује кано кукавица,/ А преврће кано ластавица;* затим: *Бог му дао у рају насеље,/ Нама, браћо, здравље и весеље;* необичне су: *Ни мушкијем опасала пасом,/ Ни јуначким довикала гласом;* затим често се римују и властита имена: *А друго је Косанчић Иване/ А треће је Топлица Милане.* Издвајамо стихове из песме *Старина Новак* где имамо комбинацију унакрсне и обгрљене риме:

*На њему је страшно одијело:
На њему је кожух од међеда,
На глави му капа вучетина,
А за капом крила од лабуда,
Очи су му двије купе вина,
Трепавице од утине крило.*

Глаголи су, поред именица, најчешће римоване речи у народној епској песми: *Тамо су их л'јепо дочекали,/ Сваком свату по бошчалук дали.* Затим, у песми *Марко Краљевић и Мина од Костура* проналазимо пример троструког римовања кроз речи слуге Голубана које упућује Марку Краљевићу: *И досад си на војску ишао,/ Ал' нијеси тако дријемао,/ Ни из руке чашу испуштао.* Као да епски песник жели да истакне значај овога што говори слуга, његову забринутост за свога господара.

Бројни су примери римовања глагола: *До сунца је бистра вода била,/ Од сунца се вода замутила;* затим: *Млоге ли си мајке ојадила,/ Млоге сестре у црно завила,/ Удовице у род оправила!;* или: *Коње дајте, оружја не дајте,/ Под оружјем за совре седајте,/ Прек Оружја мрко вино пијте.* Издвајамо и следеће риме: *Једном баци, док Виду добаци,/ Другом баци, далеко одбаци;* затим: *Но му љуто пусник поскочио,/ По три копља у небо скочио,/ По четири земље прескочио.*

У песми *Морачани и Колашинци* имамо неколико римовања глагола у низу:

*Метеризе тврде оставише,
А пламене ноже повадише
И на Турке јуриши учинише,
Кнежеввића, Кречка уграбише,
На готова коња натураше,
Низ планину Кречка оправише,
Метеризе опет уфатише.*

Од осталих врста речи најчешће се римују придеви и ту имамо устаљена понављања: *И рани га љебом бијелијем,/ А напаја вином црвенијем; И донесе леба бијелога,/ И дебела меса овнујскога.* Изузетан стилско-емотивни ефекат пронашли смо у стиховима: *Од Србије земље племените,/ И Мораве воде валовите.*

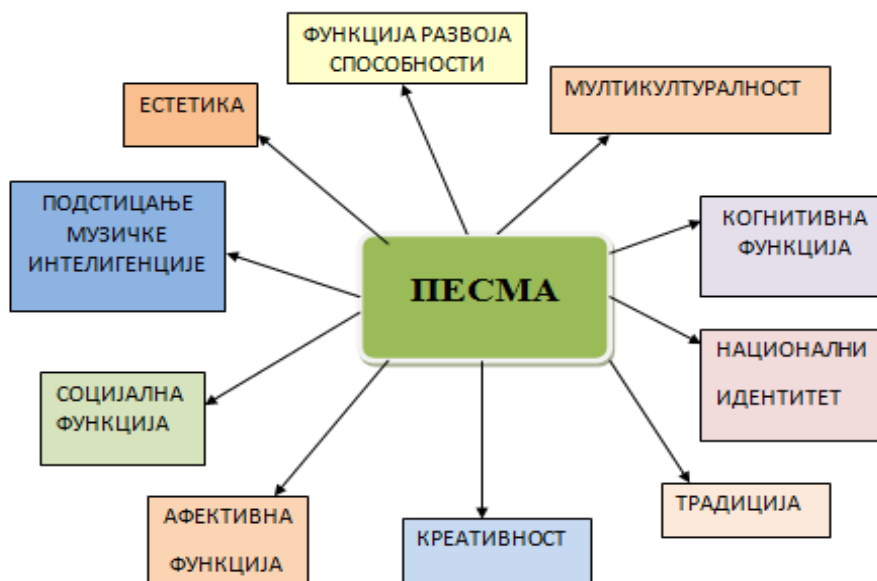
Рима у нашој народној епици јесте једноставна, али није једнострана. Рима није поступак који је накнадно унесен у народну поезију „угледањем на писану литературу, него суштински и карактеристични облик у реализовању епског ткива. Ако се рима не спроводи досљедно у цијелој пјесми, она се готово редовно јавља на одређеним мјестима у структури (најузбудљивија мјеста, преокрети у радњи, мјеста збивања, описи, честе и уобичајене епске ситуације, почети и завршеци пјесама итд)“ (Хуњак, 1976: 71). Наша народна епска песма не оскудева римама, а рима и поред своје

једноставности не умањује вредност песме, јер се она појављује изненада, нередовно, и на тај начин обогаћује ритмично-звучну организацију десетерца, а заједно са осталим облицима понављања један је од конститутивних елемената у грађењу епске народне песме. Рима својим звучним акцентом на крају стиха појачава целовитост и идејну поруку епског исказа.

4. ЕПСКЕ ПЕСМЕ У НАСТАВИ

4.1. Полифункционалност епске песме

Песма се може посматрати с филозофског, музичког, психолошког, педагошког, естетског, етичког, историјског аспекта. „Песма је увек била у фокусу теоријских и мелографских истраживања због своје лепоте, универзалности и функционалности коју остварује не само са музичког и научног, већ и са социокултурног аспекта. Трагање за њеним скривеним и нескривеним законима, конотативним и денотативним значењима и улогама које остварује, била она народна, дечја или уметничка, траје од најстаријих времена па до данас“ (Стошић, 2008: 62). Полифункционалност³¹ песме потребно је да посматрамо у рефлексији деловања на различите видове когнитивног, музичког, социјалног и афективног развоја, рефлексији развоја говора и богаћења речника, пошто само изоловано посматрање не може дефинисати и разјаснити целокупан распон њеног утицаја. Потребно је разликовати улогу песме од њене функционалности. „При коришћењу појма „улога” песме одговарамо на питање где се све песма користи, а када користимо термин „функција”, одговарамо на питање зашто се песма користи, односно осветљавамо сврху њеног коришћења у настави“ (Стошић, 2008: 64). Функције песме нису пуки независни збир, већ су у синергијском, међусобном деловању (Слика 2).

Слика 2. Шематски приказ структуре полифункционалног потенцијала песме (Стошић, 2008: 64)

Народна књижевност, а посебно народне епске песме, поред улоге у усвајању садржине, лексике, граматике и синтаксе матерњег језика, има улогу и у усвајању

³¹ Више о овом појму в. С. Лакета, *Полифункционалност песме и савремени развојнопсихолошки погледи*, 2010, 669–679.

ритма, мелодије, музике, има улогу у схватању историје, традиције, обичаја, душе народа. „Умотворине уче говорењу. Приче о животињама, басне и новеле усавршавају, јачају способност дијалогског говора“ (Игњатовић, 1966: 204). Овде можемо додати и епске народне песме које су саткане у дијалогу између различитих јунака. Епске песме *Марко Краљевић и бег Костадин*, *Дијоба Јакшића*, *Старина Новак и кнез Богосав*, *Маргита дјевојка* и *Рајко војвода* су целе испеване у дијалогу. У нашој епици разговори се воде и међу људима и међу људима и животињама и стварима. У епским песмама говоре соколови, гаврани, коњи...

Ако учитељ користи песму систематски, онда је она средство за решавање одређене језичке и музичке проблематике, социјализацију, богаћење речника, неговање народне традиције, формирање навика и диспозиција, превенцију и помоћ у лечењу говорних поремећаја, у савлађивању дечије ћутљивости и у стицању вере у своју говорну способност. Народне епске песме су, погодне као грађа за говорна вежбања. „Неке се од њих, највише епске, и препричавају. Ваља се при том чувати стихованог препричавања, јер се тиме не постиже ефекат у неговању прозног изражавања, а слаби се естетски утицај песме“ (Игњатовић, 1966: 204). Када пред собом имамо непресушни извор, народне епске песме, са којег напајамо децу жедну знања, можемо бити сигурни у успех у вежбањима у што адекватнијој, прецизнијој, изразитијој језичкој анализи песама. То је мегдан на бескрајном пољу симбола, митова, историје, традиције, језика.

4.2. Васпитнообразовна вредност епских песама

Народна епска песма је својеврстан облик живота, вечног живота, у њима живи њихов стваралац и кроз то дело превазилази своју смрт. Народни стваралац наставља да живи и постоји и после смрти.

Народна епска песма има своју прагматичну функцију, помаже нам да се у животу снађемо и пронађемо смисао, њена функција је и спознајна, јер путем спознаје дела спознајемо и живот и путеве који понекад због своје таме траже осветљење, просветљење кроз очи народног ствараоца. Она има своју васпитно-моралну функцију коју је преносила с колена на колена. Учи нас да постоје универзалне људске вредности које треба ценити изнад свега, учи нас да понекад и друге треба заштити од нас самих, чојству, витештву, јунаштву, те понекад треба признати да постоји неко ко је већи јунак од нас, витештву, а и помоћи и заштити нејаким од наслиника, јунаштву.

Народна епска песма јесте својеврсна историја народа, историја која је била, која бива и која ће бити, јер смисао и идеје које зрачи јесу универзалне. Вербалне слике, које је народни песник разапео, одговарају дечијим сазнајним, емоционалним и развојним потребама, плене пажњу својим стилем, садржајем, обликом. Народне епске песме наглашавају вредност знања, ума, мудрих речи, скрећу пажњу на прошлост, на живот у далеким епохама, развијајући интересовања за историју помажу да историја буде осликана, обојена емоцијама.

Народна епска песма помаже ученику да се психички осамостали, да посматра расположења и понашања других људи у разним животним ситуацијама, да уочава односе и поступке људи и међу људима. Кроз упознавање односа међу људима, психе, знања уопште, епске народне песме приближавају децу умотворинама, предању, усменој речи, књижевности, књигама уопште, као неисцрпном источнику мудрости.

Ученици кроз епске народне песме упознају и свет сујеверја, религијско-мистична схватања нашег народа. Упознају се како настаје народно усмено стваралаштво као израз посебног естетског односа човека према стварности и потребе човека за лепим и у најтежим животним искушењима.

Упознавањем са народном епском песмом пред ученике разастиremo сва битна својства и одлике матерњег, народног језика, показујемо им моћ тог језика некад и сад. Умне и језичке способности покољења се развијају пловећи кроз културне, литерарне и језичке творевине, кроз развојне ступњеве наше духовне културе, о чему сведоче и стваралаштва која су првобитно била усмено казивана. Народне епске песме, у односу према градиву других наставних предмета стимулативну улогу, али и уводну, допунску улогу, тачније, имају кључну улогу у нашем образовно-васпитном систему.

4.2.1. Васпитни значај епских песама

У Спарти је настави и песништву посвећивана исто толика пажња као и отмености и чистоти у бесеђењу. Жаока њихових песама забадала се и жарила срца војника, убризгавала храброст, подизала на велика славна дела. Прост и снажан израз, али истовремено и узвишен, изазивао је морална осећања. Оне су највећим делом биле похвалне за спартанске борце, покудне за бегунце, а неке су биле и завети и заклетве на храброст.

Задатак наших народних епских песама је сличан као задатак песама о спартанским борцима. Треба сачувати спомен на заслужне претке, да се запамте јунаци и догађаји који су пресудни за наш народ, али и да васпитава младе нараштаје херојском духу.

Поред васпитавања херојског духа, основно начело епске народне песме јесте: да нам кажу како се треба понашати у породици, према старијима, према куму, деверу, како се треба понашати на славама, гозбама, женидбама. Певање епске песме је било све што су у стара времена деца имала од школе, са врло јасном функцијом да васпитавају младе генерације у српској баштини. У старо време када се руча, деца су задња седала за сто, али када се слушала епска песма уз гусле деца су седела у првом реду. Епска народна песма се певала пред свим члановима заједнице, што значи да су ове песме биле намењене и деци и да у њима нема табуа.

Епска поезија имала је посебну улогу у очувању духа српскога народа. Епска песма се попут поетске историје преносила с колена на колена учећи генерације чојству, јунаштву, моралној чистоти, правди, људскости. Историја у песмама је од слушалаца примана као истинита историја, тако да је даровити гуслар био у улози учитеља историје, али и језика, уметности, лепоте.

Народна песма јесте извор сазнања о историји српског народа, његовој традицији, основи патријархалне културе. Кроз њу ученици уче о раду, животу и погледу на живот, мишљењу, моралним ставовима, ставовима према породици, осећањима, надањима, уздизању и кад се претрпи пораз. Кроз епску поезију ученици спознају како су се историјска дешавања одражавала у души предака, како је та душа вапила да се избави из ропства, како је сањала светле дане слободе, све до тренутка док се за светлост није изборила. Епска поезија открива ученику које су духовне вредности помогле српском народу да опстане, шта је наш народ желео, које је вредности чувао, шта га је то бодрило у историјским недаћама да истраје.

Као најраспрострањенија, најкомуникативнија, а самим тим и најприступачнија уметност, књижевност може у настави бити моћно средство васпитања ученика.

Народне епске песме одличне су у васпитању воље и карактера ученика: позитивних и негативних вољних особина, позитивних и негативних карактерних особина, позитивних и негативних примера поступања и делања, позитивних и негативних личности.

За позитивне карактерне особине примере проналазимо у епским песмама: праведност: *Немој, сине, говорити криво/ Ни по бабу, ни по стричевима,/ Већ по правди Бога истинога*; честољубивост – Болани Дојчин одлази на мегдан ради одбране части утежући своје кости платном, али честољубивост читамо: *Немој, сине, изгубити душе;/ Боље ти је изгубити главу,/ Него своју огр'јешити душу*; истинољубивост Ђакона Јована – *Добро јутро, сирота Роксандо!/ А да Бог да и Богородица,/ Ак' узела мила брата свога,/ Божја од вас не остало трага,/ До ван змије и камена станца!*; храброст – Марко пије уз рамазан вино; одважност – Милош Војиновић у песми *Женидба Душанова*; довитљивост – Милош Војиновић разазнаје која је *Роксанда ђевојка: Ако ли се која друга маши,/ Вјера моја тако ми помогла!/ Осјећ' ћу јој руке до лаката*; борбеност – *Бошко још разгони Турке на буљуке, као соко тице голубове*; критичност и самокритичност – осуда бег-Костадинових нечовечности: *Не хвали се беже дочекањем...*; витештво – кад признају да су погубили бољег јунака: *Јаох мене до Бога милога!/ Ђе погубих од себе бољега*; осећајност – *Срдит Марко језди низ Косово,/ Рони сузе низ јуначко лице*. Позитивне и негативне примере поступања и делања такође проналазимо у епским песмама: упоредимо Јевросиму и Видосаву у песми *Женидба краља Вукашина*, или поступке браће Вукашина, Угљеше и Гојка у песми *Зидање Скадра*, или јетрва у истој песми где је млада Гојковица жртва своје и мужевљеве добротe и поштења, са јетрвицом Ковиљком из песме *Јетрвица адамско колена*.

Позитивне и негативне личности можемо пронаћи у скоро свакој нашој епској песми: Јевросима и Вукашин; Гојко и браћа му Вукашин и Угљеша; Марко и остали Мрњавчевићи; Обилић и Бранковић (косовске песме); Иво Сенковић и ага од Рибника. Поред набројаних, као позитивни ликови истичу се: Стари Вујадин, Бановић Страхиња, Милош Војиновић, а снагом воље се посебно истичу: Мали Радојица, војвода Пријезда, Мајка Југовића.

Народна епска песма, као слојевито народно дело од свог постања, има своје функције: васпитне, сазнајне, литерарне, уметничке и опуштајуће. Због свести које је будила у српском народу епска поезија је успела да пробуди и очврсне упорност нашег народа да се супротстави и избори за слободу. Кроз сведочења о родољубљу наших предака, њиховој жртви у борби против тирана, кроз емпатију са немоћнима, слабима, покоренима епска песма правилно васпитава омладину.

Слично бајкама, епска и епско-лирска поезија, у међусобну супротстављеност доводе позитивне и негативне човекове особине. Примере позитивног и негативног поступања и деловања, тачније позитивних и негативних личности, видимо ако упоредимо: Јевросиму и Видосаву, Момчила и Вукашина (*Женидба краља Вукашина*), Гојка и његову браћу (*Зидање Скадра*), те Марка и Мрњавчевиће (*Урош и Мрљавчевићи*), Милоша Обилића и Вука Бранковића (песме о Косовском боју)... На овај начин негујемо код ученика моралну осетљивост како према другима, тако и према самоме себи. Развијајући критичност и самокритичност, припремамо их за

стварни свет у којем морају препознати опасности, али и моралну лепоту. На овај начин ученике васпитавамо да разликују добро и зло.

Млађи ученици су највише заинтересовани за неустрашиве јунаке, диве се јунацима који су на мегданима надљуди, који помажу слабијима и кажњавају виновнике зла, ученике привлачи и занимљив догађај. Основни циљ наставе треба усмерити разумевању да народну епску поезију ученици читају и с њом живе јер је душа нашег народа испевана кроз стихове згуснутог десетерца.

Поруке које можемо издвојити из епских песама, а које су свевременске гласе: *Сила отме земљу и градове,/ камо л' мени коња отет неће!* из песме *Женидба Душанова*, а у истој песми имамо још порука: *Којој овци своје руно смета,/ Онђе није ни овце ни руна;* и на крају у виду поенте порука: *Тешко свуда своје без својега!* Песма *Бановић Секула и Јован Косовац* истиче поруку у стиховима: *Јесам ли ти, болан, говорио да не идеш на стара јунака?* који су дати као питање, али као реторичко питање. Сличну поруку налазимо и у поенти песме *Старина Новак и кнез Богосав:* *Тешко оном свакоме јунаку,/ што не слуша свога старијега.* У облику реторичког питања, тачније питања на које се зна одговор је и порука, у стиховима: *Земаљско је за малено царство,/ А небеско увек и довека. Порука, а и клетва мајке Јевросиме, такође спада у најснажније поруке свим нараштајима: Немој, сине, говорити криво/ Ни по бабу, ни по стричевима,/ Већ по правди Бога истинога;/* Поруке које смо пронашли у песми *Почетак буне против дахија*, важе за све народе, владаре, за сва времена: *Не може се царство задобити,/ На душеку све дуван пушећи;* затим у стиховима: *Не бојте се краља ни једнога,/ Краљ на цара ударити неће,/ Нити може краљевство на царство,* проналазимо сличност са нашом народном пословицом *Врана врани очи не вади;* поруку у виду алегоричног реторичког питања *Старац Фочо упућује Фочић Мемед-аги: Узми сламе у бијелу руку,/ Мани сламом преко ватре живе:/ Ил' ћеш ватру са тим угасити,/ Или ћеш је већма распалити?* Васпитну димензију читамо кроз критику *Марка Краљевића* у песми *Марко Краљевић и бег Костадин:* да се поштују старији, сироти и родитељи; песма *Стари Вујадин* васпитава генерације младих кроз поруку да се не издају људи који су нам чинили добро у животу; у песми *Јетрвица адамско колена* истакнута је људска доброта и љубав која је битна за одрастање деце, која је битна за опстанак породице и читавог рода, ова песма нас васпитава својим примером.

Потреба ученика да се народној поезији стално враћа подстакнута је жељом да кроз њу упознаје себе, човека уопште, живот, мисаоне токове. У спознаји вредности које нуди народна епска песма нема половичности, недовршености. Ученик се мора цео предати и једино тако ће спознати свевременске, свеморалне, свеестетске вредности. Ученик мора осетити да је морал народне песме његов морал, да је простота народног човека његова простота, да је лепота осећања његова лепота, да је правда јуначка његова правда, да је суза јуначка његова суза, а кад осети да је и он кроз својеврсну рецепцију и сам стваралац, онда је и извор живота, стварања непролазних вредности, пронашао у себи. Постаје чувар снова, правде, истине, духовног окриља земаљског и небеског *во вјек и вјеков.*

4.3. Естетска вредност народних епских песама

Естетска вредност наше народне епске песме крије се у њеној слојевитости. Лепота је сакривена у слоју звучања, у ритму десетерца, наслућујемо је кроз оноματοпеју, алитерацију и асонанцу; у слоју значења, кроз присећања на архаичне речи отргнуте од заборава; у слоју света дела, кроз проницање у суштину метафора, алегија, хипербола које је народни епски певач оставио као знакове покрај пута које треба пратити; али и кроз слој аспекта гледања, јер вредност народне епске песме и јесте управо у нашим различитим рецепцијама, у томе што свако од нас проналази у њој вредности према себи самом, и што намерно затамњена места свако од нас попуњава на свој начин.

Народна епска песма поседује све квалитете и одлике песничког језика: конкретност, кроз опипљиву, убедљиву песничку слику и низање статичких и динамичких мотива; емоционалност, кроз снажна психичка превирања главних јунака; одступања од обичног начина говора, што се види кроз богату употребу стилских фигура; ритмичност, кроз згуснут епски десетерац, кроз који песма добија своју пуноћу и емоционално звучање; симболичност, кроз симболичне слике: *Два су бора напоредо расла,/ Међу њима танковрха јела.*

Реч је моћно средство у изграђивању језичке културе детета и стваралачке предиспозиције детета. Схватљива, али за један ступањ изнад нивоа детета, реч епских песама подстиче зону наредног степеника у развоју детета. Реч народних епских песама је таква да естетски обликована, на једноставан, прост начин, од обичног казивања до стваралачког песничког израза, речена искрено, спонтано, без пуно премишљања, постаје блиска деци, а њеним усвајањем деца постављају темељ својој језичкој култури.

Естетске вредности наше народне поезије интегрисане су народним језиком. Јасан, конкретан, сликовит, симболичан, једноставан језички израз, све је то одлика народног језика. Песнички народни језик јесте складан, ритмичан, музикалан, емоционално обојен, изразит, изражајан, изнијансиран. Поред лексичког богатства народна поезија обилује савршеним песничким изразима, складним песничким облицима који представљају непролазну лепоту светлећи на путу којим ученик узраста до језичке културе.

Народне епске песме својим својствима развијају језичко-литерарне и драмске естетске вредности: примање књижевног дела, подражавање, слободно стварање. Епске народне песме подстичу стварање других, нових, оригиналних дела: ликовних; а кад су сценско-музички или филмски обрађене и приказане, интегришу у себи и стваралаштво: драмско, језичко, литерарно, музичко, ликовно.

Естетска вредност народних епских песама јесте општечовечански и општељудски карактер њихове уметнички обликоване садржине, затим народност њихова, склад између садржине и облика, велико богатство облика и уметнички вредне језичке и стилске особине које се могу раздвојити у групе (Игњатовић, 1966):

- а) заснованост песничког језика на говорном језику, његова природност и непосредност.
- б) адекватност, конкретност, сликовитост,
- в) реалност, истинитост, тачност,
- г) течност, живост, динамичност,

- д) правилност, простота, јасноћа,
- ђ) складност, ритмичност, музикалност,
- е) изразитост, емоционалност, лепота.

Народне епске песме у себи интегришу сва наведена својства. Оне су погодне за развијање и изградњу естетског укуса ученика кроз примену у систематском, развојним тенденцијама психичког развоја и оспособљавања.

Заснованост песничког језика на говорном језику, његова природност и непосредност, указује да народна песма израста из обичног говора, па је казивање непосредно, искрено, отворено, природно: *Море Турци, не газ'те орања*.

Адекватност, конкретност, сликовитост јесте својство епске народне песме. Појам најбоље прикажемо речју. Реченицом представљамо замисао, а обимнији мисаони садржај обликујемо изразом. Тако, изузетно је сликовит израз: *Кад удари у катане Марко, / Како соко међу голубове*; или на пример кад се краљ Ђурађ обраћа војводи Каици: *Мој пернати од сунашца итите! / Дико моја свагда на дивану! / Бритка, сабљо свагда на мејдану! / А крепости међу војводама!*

На конкретности изражавања заснива се богатство народних епских песама, огледа се кроз песничке слике: *Ал' ето ти Мусе Кесеџије, / На вранчићу ноге прекрстио, / Топузину баца у облаке, / Дочекује у бијеле руке...*, описе: *Ја сам ноћас чудан сан уснио: / Ђе се пови један прамен магле / Од проклете земље Васојево, / Пак се сави око Дурмитора...*, песничке фигуре: поређење, атрибути, контраст када Муса одговара Марку: *а мене је љута Арнаутка / Код оваца на плочи студеној, / У црну ме струку завијала, / А купином лозом повијала, / Одранила скробом овсенијем...*, иронија *Држ' се добро, момче Пријепољче! / Па кад доћеш Пријепољу твоме, / Повали се међу ђевојкама, / Ђе с' отео коња од Бугара*, градиација у песничким сликама: у песми *Смрт мајке Југовића*: од мајчиног лета на Косово, па до повратка где снаје плачу, и где вришти *Дамјанов зеленко*, до враних гаврана и руке Дамјанове.

Реалност, истинитост, тачност јесу својства народног језика. Наше епске песме су проверене у искуству, животу, а њихов језик је избрушен страдањем. Зато је њен тон искрен, истинит, имена су тачна, народна, описи, поређења, својствена времену у којем су настајала, а казивање реално.

Течност, живост, динамичност својство је које се односи на казивање без много уметака. Епска народна песма не користи ништа сувишно у свом песничком изразу. Епитета се не ставља без преке потребе, динамичка употреба именица и глагола је довољна да се саопшти тачно оно што епски песник жели рећи. Казивање је живо због ритма десетерца тако да одржава пажњу слушаца. Дијалози и описи који се смењују такође одржавају динамику песме.

Правилност, простота, наивност, јасноћа саставни су делови народног говора у којем виле кличу, гаврани гракћу, орлови кликћу.

Складност, ритмичност, музикалност су елементи музикалности народног песничког језика. Трећи је елемент мелодичност. Основу јој чини богатство вокала (само 1,2% слогова има р као самогласник). Међу вокалима најзаступљенији је глас *а*, а у поезији одмах за њим глас *о*, који је мелодички највреднији. Остали вокали су прилично једнако заступљени.

Изразитост, емоционалност, лепота су интегрисана својства народног песничког језика кроз често преплитање асонанце и алитерације, кроз својеврсну

ономатопејску употребу гласова. Питања, понављања, синоними и хомоними, елипса и полисиндет алегорије, метафоре само су зрнца у грађењу мозаика епске народне песме.

Као пример естетског сликања наводимо пример из песме *Бановић Секула и Јован Косовац*: *Црна тама све поље застрла,/ Не види се сунце од облака,/ А из таме јунак излазио/ На ђогату коњу виловиту,/ А ђогат му у три ноге храмље,/ На њему је остарјели ђедо,/ Прекрстио оба двије руке,/ Метнуо их себи у њедарца,/ Озебле му, остале му пусте!*

Народ је одувек запажао лепо у природи, на човеку, у говору, поступку. „Лепо као вредност, ставља се упоредо са друштвено-моралним вредностима, господством и јунаштвом...Човек, његова телесна лепота, представља најчешћи, најбогатији извор разноврсних снажних естетских доживљаја“ (Игњатовић, 1966: 116).

Народни песник певао је и о лепоти, као: 1) богатству, сјају; 2) величини и телесној снази; 3) необичности, чудноватости. Али о правој лепоти, о правим естетским својствима народне епске песме – лепоти облика и боја и њиховом складу у целини припада прво место. Народни песник таква својства има на уму када, кроз уста устрепталог младожење, Милића барјактара, пита пуницу: *Ој пунице, дјевојачка мајко!/ или си је од злата салила?/ Или си је од сребра сковала?/ Или си је од сунца отела?/ Или ти је бог од срца дао?*

Лепота је сила која има снажан утицај. Оне који је гледају очи засене, те *ником поникну*. Лепота девојке Роксанде у песми *Женидба Душанова* засењује попут драгог камења које је Тодор везир бацио пред њу: *Разасја се соба од камења,/ Така му се учини ђевојка,/ Да је љепшиа од бијеле виле;* Лепота девојке Јелице у песми *Женидба Грује Новаковића* толико је деловала на хајдука Новаковић Грују, да је у њему и на њему све устрептало: *Ја каква је кићена ђевојка?/ Ока црна, а солуфа густа,/ Слађа су јој од шећера уста,/ Јелика је љепшиа од јабуке!/ Кад је виђе Новаковић Грујо,/ У њем' живо срце заиграло.* Пред лепотом *Љепосаве* устукну сви: *Ја каква је цура Љепосава!/ Кроз мараме засијало лице,/ Сватовима очи засјениле/ Од господског лица и одијела;/ Сви сватови ником поникоше,/ И у црну земљу погледаше,/ Ја од чуда лијепе ђевојке.* Због лепоте се губи памет, а и глава. Оне који поседују изванредну лепоту често прати несрећа, јер лепота изазива завист, злобу, а понекад лепота сама скривеном мистичком нужношћу предодређује трагедију као у песми *Женидба Милића барјактара*. Због лепоте кошуље од злата сватови Максима Црнојевића су у крв огрезнули.

Међутим, утицај лепоте може бити и позитиван. Када јој се диве или када узбуђује оне који је доживљају. Она је снажан естетски извор пријатних осећања – радосних расположења, поигравања и дрхтања танких струна наше душе. Она зрачи и осветљава око себе и простор и време и догађаје. Тако, прилазећи новом дому, невеста обасјава свој тај дом: *„колико је дивна и лијепа... из далека двору свијетлост дава.* Лепота, истина, разболева али и оздрављује. Песма каже да је Копчића кадуна тако лепа, *да је видиш разболео би се,/ да је љубиш болан од грознице,/ по љубљену ти би преболео“* (Игњатовић, 1966: 118). Потребна за доживљавањем лепоте, као и тежња за њеним задовољавањем, јесте изразита општељудска потреба.

4.4. Мотивисање ученика за читање, доживљавање и проучавање епских песама

Наставник је кључна фигура у настави, његова улога „у наставном процесу је важна и незаобилазна, а у настави читања и више од тога – примарна и незамењива... Наставник који зна да вештина читања одређује ефекте перцепције, настоји да својим радом мотивише ученике да читање схвате као елементарну потребу наставе, основни предуслов образовања, оплемењивања стилског израза и развијања говорне културе“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 86–87).

У језику народних епских песама обилно су коришћени сви делови језичког израза (глас, слог, реч, синтагма, реченица изражена кроз стих); садржано је велико богатство речи, израза, стилских фигура које су мајсторски употребљене; присутна су суптилна значењска и уметничка изнијансираност песничких израза; лепота је језички израз којом су остварене изражајно-уметничке могућности, али не само лепота ради лепоте, већ је та лепота применљива у развијању и богаћењу језичке културе ученика, лепота као темељ трајних вредности човечијих. Управо у овим својствима народног песничког језика проналазимо изворе мотивисања ученика за читање, доживљавање, проучавање епских песама.

„Према досадашњој пракси и наставничком искуству може се нагласити да највише мотивационих извора пружају:

1. Уметничко дело и његова литерарна сугестивност;
2. Читалац (у школи) и уметнички доживљаји изазвани читањем који постају основни покретачи занимања за наставу књижевности и
3. Наставник као иницијатор интересовања и организатор рада на припремању ученика за читање књижевног дела и његово проучавање“ (Мркаљ, 2008: 55).

Од мотивисања ученика за доживљајно и интерпретативно читање епских песама зависи и успех у проучавању тих дела у настави. Онолико колико се ученик својим осећањима, мислима, спознајама, чулима, потребама унесе у свет дела зависи квалитет методичке интерпретације народних епских песама. Ученик треба да буде мотивисан за читање, за доживљавање епске песме и за детаљније проучавање. Потребно је целог ученика, целокупну његову личност покренути и пробудити: и емоције и разум, и чула и стваралаштво. На овај начин подстичемо код ученика критичко, стваралачко, чулно и емоционално доживљавање народне епске песме.

Већ на првом часу, који ученике уводи у свет народне епске песме, ученике је потребно одговарајућим методичким поступцима покренути, пробудити интерес код њих и подстаћи фантазије. „Развијање фантазијског мишљења важна је компонента у интерпретацији епске народне пјесме која ученицима преноси повијесно удаљен свијет“ (Росандић, 1974: 42).

Начин обраде епских песама јесте најјачи начин мотивисања ученика за читање, доживљавање, проучавање датог дела. Ученику треба допустити да изнесе своје мишљење, своје утиске о делу, испољи своје емоције које су пробужене, без превише теоретисања, уопштавања. Квалитетне уметничке илустрације уз народну епску песму су мотивишуће за ученике, али и уметничке слике на изложбама, музејима, посета спомен-кућа, обилажење спомен-обележја на пример, у месту где је рођен Филип Вишњић – Горња Трнова, критичко посматрање фотографија познатих гуслара, уочавање њихових физичких карактеристика, гледање емисија о Вуку Караџићу, епским певачима, организовање концерата гуслара, организовање књижевних вечери

где се казују стихови из епских песама, обележавање значајних годишњица. Фактори мотивације могу бити изражајно рецитоване, читање по улогама, драматизација епске песме, илустровање свог виђења одређене епске песме и за најталентованије сажимање и описивање одређеног јунака кроз стихове. Епска песма може послужити и као методички полазни текст за правописне вежбе и наставу граматике, за писмене вежбе можемо узети поједине изразе из епских песама: *Земаљско је за малено царство или Тешко свуда своме без својега, Боље ти је изгубити главу, него своју изгубити душу...*

Интерпретација епских народних песама ће издвојити и указати на стваралачку визију историјских догађаја и личности. Ученик се упућује на уметничко транспоновање историје кроз песму. „Интерпретација ће показати повијесну инспирацију пјесме, али неће анализирати до које се мјере народни стваралац држи повијесних чињеница“ (Росандић, 1974: 42).

Животно искуство ученика може послужити у мотивисању за читање, доживљавање и изучавање епске народне поезије, јер ако ученици у свом искуству пронађу елементе јунаштва, чојства, родољубља, правде, части, лакше ће се повезати са временом настанка епских песама, лакше ће схватити и осетити кроз какве су препреке морали проћи, какве борбе водити епски јунаци, а борбе су сличне и некад и сад. Борба између добра и зла, чојства и нечовештва, јунаштва и кукавичлука, правде и неправде, прати нас на сваком кораку и у сваком времену. „Савремена методика наставе издваја две врсте естетичких мотивација: мотивацију објективног типа која се ослања на животну стварност и на читаочево непосредно искуство и мотивацију имагинарног типа (фиктивне мотивације су производ стваралачке маште)“ (Мркаљ, 2008: 56).

Кроз припремну фазу у интерпретацији епске народне песме ученици се могу мотивисати да истраже историјске догађаје и личности. Ове историјске садржаје ученици могу потражити у историјским уџбеницима, енциклопедијама, телевизијским емисијама, на *интернету*. „Примање свијета епске народне пјесме тражи способност замишљања одређених ситуација и личности“ (Росандић, 1974: 46). Уводни час се не сме претворити у набрајање историјских догађаја и личности, већ он мора створити атмосферу у којој ће се ученицима приближити њихов архаични свет. Припремити конкретне примере у којима на уводном часу ученици могу пратити телевизијску емисију³² која показује народне гусларе, емисију о најпознатијим гусларима, збиркама песама. Радио-емисија уз музичку пратњу може пружити различите епизоде из народних песама. Данашња технологија нам може помоћи да омогућимо ученицима да сагледају ситуације из епских народних песама, најдраматичније сцене и ликове кроз гледање филмова на *јутјубу* проналажењем различитих емисија на интернету или гледањем и слушањем различитих извођења једне народне епске песме које такође може пронаћи на интернету.

У припремној фази ће поред мотивисања и историјског истраживања „доћи до изражаја разноврсне лексичко-семантичке, лексичко-етимолошке и лексичко-стилистичке вјежбе. Прије читања текста ученици ће усвојити рјечник који им је непознат и карактеристичну народну фразеологију“ (Росандић, 1974: 46). Ученици ће на овај начин повезивати стечена знања из српског језика и књижевности у јединствену целину.

³² „Пратећи телевизијску или радио-емисију ученици ће добити повијесни, књижевни и емоционално-спознајни оквир за читање и интерпретацију пјесама“ (Росандић, 1974: 43).

Музика је фактор који може да покрене ученика да пожели да уплови у свет јунаштва. Она позитивно делује и на машту читалаца, на памћење, на развој интелигенције тако да је треба планирати у реализацији часова интерпретације народних епских песама, Потребно је да ученици чују и доживе извођење епске народне песме уз гусле. Јека гусала допире до најскривенијих слојева наше душе и не оставља никога равнодушним.

Књижевна дела се проучавају и због лепоте, јер лепота је нешто што привлачи и осваја свакога. „Управо та унутрашња и непогрешива моћ уметничког текста да својим разноликим естетским зрачењима заинтересује читаоца, основни је, најпогоднији и најживљи извор мотивације за читање“ (Андрић, 1997: 25).

За читање, доживљавање и проучавање епске песме ученик се може мотивисати и ако наставник прочита одломак епске песме који је снажан и упечатљив, интригантан, па тако ученик пожели да прочита целу песму. На пример, у песми *Бановић Страхиња* то може бити Страхињино обраћање Југовићима на крају песме. За песму *Ропство Јанковић Стојана* то може бити порука у облику алегорије којом се Стојан обраћа својој жени, затим, алегорија којом се Гојко обраћа својој жени у песми *Зидање Скадра...* Уз читање експресивних одломака потребно је да наставник припреми питања, коментаре којима ће још више *испровоцирати* ученика да учествује у тумачењу. Неисцрпне су идеје кад је у питању, на пример тумачење епских песама у којима је опевана лепота девојке. Опис лепоте коју је дао народни певач, наставник може упоредити са описом неког нашег великог писца попут Иве Андрића, Јована Дучића, Лазе Костића.

И упознавање са једном песмом одређеног циклуса може бити мотивација да ученик упозна и остале песме тог циклуса. На пример, кроз упознавање ликова у песми *Кнежева вечера*, а и кроз љутите речи Милоша Обилића, ученик се може заинтересованости да упозна и остале јунаке из Косовског циклуса, као и епско сагледавање Косовског боја.

Емотивна припрема јесте погодна за мотивисање за читање и анализу народних епских песама: слушање погодне музике, анализа уметничке слике на пример, сликом *Косовски божури* (Надежде Петровић). Ученике можемо активирати проблемским питањима: Зашто је Марко Краљевић био на страни Уроша?; Зар није починио грех према своме родитељу?

Потребно је мотивисати ученике у целокупном процесу интерпретације народне епске песме: „као фактори мотивације јављају многи методички поступци, радње и принципи, нпр. разне врсте читања (дживљајно, истраживачко, интерпретативно и поновљено); истраживачки задаци, хеуристички дијалог, проблемска питања; очигледности унутрашња чулност...“ (Мркаљ, 2008: 57). Унутрашња чулност јесте методички поступак у којем ученици у току интерпретације народне епске песме користе чулну имагинацију. Чулна имагинација је неопходна да би се епска песма стопила са нашим бићем и прабићем у нама. Она нам помаже да чујемо топот коња, звецкање сабље о бедрима, видимо кроз светлост: *Разасја се соба од камења*, осетимо је кроз предосећање које се јави у сну, кроз њу љубимо као што Марко љуби свог Шарца, кроз њу додирујемо као што *Аранђео* додирује српског цара *Степана*: *Милује га крилом по образу; њоме осећамо навирање снаге Марка Краљевића: Намјести га у нову механу,/ Примаче му вина и ракије/ И дебела меса овнујскога,/ И бешкота љеба бијелога.*

4.5. Функција, значај и начин читања епских песама

Како дете расте и развија се тако се и његове потребе за сазнавањем света развијају. Кроз питања дете упознаје свет, задовољава те потребе. Када чује бајке, већ око четврте године постаје му битна и уметничка реч. Уз пружање осталих знања о свету, уметничка реч уводи дете у једну од најобимнијих и најзначајнијих области културе и уметности.

Читање је први поглед у душу књижевног дела. Књижевно дело се остварује читањем, које може да доведе текст до разумевања, али може и да доведе до неразумевања. „Читање је прва и основна претпоставка у тумачењу, сазнавању и интерпретацији књижевног уметничког дела. То је информативна, креативна категорија у свим облицима наставе и свим нивоима образовања“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 83). На основу света из пишевог дела, сваки читалац ствара свој свет, тако да и он постаје стваралац. Нису сви читаоци ствараоци, нити сви уживају у књижевним делима, а Гете их је поделио у три групе: „прва, која ужива не просуђујући, трећа, која просуђује не уживајући и она средња, која просуђује уживајући и ужива просуђујући“.

За ученика је читање и средство и циљ, јер уз помоћ читања ученик усваја нова знања, подиже ниво културе, побољшава способност комуникације, говора, богаћењем речника, боље разуме социјалне односе упознајући се са различитим ситуацијама из живота ликова, а на тај начин се уживљава у свет дела, уједно се оспособљава за анализу дела, као и за естетску процену књижевних садржаја.

Квалитет читања утиче на квалитет рецепције дела. Ученик који савлада правилно читање, уз коришћење исправне дикције, акцендовање, ритам, паузе, спреман је да уплови у истраживачко читање, које је и стваралачко јер свест ученика производи нове плодове маште, нова осећања, слике, доживљаје. На овај начин ученик је спреман и да интерпретира књижевно дело без обзира да ли је у питању лирска песма, епска песма, драма, проза.

Учитељ мора бит глумац, мора да зрачи, мора да има пријатан глас, да дозира одређену јачину гласа, да пази на гестукулацију, мимику, паузу, да прати кад опадне пажња ученика, да им нагласи кад хоће нешто важно да им каже и да остави све бриге иза врата. Још у нижим разредима се од ученика очекује да читају не само правилно, него и логички, а од ученика у трећем и четвртном разреду се очекује да, поред правилног и логичког, читају и изражајно. Учитељ је капетан у пловидби кроз логичко, изражајно, интерпретативно и доживљајно читање.

Постоје следеће врсте читања³³: читање наглас (гласно читање) и читање у себи (тихо читање). Читање наглас Вучковић даље разврстава у логичко читање и изражајно читање. Схватање прочитаног, разумевање садржине онога што читамо јесте логичко читање. Логичко читање подразумева поштовање знакова интерпункције, подешавање гласа ситуацији у тексту, адекватно читање дијалога, вежбање читања по улогама.

³³ Зона Мркаљ наводи различите критеријуме за одређивање врсте читања: „гласност (чујност), намена и функција, временска оствареност, број читача... Тако се може говорити о информативном, доживљајном, изражајном уметничком, истраживачком, поновљеном, континуираном, индивидуалном, дијалогском читању... Гласно читање се у разним етапама школског узраста назива: течним, логичким и изражајним. Обавља се паралелно са читањем у себи. Обе врсте читања имају за циљ разумевање текста и његово тумачење“ (Мркаљ, 2008: 70).

Виши ступањ у савладавању технике логичког читања јесте подешавање гласа говорној ситуацији, врсти штива³⁴. На овај начин постепено ученике уводимо у изражајно читање. Изражајно читање³⁵, које називају – „естетско, лепо, уметничко, интерпретативно – највиши је домет читања наглас књижевно-уметничких текстова“ (Вучковић, 1993: 63). Паузирање је битан елемент изражајног читања, а подразумева исправно читање пауза које су садржане у знацима интерпункције (запета, тачка, упитник, узвичник, две тачке). Постоји и логичко паузирање које се теже савладава јер није обележено интерпункцијским знацима. Логичко паузирање је битно у читању народне епске песме, због цезуре у стиховима, која није увек одвојена интерпункцијом и није лако уочљива. Вешти читачи епских народних песама осећају ову цезуру природно као и дисање. Брзина читања је условљена распоредом статичких и динамичких мотива, осећањима у лирским песмама и дијалогом у драми. Ритам је ипак комплекснији појам од брзине читања. Треба осетити и направити и психолошку паузу, емотивну паузу које појачавају уметнички доживљај песме. Ритам епске народне песме чини природа стиха (дужина, стопа, цезура, рима која је случајна), али и врста осећања, јачина доживљаја, драматика догађаја, драматика положаја јунака, избор изражајних средстава.

Читање у себи Мирољуб Вучковић разврстава на истраживачко читање (пре и после анализе као домаћи задатак), усмерено читање на часу непосредно пред анализу, читање ради илустрације запажања, читање као припрема за изражајно читање.

Читање у себи јесте целисходан начин усвајања знања. Ученик, док чита у себи, уочава акценатске, интонационе, ритмичке елементе текста, али се ови елементи стопе у унутрашњи говор који нема временског ограничења за разлику од читања наглас. Док чита у себи ученик није оптерећен ортоепским нормама, прозодијским и другим језичким нормативима. Читајући у себи ученик успоставља емоционални контакт са самим собом, ту емоцију може и не мора да подели са другима. Под појмом истраживачко читање Мирољуб Вучковић мисли на читање пре и после анализе које може бити као домаћи задатак и ако је ученичка пажња усмерена одређеним задацима.

Усмерено читање се обавља после психолошке паузе, а пред почетак анализе текста. Обично се остварује уз задатке осмишљене са конкретним циљем. Читање ради доказивања ученог јесте одлична вежба где се ученик навикава да у току анализе текста своја запажања поткрепи изворним текстом. За читање народних епских песама неопходно је претходно припремање уз вежбе у изражајном читању. Ове вежбе се остварују читањем.

Аутори Стана Смиљковић и Миомир Милинковић (Смиљковић и Милинковић, 2010) дефинишу и разликују изражајно, интерпретативно, доживљајно и истраживачко читање. Изражајно читање спада у гласно читање, у коме интерпретатор показује да је овладао кључним елементима дикције и испољио способност да јасно и разговетно

³⁴ „Природа конкретног текста који се чита захтева и подешавање гласа читача: гласно (родољубива песма, динамички мотиви у приповедању, узбудљив дијалог, и др.) или тихо (љубавна песма, описи, тужна расположења ликова, и сл.); брзо (шаливе песме и дитирамби, приповедање којим се најављује драмско место у развоју догађаја, драмски сукоб ликова, и сл.) или споро: (елегична места у лирској песми, објективна пишчева нарација, научно-популарно штиво, и др.)“ (Вучковић, 1993: 63).

³⁵ „Читати изражајно – значи приближити се тренутку настајања дела које се чита, односно поистоветити се са писцем и доживети део стваралачког чина који не узбуђује само садржајем дела које настаје, него и начином на који је тај садржај остварен и који не испуњава заносом дамо читача већ и оне који га слушају. Такво читање продубљује доживљај онога што се чита, а често открива неухватљиве нити уметничког ткива и скривена изворишта песничког зрачења“ (Вучковић, 1993: 63).

интерпретира говорне вредности текста“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 85). Када говоре о интерпретативном нивоу читања, које је и виши ниво у односу на изражајно, ту подразумевају моћ понирања у дубински слој дела и способност тумачења скривених значења и порука. Доживљајно читање (у себи или наглас) остварује се на текстовима уметничке садржине. Од ученика се очекује да проникну у свет дела, да се емотивно и мисаоно ангажују и да допру до идеја и порука писца. Истраживачко читање слично дефинишу као Мирољуб Вучковић, где се ученици могу мотивисати истраживачким задацима. Истраживачки задаци се могу односити на порекло и настанак књижевног дела, на време у коме се описује радња дела, на детаље из пишчевог живота.

Код анализе народних епских песама примењујемо доживљајно читање³⁶ где се ученици мотивишу да проникну до порука народног ствараоца, али и да осете емоцију која се емитује. Истраживачко читање је незаобилазно у интерпретацији народне епске песме првенствено због њихове обимности. Ученицима се дају истраживачки задаци у виду теза које раде код куће. Ово читање може да буде праћено подвлачењем, забелешкама на маргини.

4.5.1. Читање народне епске песме

У методици нема шаблона у приступу, учитељ је креатор. Књижевно дело је нешто што се опире анализи јер је сложено. Онај који чита јесте интерпретатор – човек који оживљава текст. Он преноси смисао текста, али и свој доживљај текста. Текст прво треба у потпуности да се схвати да би се лепо прочитао. Добро, ваљано читање јесте значајно у методичкој интерпретацији. У проучавању књижевног дела само су две методичке радње „незаменљиве: ваљано читање и доживљавање и поуздано аналитичкосинтетичко проучавање текста. Од начина читања зависи како ће се уметничко дело доживети и схватити“ (Мркаљ, 2008: 70).

Читањем ученик доживљава и оживљава књижевно дело. Методичка интерпретација народне епске песме захтева изражајно, интерпретативно, доживљајно и истраживачко читање.

Способност да затвореним очима видимо представе као на филмском платну, да се доживи чулна имагинација, постиже се при правилном доживљавању и тумачењу народне епске песме, а за ову стваралачку авантуру неопходно је стваралачко читање. Доживљајно читање песме је по својим емоционалним и маштовитим ангажовањима најприближнија стваралачкој инспирацији приликом стварања песме. Доживљајно читање јесте својеврстан вид оживљавања народне епске песме. Читалац живи у процесу читања, активан је, покренут је његов свет, његова машта, емоције пресудно утичу на сагледавање естетске вредности књижевног дела. „Маштањем и пројектовањем сваки ученик на специфичан начин постаје стваралачки субјекат и дограђујући појединости уметничког света, које прима у свој унутрашњи свет, постаје и пишчев сарадник, сустваралац“ (Мркаљ, 2008: 73). Ученици се путем доживљајног читања припремају за тумачење песме на часу, а нису директно оптерећени захтевима у вези текста, већ више имају прилику да уживају у народним епским песмама.

³⁶ „Доживљајно читање се појављује и као фактор мотивације за тумачење уметничког текста. Ученици се могу подстицати на свеобухватни доживљај, уношење у свет књижевног дела и позвати на маштање“ (Мркаљ, 2008: 74).

Читање у себи³⁷ интегрише више менталних функција: значењску, доживљајну, информативну, критичку, истраживачку, креативну, стваралачку. Која ће функција бити доминантна зависи и од циља које постављамо пред себе и ученике при интерпретацији народне епске песме.

Истраживачко читање, које се у настави најчешће остварује кроз истраживачке задатке, служи за детаљнију анализу песме, а карактерише га ангажовање и интеграција: значењске, истраживачке, критичке функције уз присуство и осталих менталних функција, које се не могу искључити. Идеално би било да се народне епске и епско-лирске песме читају истраживачки на самом часу, али због њиховог обима, сложености, слојевитости и, нажалост, малог броја часова који су дати наставницима за обраду народне епске поезије, најчешће се читају код куће, као увод у анализу песме или као наставак анализе започете на часу.

Свако изражајно читање песме јесте и интерпретативно јер се уз помоћ њега постиже потпуније доживљавање и разумевање књижевног дела. Изражајно читање постаје интерпретативно онда кад читалац читању да свој печат, своје виђење и тумачење значења текста. „Модерна методика данас изражајном читању, као најбољем школском гласном читању, даје карактер стваралачког. Тако читање из области вештине може прећи у област уметности“ (Мркаљ, 2008: 78).

Изражајно читање са интерпретативном варијантом примењује се у настави увек при првом упознавању ученика са текстом, или кад познати текст треба поново да чују, да би се уметнички утисак поново доживео, примењује се и након интерпретације песме, као завршна евалуација. На овај начин ученик показује и своју способност синтезе, креирања, сопственог виђења књижевног дела.

У епским и епско-лирским песмама дијалог доминира као облик казивања, а то је прилика да се са ученицима увежбава читање у паровима и по улогама, а на тај начин може се песма и драматизовати. Ученици могу кроз одређене дијалоге, на пример из песме *Бановић Страхиња, Марко Краљевић и бег Костадин, Јетрвица адамско колена*, након интерпретације да вежбају изражајно читање или да драматизују одређену сцену јер на тај начин ће показати како су доживели песму и ликове.

За успешну интерпретацију књижевног дела потребно је да се више пута прочита. Проучавање епске и епско-лирске песме изискује бар два читања песме. Пожељно је да бар једно читање буде интерпретативно, а друго истраживачко где је потребно одговорити на одређене истраживачке задатке. Уз помоћ истраживачких задатака, које ученици могу урадити код куће припремајући се за час. Тиме ћемо *добити* на времену да друге облике читања (дживљајно, интерпретативно) реализујемо на самом часу.

Приликом мотивисања ученика за читање епских песама треба поћи од њиховог претходног знања и читалачког искуства. Приступни разговор у најави интерпретације епске песме је веома битан. Почети часа могу бити добри – стимулативни, оригинални и лоши – неоригинални, неосмишљени. Час треба доживети као драмску композицију у којој је увођење публике у срж дела покретачка сила која зазива пажњу. Учитељ попут диригента позива ученике на пажњу, час почиње кад га

---

³⁷ „Читање у себи доприноси: стицању знања; стварању утисака о делу и издвајању дубљих доживљаја; увиђању, уочавању и тумачењу естетских вредности; откривању и проучавању свих структурних елемената текста“ (Мркаљ, 2008: 73).

сви ученици погледају. Овим чином указује на значај будућег посла. Час се може почети слушањем музичке нумере, анегдотом, пројекцијом слике епског јунака или догађаја, слајдова, инсертом из филма који тематски одговара садржају песме или припремљеним уводом. Ученике можемо мотивисати и читањем књижевне критике на пример, Васка Попе, из дела *Од злата јабука*: „Та свемирска мера којом су мерене, измерене и дате све ствари у нашој народној поезији, било да је реч о човеку или мраву, дају народном песничком говору једну опчињавајућу драж којој ниједно покољење не може одолети“.

Ако учитељ користи разговор као припрему за читање он може бити мотивациони и контролни. Полазиште за разговор може бити и искуство ученика (страх, помоћ другима) и треба да служи за лакши улазак у свет епске народне песме. Подстицајне речи које учитељ може користити су: страх, јунаштво, подвиг, правда, истина, издаја. Може полазиште за разговор бити и вежба персонификације уз доживљајно посматрање уметничких слика и разговор о натприродним бићима.

Након зазива пажње и мотивисања кроз приступни разговор следи изражајно читање народне епске песме. Учитељ мора да буде одличан рецитатор јер чешће од глумца мора да рецитује; има чешће публику и наступе од глумца. Ако је песма лоше прочитана губи се на доживљају, на интерпретацији. То је као слика коју гледамо кроз замагљено стакло. Учитељи греше дајући да епску песму прво чита најталентованији ученик, јер да би ученик могао ваљано да је прочита он песму мора да схвати, да доживи, а то ће моћи тек кад се изврши анализа песме.

4.5.2. Истраживачки задаци у процесу читања епских песама

Кроз имагинацију ученике треба уводити у свет народне епске песме. Попут народног ствараоца који је снагом своје имагинације стварао јунаке и догађаје који су и историјски познати и непознати, од ученика ће се тражити да замисле одређене догађаје, личности. Тад следе питања: Како замишљате јунаке из народне епске песме *Марко Краљевић и Љутица Богдан*? Како замишљате Момчила, а како Вукашина из песме *Женидба краља Вукашина*? Како замишљате кнеза Лазара? Како замишљате хајдуке? Визије, фантазије³⁸ догађаја и јунака ученици могу изразити речима, стиховима или цртежом. Применом истраживачких задатака кроз истраживачко читање, ученици ће бити способни да народној епској песми приступе аналитичко-синтетички.

Прве истраживачке задатке ученици могу добити још у припремној фази интерпретације епске песме. Пошто је епска песма повезана са историјским догађајима и личностима ученици могу истраживати и прикупљати информације из различитих извора: историјских уџбеника, енциклопедија, википедије, са интернет страница које су обрадиле конкретан историјски догађај или историјску личност.

Читање је једно од најзначајнијих метода у интерпретацији епских песама. Након првог читања следи емоционална пауза и изражавање доживљаја и утисака слично као и при интерпретацији других епских дела. Народна епска песма делује првенствено емоционално, а емоција ће се проверити не директно кроз осећања ученика, већ кроз мисаону имагинацију транспоновану у одговоре на питања: „Будући да се у доживљавању ситуација у епској народној пјесми очитује имагинативни елемент, провјеравање доживљаја усмјерит ће се на свијет слика и преџаба које се ослобађају (Како замишљате ситуације које сте чули? Које се слике јављају пред вашим очима?...)" (Росандић, 1974: 48). Након емоционалне паузе, кад се ученици изразе кроз своје доживљаје, утиске, следи поновно читање текста³⁹, усмерено читање текста, читање са задацима, а ово је уједно први корак у рационалном осмишљавању текста. Поред наведених фаза у интерпретацији епске песме, истраживачки задаци се могу применити и у аналитичкој фази. Различити истраживачки задаци могу се припремити за откривање стилских карактеристика епске народне песме: за откривање стилских фигура, описе ликова, догађаја, проналажење драмских елемената. На овај начин се афирмише текст-метода, са акцентом на самостално истраживање текста.

Истраживачки задаци могу се припремити и за самостални стваралачки рад ученика који се наставља код куће, а који ће ученике припремити за самостално читање епских песама у домаћој лектури. Истраживачки задаци⁴⁰ су чиниоци успешне интерпретације народне епске песме, постављају ученике у центар активности, буде

³⁸ „Покретањем фантазијског мишљења антиципирамо неке типичне ситуације које ће ученик сретати у текстовима епских народних песама“ (Росандић, 1974: 42).

³⁹ „Поновно (друго) читање текста усмјерује се према откривању композиције и стилских значајки текста. На основу питања и задатака ученици ће откривати фазе у развоју радње, драмске тренутке, дијалоге, описе, наративне дионице, коментар народног пјесника, поступке у креирању ликова, стилске значајке (понављања, хиперболу, ретардације, сталне епитете, синтактичко устројство стиха, стилске клишеје)“ (Росандић, 1974: 48).

⁴⁰ Без истраживачких задатака и без њихове помоћи ученику „није могућно у настави сјединити њена најпожељнија својства да истовремено буде проблемска, проналазачка и стваралачка“ (Мркаљ, 2008: 90).

код ученика радозналост, мотивишу их да читају текст и да кроз одговоре дају свој став.

Примере истраживачких задатака можемо пронаћи у упоређивању одређених народних епских песама са народним предањима, легендама, бајкама, па и историјским изворима у којима се налазе исти или слични мотиви. Примери истраживачких задатака: Упоредити народну бајку *Змија младожења* и народну епску песму *Змија младожења*, затим, упоредити историјске изворе о Марку Краљевићу, Милошу Обилићу, кнезу Лазару, цару Душану са визијом епског певача који су их опевали. Час који се бави тематиком упоређивања историјског и епског лик Марка Карљевића може се остварити путем истраживачких задатака⁴¹. И о његовом побратиму, Милошу Обилићу, можемо припремити занимљиве задатке за истраживање.

Група задатака:

- а) Пронађите у којој је песми описана физичка лепота Милоша Обилића, стихове препишите;
- б) У којој песми сазнајемо да је Милош Обилић змајског порекла? Пронађите стихове.
- в) Пронађите песме које говоре о пореклу Милоша Обилића. Упоредите сазнања из песама и сазнања из предања о њему. Пронађите фантастичне елементе и у предању и у песмама.
- г) Прочитајте песму Кнежева вечера. Упоредите како је приказан Милош Обилић у песми, а како у историјским записима.
- д) Која песма о Милошу Обилићу је оставила на тебе најјачи утисак? Зашто?
- ђ) Пронађи још неког јунака из народних епских песама који је сличан Милошу. Објасни које си сличности пронашао.
- е) Ком циклусу припадају песме о Милошу Обилићу? Пронађи још неку песму о њему која не припада том циклусу.
- ж) Пронађи још неког јунака из наше историје, или историје других народа који је сличан Милошу. Објасни које си сличности пронашао.
- з) Шта сте сазнали о Милошу Обилићу читајући епске песме? Опишите. Какав је његов однос са осталим ликовима у песмама? Објасните ко су му пријатељи, а ко непријатељи у песмама. Које су главне психичке и моралне особине лика Милоша Обилића? Шта песма каже о његовом пореклу? Зашто је народни певач користио фантастику да опише порекло овог јунака?
- и) У којој песми се види Милошева озлојађеност према Вуку Бранковићу. Издвој стихове. Шта је легендарно, неисторијско у песмама о Милошу Обилићу?
- ј) У којој је песми Милош Обилић исмејан? Наведи стихове. Како је прошла особа која му се изругивала? Којом стилском фигуром је описано јунаштво Милошево?

⁴¹ а) „Шта мислите како се осећао Марко када је уместо да се бори против Турака који су му убили оца, морао да ратује на њиховој страни? б) Прочитајте песму Марко Краљевић укида свадбарину. У њој народни певач као да покушава да искупи Марка за његово неучествовање у Косовском боју. У којим стиховима је Марко приказан као осветник Косова? Где се одиграва Марков мегдан? в) Подсетите се песме *Урош и Мрњавчевићи* коју сте учили у петом разреду. Пронађите стихове који показују и објашњавају двострукост Маркове судбине: његову велику славу и јунаштво и његово трагично служење Турцима“ (Мркаљ, 2008: 289).

Упоредите Милошев лик из народних епских песама, са Милошевом историјском личношћу. Како је у песми описана смрт Милоша Обилића, а како у историји? Шта мислите како се Милош осећао када је био оклеветан код кнеза Лазара?

4.6. Дечје разумевање и доживљавање епских песама кроз цртеж

Разноликост мотива, од којих су неки животни, други необични, фантастични, једни пуни збиље, реалности, други шаљиви, једни историјски, други савремени, чине то да су народне епске песме кроз свој садржајни ниво пружили богату естетску вредност, те су неисцрпан извор грађе за ликовно приказивање. Многи наши уметници: Стева Тодоровић, Павле Симић, Ђура Јакшић, Паја Јовановић, Урош Предић су користили богатство народних умотворина сликама погодним за ликовно представљање. Само казивање народне епске песме јесте сликање, бојење речима. Кроз казивање ми пружамо детету визуелне слике, скрећемо му пажњу да уочи песничке слике, да уочи детаље и посебности које карактеришу ту слику, те којим бојама би обојио слику.

Илустрација у књигама за децу није украс, већ „је садржајна и естетска допуна текста; она је малом неписменом детету све што у књизи може прочитати“ (Игњатовић, 1966: 248). Осим уметничких, она мора испунити и психолошко-педагошке захтеве. Слика мора бити једноставна концепција, без извештачености, динамична, ритмична без изобличења, јасна, чиста, потпуна и прецизна, издвојена од текста и уочљива, схватљива. Ово су базична својства слике која треба да привуче пажњу ученика, да се ученику свиди и да га подстакне на стваралаштво.

Илустрације у бајкама и епским песмама треба, поред свега већ наведеног, да буду уметничка дела, да не би уништиле унутрашњу визију ученичку стечену читањем, односно слушањем, већ да хране машту, подстичу способније на стварање. Без уметничке вредности, илустрације губе и педагошку вредност. Што се тиче боја, треба бити одмерен, тако да је неопходна: разноврсност, али не и шаренило, адекватност и хармоничност, благост и изразитост. На овај начин ћемо испоштовати захтев да се у васпитању користе и илустрације, а не само текстови; да се илустрације користе и у интелектуалном, али и у естетском васпитању. Ученик кроз слику најбоље учи.

Улога одраслих се не исцрпљује остваривањем ових захтева. Ученике морамо вежбати у замишљању песничких слика, кроз сликање речима, кроз критичко посматрање слика, илустрација и упоређивањем са властитом замишљеном сликом, кроз сликовно представљање фолклорне садржине. Светомир Игњатовић (Игњатовић, 1966) предлаже ступњевито увођење ученика у свет ликовног приказивања:

- Од 4 до 6 година: цртање предмета, животиња, биљака, људи о којима се говори у песмама.
- Од 6 до 9 година као и од 4 до 6 година илустровање песама реалне и фантастичне садржине једном или са више слика.
- Од 9 до 11 година као и од 6 до 9 година и још илустровање песама и приповедака историјске садржине (две до три слике); замишљање и сликовно изражавање ликова о којима се говори у умотворинама.

- Од 11 до 13 година исто као од 9 до 11 година и самосталније илустровање новела; појединци илуструју бајке; епске песме, цртају краће стрипове...
- Од 11 до 15 године исто као од 11 до 13 година и: ученици могу самосталније да компоњују и ликовно се изразе кроз обимније и садржајно богатије слике: на пример, сватови цара Душана, моменати у којима је епски певач ставио нагласак на психичким доживљајима: Љутица Богдан и Марко не смеју један на другога; проучавање ликова према фолклорно-ликовним подацима и графичко приказивање одређених личности: Марка Краљевића, Милоша Обилића и типова: хајдук који је *кадар стићи и утећи и на страином месту постојати*.

Фолклорна садржина јесте повод за цртање: нацртати Марковог коња Шарца или нацртати коња⁴² на којем јуриша Срђа Злопоглеђа. „Ученици спонтано запажају места над којима су били зачуђени или збуњени. Мада те зачуђености има знатно мање у млађим разредима основне школе, него касније. Прихватање необичног као нормалног карактеристично је за психологију овог узраста“ (Мркаљ, 2008: 207).

4.7. Богаћење речника читањем народних епских песама

Читањем народних епских песама и изучавањем епске традиције богатимо речник. Са аспекта лексичког богатства и функционалности, потребно је разликовати речник читања од речника писања и речника говора. Речник читања јесте језичко богатство које нуди писац у току читања књижевног дела. То је изузетно богат речник, разноврстан и стилски функционалан. Као читалац, ученик аутоматски упија лексичко благо, несвесно активира свој речник, наилази и на речи које не употребљава свакодневно. Значајно је методички, активним и истраживачким читањем, ученика усмерити да памти многе речи које постају део његове свакодневне употребе језика.

Речник писања је сиромашнији од речника читања, а богатији од речника свакодневног говора или говорног речника. Док пише ученик активира свој речник, присећа се многих речи и израза, које никада не користи у свакодневном говору и користи се стилским поступцима специфичним само за писање, тј. за стилску употребу лексике. Речник говора треба да тежи речнику писања и читања, да буде што богатији.

Тајна сваког књижевног дела јесте тајна језика. Читајући народну епску песму ми разоткривамо свет о којем она пева. Читајући народну епску песму ученик обogaђује свој језик, али уједно и усваја речи које живе у тој песми. „Лијепа (ријеч) лијепу иште“ (Стеф. Карацић, 1969в: 169). Речи нам служе да искажемо своја осећања и сећања, надања и страдања, своје мере и намере, хтења и трвења, своје мисли.

Лав Виготски јединство мишљења налази у значењу речи: *Мисао је облак који излива кишу речи*. Однос мисли и речи је процес: од мисли ка речи и од речи ка мисли. Међутим, јединица мисли и јединица говора се не подударују. Мисао се не изражава речју него остварује у речи. Немогуће је пребројати капљице кише која се излива на нас. Немогуће је пребројати колико речи има у нашем језику, као и у осталим језицима на свету. Вук Карацић је знао за 45 996 речи и толико их је забележио у другом издању *Српског рјечника* из 1852. године, али исто тако је још у *Предговору Српског рјечника* из 1852. године записао: „Нити мислим ја нити ваља мисли ко други да су и у овој

⁴² „Више од 90% свршених ученика осмогодишње школе не могу успешно да нацртају фигуру коња“ (Игњатовић, 1966: 250).

књизи све ријечи народа нашега и сва значења наштампанијех ријечи, него ја још мислим да се у живу језику све народне ријечи не могу ни покупити“.

4.7.1. Улога речника⁴³

Неопходно је ученике оспособити да наставне садржаје усвајају са разумевањем и да се тим знањем служе у пригодној прилици. Тај свакодневни посао започиње активирањем пасивног речника који деца доносе доласком у школу. Мирољуб Вучковић (Вучковић, 1993) сматра да се функционални појмови најрационалније и најтрајније усвајају ако се посматрају у међусобном садејству и у призивању њихових синонима, чиме се стварају нове могућности за непрекидно богаћење ученичког речника. За усвајање књижевних и функционалних појмова није потребно планирати неко посебно време, нити је потребно посебно лексикографско и књижевно-теоријско тумачење, већ се „они прихватају спонтано у конкретном наставном тренутку, односно упоредним уочавањем и схватањем релације: појам – реч којом се он именује“ (Вучковић, 1993: 111).

Од почетка школовања у настави српског језика и књижевности започиње формирање граматичких појмова о основним јединицама језичког система: глас, реч и реченица. „Дакле, реч је у средини, не формално и случајно; она је средишна јединица језичког система“ (Цвијетић, 2000: 14). Сходно томе, „речници су ризница језичких података и примера од којих се често и успешно може смишљеним избором стварати погодан дидактички материјал за обраду различитих наставних јединица“ (Цвијетић, 2000: 16).

Правописни речници су посебна врста речника и тако их ваља третирати у литератури. Епске народне песме садрже бројне елементе за организовање проблемске наставе у којој се могу разматрати правописни проблеми коришћењем *Правописног речника* и Вуковог *Српског рјечника* како бисмо упоредили различита решења за писање појединих речи: *Смрт војводе Каице* или *Смрт војводе Кајице*, *Диоба Јакшића* или *Дијоба Јакшића*? Потребно је имати на уму да правопис и правописни речник почива на принципу: начело-правопис-изузетак и да то поприлично усложњава решења. „Добро схваћен правописни речник садржавао би углавном ове податке: да ли се реч или синтагма пише великим или малим почетним словом, да ли одређена лексичка јединица представља синтагму, полусложеницу или сложеницу; када се пишу поједина слова (где је проблем у артикулацији, нпр. ј у интервокалском положају у суседству са гласом и), постоје случајеви и они нису ретки у којим је изговор поприлично нејасан“ (Брборић, 2011: 138).

Народне епске песме тешко је разумети без употребе речника и лексикографске обраде речи у њима. Ово се односи на слој значења у књижевном тексту, на откривање пренесеног и симболичног значења у тексту.

---

⁴³ О значају и коришћењу речника у настави в. С. Лакета *Служење речницима и електронским речницима у настави српског језика*, 2015, 237–244; С. Лакета, *Улога речника у настави српског језика и књижевности*, 2016, 120–137.

4.7.2. Критеријуми за издвајање непознатих речи у народној епској песми

Активни речник детета чине речи са којима се дете свакодневно служи. Овај речник се назива и говорни речник. Активни речник – скуп је речи којима се служимо у властитом комуницирању – изражавању. „Активан речник је знатно мањи од пасивног речника, скупа речи које разумемо (поседујемо) али не употребљавамо“ (Брковић, 1995: 5). Пасивни речник јесте већи од активног речника и ту спадају и речи чије значење дете познаје, али их не користи стално. Непознате речи су за ученика оне речи за чије значење нема објашњење. Речник ученика зависи од средине у којој он стиче своја прва животна искуства. Зависи и од времена у којем живи, од времена настанка књижевног дела које проучава. Речник ученика зависи и од узраста од актуелности лексике, од порекла речи са којима се сусреће. Наше народне епске песме део су наше старине, ризница су *заборављених* речи, тако да је потребна озбиљна припрема наставника да се ове речи поново оживе у колективној свести наших поколења.

За успешну комуникацију у настави најзначајнији је активни писани речник ученика основане школе. „У једном обимном испитивању код нас на узрасту ученика од 2. до 8. разреда нађено је да се писани речник са узрастом повећава са благим успорењем између 4. и 5. разреда и на крају основне школе, као и код пасивног речника“ (Брковић, 1994: 22). Задатак учитеља јесте да се што више речи из народних епских песама нађе у активном речнику ученика, јер на тај начин речи живе, а са речима живе и догађаји, ликови, преци о којима речи говоре.

Која ће реч бити сврстана у непознате веома је тешко одлучити без целокупног сагледавања ученичког предзнања као појединца и као члана колектива. „Наставници понекад превиђају колико је при обради књижевног дела важно тумачење непознатих речи. Они греше у ситуацијама када мисле да непознате речи не треба посебно објашњавати, или када прецене способност ученика, сматрајући да они те речи већ знају. Греше и када врше вантекстовно тумачење израза, ван реченице или мисаоне целине којој ти изрази припадају“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 99). Припремајући се за час, за методичку интерпретацију народне епске песме, наставник мора да издвоји речи које својим ученицима жели да објасни и на неки начин предвиђа које речи могу бити непознате ученицима.

Критеријуми које је предложио Ратомир Цвијетић (Цвијетић, 2000: 66) за избор непознатих речи које би се ученицима могле објашњавати јесу следећи:

1. Социјално окружење ученика:
  - село, приградско насеље, град, велики град,
  - начин живота и привређивања,
  - школска спрема родитеља.
2. Дијалекатско окружење ученика:
  - дијалектизми,
  - покрајинске речи, регионализми.
3. Порекло речи:
  - домаће речи, домаће речи са изразитијом творбеном и семантичком деривацијом,
  - домаће речи страног порекла,
  - интернационализми, термини,
  - варваризми.

4. Актуелност лексике:
  - активна лексика (обичне речи),
  - архаизми (застареле речи),
  - историзми,
  - неологизми.
5. Време настанка књижевног дела:
  - народна књижевност,
  - античка, средњовековна књижевност итд.,
  - савремена књижевност,
  - важност појединих речи за рецепцију књижевног дела.
6. Узраст ученика:
  - врста школе и разред,
  - животно и читалачко искуство ученика,
  - учење и знање страних језика.

Два наставна захтева су обухваћена у изнесеним критеријумима. „Први се захтев односи на богаћење ученичког активног речника и упознавање лексичког система српског језика (лексема, моносемија, полисемија, синонимија). У овом делу је значајно да се код ученика развије смисао за контекст у ужем и ширем смислу. Други захтев усмерен је на објашњавање непознатих речи приликом интерпретације књижевних и информативних текстова. Дакле, реч је о конкретной семантичкој реализацији појединих лексема, једноставније речено о речима у употреби“ (Цвијетић, 2000: 67).

Поставља се питање да ли непознате речи треба тумачити пре првог читања књижевног текста, за време или после читања. Мишљења смо да је непознате речи најбоље тумачити након првог читања књижевног текста, јер се у ученичкој свести непозната реч може сместити и на основу контекста у који ју је писац ставио. „Можда је понекад добро да непознате речи остану необјашњене, да својом магловитом семантиком подстичу рад ученикове маште“ (Цвијетић, 2000: 68). На овај начин развијамо код ученика мисаоно асоцирање и креативност.

Искуства данашњих ученика су удаљена од семантичких кругова одређених појмова. Овде спадају појмови који се односе на старину, на некадашње оружје и оруђе, делове кола на запрегу и коњску опрему, врсту коња, митолошке појмове, порекло назива народних и верских празника. Ученицима су ови појмови нејасни, непознати. Све оно што није у њиховој функционалној свакодневној употреби полако нестаје из памћења. Нестајањем речи, нестаје и народ који је те речи говорио, стварао, нестајемо ми. Реч коњ уопште не постоји у нашем *Речнику уз Правопис српскога језика* (Матица српска) из 1993. године и најновијем из 2010. године. Треба ли се забринути јер је једна реч којој је народна епска песма дала безброј синонима, објашњења, која је одмах уз реч јунак и сабља најфреквентнија реч у тим истим песмама потпуно nestала. Без коња, да ли је и јунак, јунак? „Без добра коња не може се у нашој нар. епици ни помислити добар јунак који иде на мејдан или у бој“ (Маретић, 1966: 320). Коњ је јунаку десница рука, пријатељ, саборац. Коњ често својом вештином и спасе свог господара, као у борби Бановић Страхине и Влах-Алије: *Бог поможе Страхинићу бану,/ Има ћога коња од мегдана,/ Што га данас у Србина нема,/ У Србина, нити у Турчина,/ Узмахује и главом и снагом,/ Те у седло баца господара;* а још уочљивије је у песми *Болани Дојчин*, где болестан војвода којег је сестра утегла од бедара до витих ребара, да се његове кости не размину и који са непоткованим дором дебелим одлази на мегдан части против црног Арапина, где га његов доро спасава: *Ал' се доро боју*

научио,/ Клеће доро до зелене траве,/ Високо га копље претурило,/ Те удара у земљицу црну. У песми Иво Сенковић и ага од Рибника Ђурђе разговара са својим коњем и моли га и љуби да му чува сина:

*Дору седла, испод гриве љуби:
Ао, доро, врло добро моје
Доста ли смо, доро, војевали,
Из Турака робље изводили,
Од Турака глава доносили
Сад сам доро, остарио, врло;*

*Ја не могу више војевати,
Сад те шиљем с главом неразумном,
Са Иваном, са јединим сином:
Ива ј', доро, глава неразумна,
Чувај, доро, моје чедо, Иву.*

И Марко Краљевић грли и љуби свога Шарца и са њим пије рујна вина. Опасност и страховање за живот, блискост смрти стопили су у једно биће јунака и коња. Због ове спојености коњ и јунак подсећају на кентауре.

Семантичка обрада речи подразумева (Цвијетић, 2000: 256):

- порекло речи, ако је реч страна;
- сфера употребе (медицина, право, биологија и сл.);
- дефиниција речи (потпуна, непотпуна, упућивачка, описна, синонимска, граматичка, комбинована);
- једнозначност (моносемичност), вишезначност (полисемичност), фигуративност;
- хомонимија (обележена бројем изнад речи, степеновано);
- реч у употреби, у контексту (илустровани примери са наведеним скраћеницама који упућују на изворе);
- речи у изразима (фразеологизми);

Питање значења речи је врло осетљиво. На пример, и сеоска и градска деца у свом лексичком фонду могу имати одређену реч, али то не значи да је и квалитет усвојености значења речи исти. Вратимо се на Вукову пословицу: „Ријечи треба мјерити, а не бројити“ (Стеф. Карацић, 1969: 272). Ако би се мерила реч коњ код сеоске и код градске деце, она би била „тежа“ код сеоске. Сеоско дете је видело коња, његово дизање на ноге, одрастање. Оно га је хранило, тимарило, јахало пољима. Оно је видело како коњ сазрева од ждребета до зрелог коња. Осетило је његов мирис, његови дланови су осетили коњски топао дах, влажан језик док га храни шећером. Оно је осетило његову нарав, његову снагу, али и нежност. Чуо је његов топот, кас, осетило вибрације кроз тело док га је носио на леђима. Чуло је његово рзање пред кишу. Једном речју, њему је познато семантичко поље у вези са речју коњ, које обухвата следеће лексеме: коњ, кобила, ждребе, рзање, топот, кас, поигравање, зоб, зобати, коњаник, коњина, коњић, коњски реп, коњско копито, коњски босиљак, коњички, јахање, дорат, вранац. Значи, сеоско дете свим чулима осећа реч коњ.

Пре се и време мерило коњичким сатима – на пример, у Вуковом *Рјечнику* проналазимо пример за реч коњички: *дванаест коњичких сахата од Биограда*. Поред овог појма у Вуковом *Рјечнику* проналазимо двадесет појмова који су настали и повезани су са речју коњ. Издвојили смо неколико: *коњобарка* је најсилнија вештица која човека с коња обара очима, затим имамо коњски босиљак, коњски камен, коњски реп, коњско копито.

Постоји и део гусала који се зове коњ или коњић, кобилица – комадић дрвета који одваја струну од звучног дела. Глава је сам врх гусала и обично је врло богато украшена, на њој може бити изрезбарен лик коња или орла. Струне су направљене од лака из коњског репа. Квалитет звука је различит и зависи од тога да ли је пробрана

коњска длака са репа. Пожељно је да је коњ пастув, јер му је и длака оштрија. Број длака у струнама је од 30 до 50, а од броја завесе боја и квалитет звука.

И обреди су повезани са коњима, приликом смрти јунака правило је да се и коњ и оружје сахране уз јунака, јунак је дужан да ако му се умире прво укопа свога коња, јер су остављени коњи понижени: Марко убија и сахрањује свог Шарца: *боље Шарца нег' брата Андрију; Смрт војводе Пријезде*: Пријезда убија свога коња ждрала да га турски цар не јаше; *Дамјанов зеленко* жали свога господара, јер зна да је отишао без њега на онај свет. Коњ је уз сокола симбол власти, старешинства и наслеђа: ово уочавамо у песми *Дијоба Јакшића*.

Коњ се дарује младожењи у песми *Женидба Максима Црнојевића*: *Гиздава му поконио вранца,/ Врана коња, брате, без биљеге,/ А на вранцу чултан до кољена:/ Чисти скерлет златом извезени*. Црни коњ је сматран демоном доњег света, имао је способност да открива вампире и вештице, те је носио душе покојника.

Из народних епских песама издвојене су речи које се односе на реч коњ: коња Ластавицу јаше *змија младожења*; помамна кулаша, коња сивкасте, пепељасте длаке, јаше Милош Војиновић; дората, коња тамно-риђе боје јаше Латинче; бедевију, кобилу добре расе јаше Балачко војвода; Јабучила, коња крилатога, јаше Момчило војвода; ђогу, коња беле боје, јаше Бановић Страхинија; пуљат је бео коњ са округлим шарамма, пегав коњ; једек је коњ који се води као замена; Бошко Југовић јаше алата, коња црвенкасте длаке, риђана; *Голубане, моја вјерна слуго,/ ти одјаши од коња лабуда*, лабуд је бели коњ; Дамјанов зеленко је коњ зеленкасто-сиве длаке; Марко Краљевић јаше видовита Шарца, Шарина; *Коњ му није каквино су коњи,/ Веће шарен како и говече*, Шарац је и витез коњ, коњ опремљен за борбу: *Чудан јунак језди низ Косово/ На витезу коњу шареноме,/ Добра коња врло расрдио:/ Из копита жива ватра сева,/ Из ноздрва модар пламен лиже*; вранчић је црни коњ, вранац: *Ал' ето ти Мусе Кесаџије,/ На вранчићу ноге прекрстио,/ Топузину баца у облаке*; војвода Пријезда има коња ждралина којег убија да не дође у руке непријатеља; Болани Дојчин јаше непоткованог дору, дората, коња тамно-риђе, мрке длаке; Бановић Секула јаше *бијесна малина*, коња ниског раста; Јован Косовац јаше *ђогата*, коња виловита; који се претвара да у три ноге храмље; Сукоб између браће Јакшића настаје око врана коња и сокола: *Дмитар иште коња старјешинство,/ Врана коња и сива сокола,/ Богдан њему не да ниједнога*, а ова браћа у песми *Јакшићи кушају љубе* искушавају своје жене да ли су вољне да деверу подају коња и оружје за одлазак у сватове краљу будимском, где се Вукосава показала као добра снаја, а Милица као подла; Иво Црнојевић јаше ждрала, коња сиве боје у песми *Женидба Максима Црнојевића* где је слика сватова импресивна: *Од Жабљака до Цетиње воде/ Ударен је чадор до чадора,/ Коњ до коња, јунак до јунака*, Иво обећава да ће Милошу Обренбеговићу, ако му снају преко мора преведе, даровати суру бедевију, *Бедевију што ждријеби ждрале,/ Што ждријеби коње огњевите*; а Милош у улози Максима добија од шура дарове: *Доведе му без биљеге вранца*; Грујица јаше ђогата: *Кад усједе ђаво на ђавола:/ Горски хајдук на бјесна ђогата*; дората јаше Иво Сенковић у борби против аге од Рибника, а отац га саветује: *Немој доре уздом забунити,/ Ја сам дору боју научио,/ Вешт је дора боју и мејдану,/ Дора ће те собом заклањати,/ Испод бритке сабље уклањати*, а дорат му је и спасао живот у мегдану, потом Иво води два коња витеза; и Милић барјактар на дар од таста добија вранца: *Гиздава му поконио вранца,/ Врана коња, брате без биљеге,/ А на вранцу чултан до кољена:/ Чисти скерлет златом извезени,/ Златне ките бију по копитам*; израз кад су Предраг и Ненад мајци *до коња дорасли: а до коња и до бојна копља*, значи да су одрасли да јашу коња и да носе копље, а у истој песми Ненад жали што нема брата или

сестру, те говори: *Кад сам био с друштвом на деоби,/ Сваки ми се заклињаше тешко:/ Који брацем, а који сестрицом,/ А ја, мајко, собом и оружјем,/ И добријем коњем испод себе.*

Коњи витези у песми Женидба Јакшића Тодора: Он узима своју Иконију,/ Па приведе вранца виленога,/ Иконију на вранчића баци,/ Привеза јој ноге испод вранца/ А привеза испод грла руке/ Виловиту вранцу бесједио и у песми Сватосвко гробље имају задатак да младу доведу до куће младожењине препливавајући реку.

5. РЕЦЕПЦИЈА И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА НАРОДНЕ ЕПСКЕ ПЕСМЕ

Школска интерпретација епске песме треба да буде доживљајна, креативна и проналазачка, да залази у дубље слојеве текста и открива скривена исходишта народне уметничке сугестије, да истражује скривена значења, наговештаје и нијансе. Наставник је дужан да избегава површну, уопштenu и формалистичку анализу која се своди само на препричавање текста, тражење теме, идеје, главних особина ликова и најлепших места. Уобличена тематска грађа, мотивско богатство и разноврсна предметност свакако су важни. Идеја епске песме, само ако је доживљајно усвојена и образложена конкретним поступцима, имаће васпитну и образовну улогу. Како ученике увести у идејну суштину епске песме? У дубине, идеје, народног ствараоца ученици се најбоље уводе уочавањем узрочно-последичних веза, образлагањем циљева, намера и поступака ликова и мотивисањем тумачења понашања с моралног, друштвеног и психолошког становишта.

Препорука наставницима при интерпретацији епских песама⁴⁴ у *Наставном плану и програму* Републике Српске из 2015. године јесте да се посебна пажња уметничком обликовању теме и мотива у оквиру сижеа. Потребно је догађаје, конфликте, ликове и њихове поступке тумачити са спољашњег (епског) и унутрашњег (лирског) аспекта. Кроз упознавање и анализу ликова најдубље се понире у суштину епских и драмских дела јер су ликови носиоци радње, покретачи акција, учесници у догађајима, али и носиоци одређених емоција, одређених психолошких стања, одређених жеља, али и спутаности. Ученике је од најнижег узраста потребно научити да не посматрају особине ликова црно-бело као што су најчешће приказани у бајкама, већ да схвате и доживе све врлине и мане својих јунака.

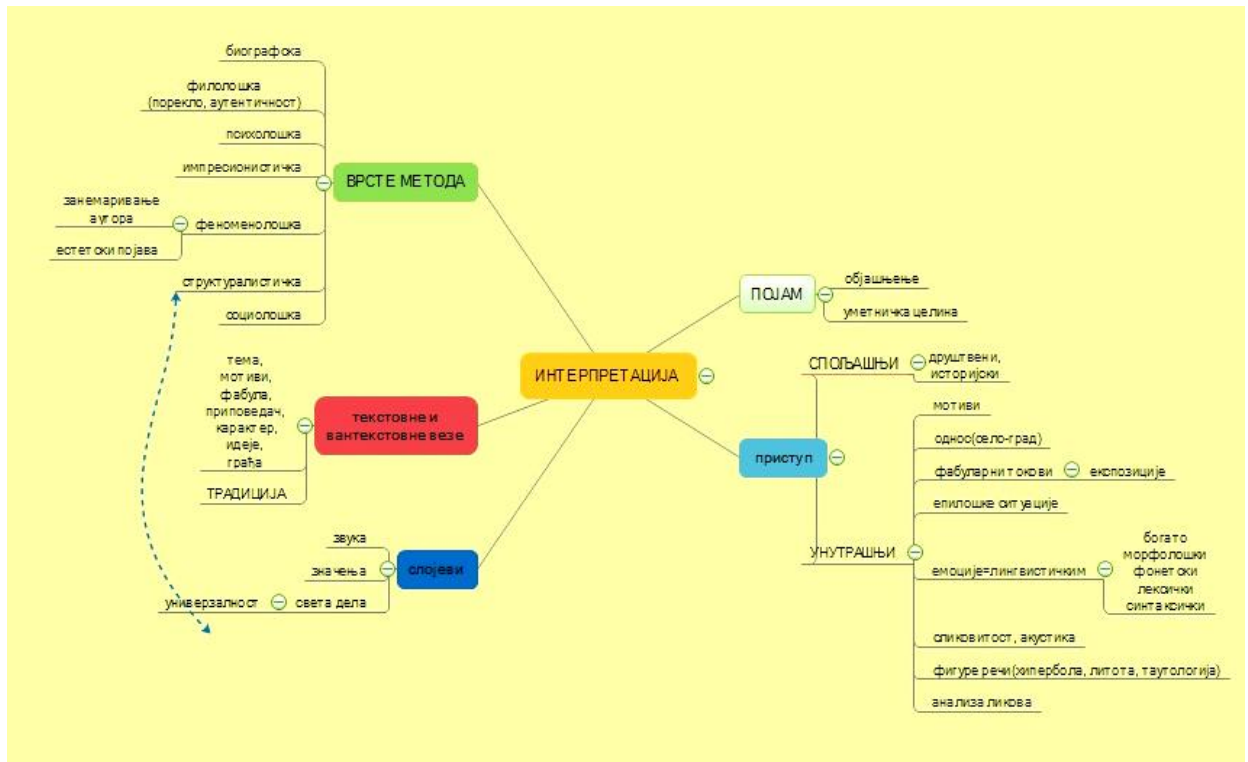
Тумачење књижевних дела, између осталих и епских, у основној школи, поготову у млађим разредима, у принципу је предтеоријско и не подразумева познавање стручне терминологије. Али ипак, то нимало не смета да и обичан „разговор о песми” у млађим разредима буде стручно заснован и изведен са пуно инвентивности и истраживачке радозналости. Битније су асоцијације ученика поводом неке песничке слике и њено интензивно доживљавање и конкретизовање у учениковој машти него само сазнање да та слика формално спада у ред метафора, персонификација или поређења. Од првог разреда ученици се навикавају да слободно испољавају своје утиске, осећања, асоцијације и мисли изазване сликовитом и фигуративном применом песничког израза. Ученици су слободни да илустрацијом прикажу своја осећања, визије епске песме. У старијим разредима, али наравно и у млађим, анализа епске песме биће проткана решавањем проблемских питања која су подстакнута песмом и уметничким доживљавањем. Наставник стимулишући ученичку радозналост, свесну активност и истраживачку делатност подстиче и мотивише ученика. Ученик ће на тај начин свестраније упознати дело.

Између интерпретације лирских и епских народних песама треба направити разлику, али и у раду са ученицима увек правити паралелу. Разлике у интерпретацији епске у односу на лирску условљене су жанровски, мада не треба заборавити и на емотивне моменте у нашим народним епским песмама. „Обједињујући чиниоци у наставној интерпретацији епске народне песме су: „уметнички доживљаји, експресивне текстовне целине (одељци, епизоде, сцене), битнији структурни

⁴⁴ Више о препорукама наставницима за интерпретацију епских песама в. *Наставни план и програм Републике Српске*, 2015, 274.

елементи (тематика, мотиви, фабула, сиже, композиција, ликови, поруке, мотивациони поступци), облици казивања (нарација, дијалог, монолог, дескрипција и елементи психолошке дескрипције) и *литерарни проблеми*“ (Андрић, 1997: 104). Оно што не треба заборавити јесте да епску народну песму треба доживљавати и проучавати у целини, а зависно од интерпретације можемо више пажње посвећивати појединим чиниоцима епске песме, у складу са постављеним циљем часа. Уметнички доживљаји су у настави покретачи интересовања ученика. Оно што је најбитније за уметнички доживљај народне епске песме јесте и одговор на питање: *Шта треба пробудити код ученика?*, а одговор је да су уметничким доживљајем епске песме пробуђене идеје, мисли, машта, осећања, чула, утисци, али и језичке асоцијације и ставови према одређеним моралним дилемама.

Млађи ученици воле радњу која је напета, драматична, која достиже кулминацију у мегданима, воле јунаке који су неустрашиви, али праведни, који су победници, али штите слабе од насилника. Народна епска песма јесте јединствена вредност и недељива целина које се састоји из текстовних целина које садрже *важне догађаје, сцене, ситуације, мисли, дијалоге, монологе, стваралачке поступке*.

Слика 3. *Интерпретација епске песме* (Зорић и Маглов, 2011)

На Слици 3 приказани су најзначајнији појмови који асоцирају на појам интерпретације књижевног дела. Савремена интерпретација подразумева спољашњи и унутрашњи приступ књижевном делу. Под спољашњим приступом интерпретацији народне епске песме подразумева се анализа друштвеног, историјског, обичајног и етимолошког приступа. Етимолошки приступ разматра песму са аспекта њеног настанка. Наше народне епске песме певају о историјским личностима и о историјским догађајима тако да је овакав приступ нужен за потпуно схватање и постављање граница између епске и историјске истине. Постоје бројни историјски извори који тумаче мотиве обрађене у народним епским песми из угла њених ликова за који су стварно постојали. Кроз народну епску песму можемо тумачити целокупан друштвени

склоп и менталитет народа у коме је песма поникла, те је због тога и социјални приступ изузетно битан. Изузетну важност има обичајни приступ јер посматрано са велике временске дистанце битно је да ученици схвате обичаје везани за свадбе, брачни живот, породицу, мушко-женске односе, као и положај жене у друштву, али и обичаје везане за светковање слава, обичаје везане за одлазак у бој.

Унутрашњи приступ подразумева анализу најважнијих елемената структуре епске народне песме: тематике, мотива, фабуле, сижеа, композиције, ликова, уметничких порука, мотивационих поступака. Сви ови структурни чиниоци у народној епској песми су повезани, прожети, осветљени, а у интерпретацији народне епске песме могу постати и јединствени, аутентични.

Књижевноуметнички ликови су један од најбитнијих и најдинамичнијих елемената у структури епске песме и као такви захтевају да се њихово тумачење „не може свести само на запажање њиховог изгледа, понашања и акције, већ подразумева потпунији увид у околности у којима се ликови испољавају, у мотивисању њихових поступака, у пројектовању њихове свести и подсвести, погледа на свет и моралних ставова“ (Андрић, 1997: 117). Ниједан од структурних елемената не може се посматрати изоловано од других, тако да је са ликовима у вези и тематика, мотиви, мотивациони системи, фабула, осећања, поруке, дијалози, монолози, описи, сиже и језик и стил писања.

Најбољи методички приступ интерпретацији народне епске песме може остварити кроз мрежу асоцијација кроз интеграциону снагу одабраних појмова и текстовних целина. На овај начин се у свести ученика може актуелизовати целокупан свет епске песме. Овај методички приступ треба користити када се интерпретира обимна епска народна песма како би се пажња ученика задржала и усмерила на најбитније делове песме.

Интерпретативне методе које се могу користити при интерпретацији народне епске песме јесу: филолошка којом се испитује порекло, старост и аутентичност језичка; психолошко-психоаналитичка метода користи се при улажењу у мотивисаност поступака главних јунака. Импресионистичка метода се ослања на утисак које епска песма оставља на рецепијента, а утисак који епска песма оставља је снажан и јак. Феноменолошка метода разматра естетски аспект дела, тачније разматра начин примања и сазнавања дела више него саму материју дела, разматра естетски доживљај дела. Структуралистичка метода заснива се на динамичком схватању слојева значења књижевног дела: звуковни слој, слој јединица значења, слој света дела. Социолошка метода заснива се на друштвеној природи дела и социјалној суштини књижевне творевине. Народне епске песме имају своју специфичну слику друштва и времена која је препознатљива. Биографска метода се понекад користи при интерпретацији народних епских песама, при тумачењу песама из циклуса о Марку Краљевићу, чији је лик по узору на себе изградио епски певач Тешан Подруговић. При интерпретацији народних епских песама потребно је дубински продрети у срж дела користећи више гледишта и више интерпретативних метода.

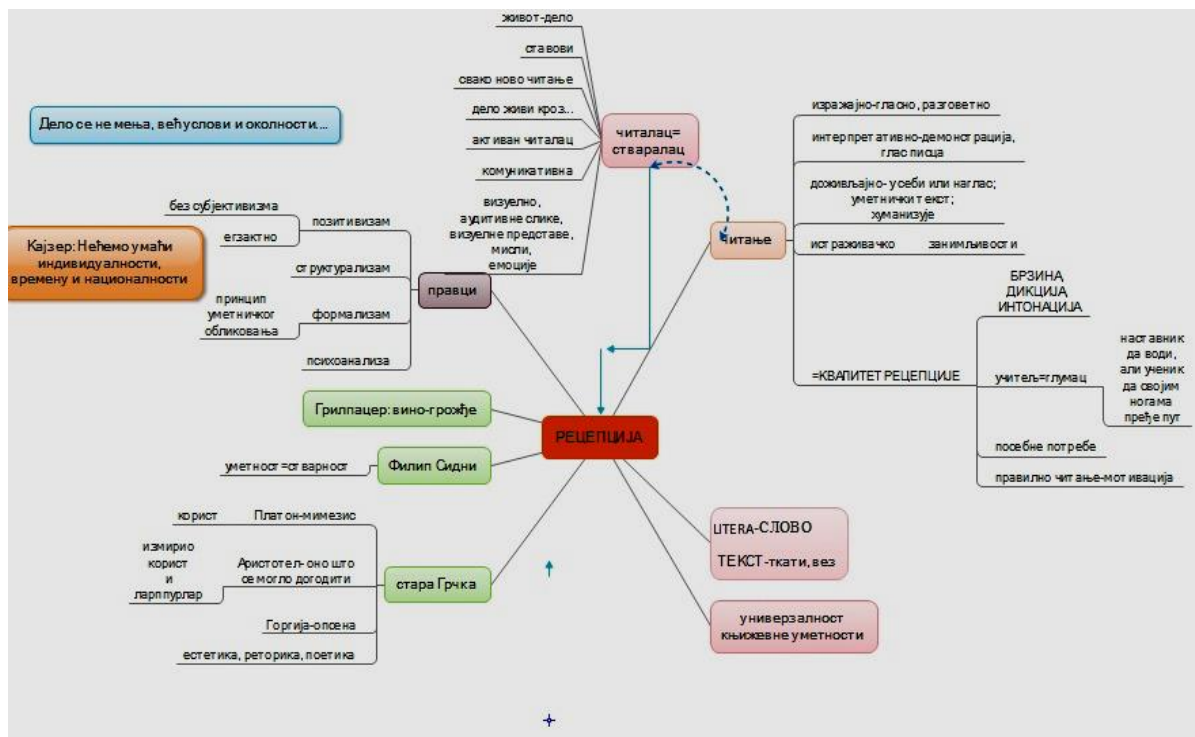
Ако се усклади интерпретација епске песме са њеним композиционо-мотивационим склопом, на тај начин ће се обухватити и сижејна основа песме што је погодно кад су проучавају дуже песме. Сама временска оствареност интерпретације народне епске песме је условљена сложеносћу и структуром стваралачких чинилаца у песми, анализом ликова, порукама у песми које треба открити, протумачити.

5.1. Књижевно-уметнички проблеми рецепције епске песме

Суштина књижевног дела, а самим тим и епске песме јесте да стално продубљује и богати духовни живот свога читаоца. „У рецепцији књижевности ваља имати у виду да свако конкретно дело припада одређеном времену, али оно није само пука копија, већ уметнички израз тог времена“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 78). Од читаочевог знања, културе, животног и језичког искуства зависи и на које ће литерарне проблеме наилазити приликом интерпретације епске народне песме.

У рецепцији народне епске песме ученик је важан рецепијент, он прима у себе свет епских јунака, живи у догађајима описаним у песми. Примајући тај свет у себе, оно ствара и свој свет јунака. Рецепција (Слика 4) није једносмерна, већ подстичућа, развијајућа. „Нови садржаји са којима се оно среће при читању не буде само радозналост, већ богате речник и искуство које ће дете покушавати да преноси усмено или писмено. Тако ће ученик путем маште, игре речи, грађењем слика и дочаравањем ритма успети да открије и оне компоненте песме које се речима и стиховима не могу исказати“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 217).

Ако се народна епска песма проучава на проблемском нивоу, то значи да је треба рашчланити на структурне чиниоце (тему, мотиве, фабулу, сиже, композицију, ликове, поруке, мотивационе поступке, облике казивања) који су проблемска подручја, који се даље могу рашчланити на уже проблеме и у радне захтеве.

Слика 4. Рецепција епске песме (Смиљковић и Милинковић, 2010)

Са аспекта рецепције књижевног дела не треба заборавити да се вредно дело никада не мења, „али се мењају услови и околности у којима се оно изнова чита и вреднује“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 77). Народна епска песма *разголићена* новим погледима савремених рецепијената открива нове тајне које су претходницима

биле скривене, али вероватно да поједини делови њене грађе остају невидљиви за свачије очи. Због тога је и сваки нови сусрет са оваквим делом сусрет радости, сусрет спознаје где и читалац постаје уметник који мора научити да прими дело у себе, у свој свет.

Провера доживљаја је значајна етапа у току интерпретације народне епске песме, а најбоље ћемо је остварити кроз чулно и емоционално сумирање утисака. Учитељ треба да погодним питањима нађе корене импресије, да лоше импресије критички преиспита, да сумира у класификује импресије јер је суштина да се од доживљаја епске песме уплови у анализу. Како питати ученике? Не може се по сваку цену разговарати о утиску, поготово ако је згуснут и носи читаву полифонију осећања. Да ли уопште нешто питати или зависно од песме скренути пажњу да је неуобичајена у да се ваља мало и замислити па тек онда почети с питањима којима откључавамо врата за улазак у лавиринт. Уметност је превести енигму песничког језика на *језик смртника*, а да се задржи његова лепота.

За први круг могу се предложити питања: Када би добио задатак да насликаш ову епску песму која би боја преовладала? Зашто? Покушај да имитираш ритам стихова. Какве жеље ти побуђује овај ритам?

Други круг питања: Шта те зачуђује у овој епској песми? Шта те узнемирава? Шта те засмејава?

Трећи круг питања: Пронаћи суштинска места епске народне песме кроз асоцијације. Изабрати реч као централни мотив и поставити питање: Које нове речи побуђује та реч? Забележити различите одговоре и направити снимак рефлексије дате речи, најпогодније је уз мапу ума. На овај начин ученици имају могућност да се препусте асоцијацијама, игри духа. На овај начин ученици се упућују да слободно комуницирају са народном епском песмом.

5.2. Методички приступ интерпретацији циклуса епских песама

Овде је кључна повезаност са историјом. Битно је да о неком историјском догађају ученик интегрише сазнања из различитих извора и из различитих области, али исто тако је и битна поетска истина. Ученик треба да упозна и душу српског народа. О цару Душану, Косовском боју, кнезу Лазару, хајдучима и ускоцима не мора ученик сазнавати из епских песама, он та сазнања може потражити у историји. Оно што није записано у историји, а битније је од саме историје, јесте душа народа, јесте језик народа, његов израз, а то ученик може сазнати од народног ствараоца.

Косовски циклус има за основу велики историјски догађај, а то је косовска трагедија за коју је везан кнез Лазар. „Косовски пораз означава крај српске самосталности и сви каснији покушаји отпора били су узалудни. У тренутку бележења, песме овог циклуса биле су на путу прерастања у еп о косовској трагедији. Деле се на песме које опевају стање боја (*Сан царице Милице и Зидање Раванице, Кнежева вечера*), сам бој и стање после битке“ (Кораћ, 1984: 20). Песме које описују стање после боја су *Косовка дјевојка, Смрт мајке Југовића*. Песме које припадају овом циклусу су: *Кнежева клетва, Кнежева вечера, Цар Лазар и царица Милица, Косанчић Иван уходу Турке, Пропаст царства Српскога, Три добра јунака, Мусић Стеван, Слуга Милутин, Косовка дјевојка, Смрт мајке Југовића*.

Приликом обраде циклуса епских песама треба направити селекцију песама, јер превише песама може довести до површности у интерпретацији. Песме које су груписане око неког догађаја или личности, које повезује заједничка тема, мотиви, ликови, или идеја, порука представљају циклус епских народних песама. Интеграциони чиниоци приликом наставног проучавања епског циклуса могу бити две или три песме, које ће представљати репрезентативно тематско–мотивско језгро. Милка Андрић (Андрић, 1997) наводи да у кругу песама о Косовском боју тематско–мотивско језгро могу чинити три песме: *Кнежева вечера*, *Цар Лазар и царица Милица* и *Пропаст царства српскога*. На основу проучавања ове три песме биће интерпретирана косовска легенда у свим њеним важнијим слојевима, кључни ликови косовске епопеје, посредством којих је могуће сагледати све планове на којима се ова поезија остварује – општи (национални, херојски) и лични.

5.3. Методичке основе за интерпретацију епских песама

5.3.1. Функционални појмови у настави српског језика и књижевности

Ученике треба упознати са одређеним бројем стручних термина. Појам се добија тек када се објасни нека појава. Међутим, методика забрањује дефинисање на узрасту од првог до четвртог разреда. Иде се на описне дефиниције где се избегава употреба апстрактних појмова којима би се објаснио неки други појам.

Појмови које треба објаснити ученицима су: песма, лирска песма, епска песма, прича, бајка, басна, загонетка, писац, приповедач, песник, одломак, ред излагања, приповедање, описивање, дијалог, тема, мотив, порука, идеја, композиција, заплет, обрт, расплет, јунак, лик, стил, сликовито, изражајно, стваралачко, драматично, елегично, сценско, декоративно, естетско, сугестивно...

Функционални појмови се не обрађују посебно, већ у контексту, у настави, у некаквом разговору, применом појма и он се као такав и усваја. У овом периоду усвајају се појмови који означавају осећања и душевна стања (част, стрепња, жудња, чежња), као и особине (себичност, даровитост, духовност), затим мисаоне операције (утисак, доказ, процене...). Релацијски односи (супротно, загонетно, узрок – последица...) такође треба усвојити као и низ других различитих термина.

5.3.2. Тумачење непознатих речи, локализовање текста, домаћи задаци

Изражајно читање учитељ врши на часу. Прво чита учитељ (или пусти снимак текста). Друго читање је ученичко са задацима. Читање мора бити изражајно, узорно са правилном дикцијом коју тражи текст. После другог читања следи тумачење непознатих речи. У пракси се обично занемарују задаци, сви осим задатака за обраћање пажње на непознате речи. Непознате речи се пишу при крају табле. Учитељ је дужан да предвиди које су непознате речи у тексту и мора да предвиди које ће речи записати – само оне које треба да постану део активног речника ученика.

Код објашњавања непознатих речи учитељ увек пита прво ученике да ли они знају, а ако ученици не знају онда одговара он. Теже је објаснити апстрактне појмове. Чак је у неким случајевима пожељно нацртати, скицирати и тако деци објаснити. Често су у текстовима присутни архаизми, варваризми, провинцијализми и неологизми (нове речи). Постоје и неки устаљени изрази (*Ахилова пета*) који траже објашњења. Понекад ће бити потребно објаснити цео израз (*Устао на леву ногу, Није пао с крушке, Није сисао весла*).

Непознате речи се могу тумачити:

- а) Пре читања (ако је непозната реч у наслову);
- б) У току читања (то је врло ретко, поготово не у току читања лирске песме, јер се ремети лирски доживљај, али код дужих текстова може);
- в) После читања (записујемо их са што краћим објашњењем).

План текста значи снимање, нпр. један пасус сводимо на једну реченицу или једну строфу на један стих. План текста се прави, ако је текст дужи и ако ученици нису у могућности да држе све епизоде у глави да увиђају њихову каузалност. То се јавља код наративних текстова где сваки део има своју функционалност. План текста не треба поистовећивати са планом интерпретације јер би се интерпретација свела на минимум минимума. Ако се направи добар план текста имаћемо добру интерпретацију. Може се правити и план описног текста, али тада се ради о мотивима или сликама. Ово се ради ређе, али мора имати своју функцију тј. смисао.

Локализовање текста јесте свестрано постављање текста у аутентичне оквире одакле долази и може бити: просторна, временска, друштвена. Код усмене књижевности не можемо вршити строгу локализацију (био једном један цар), али зато је лако извршити код историјских песама, (нпр. Косовски бој). Најчешће се врши локализација код одломака када је наставник дужан да скицира целовиту слику у слику романа, приповетке или чак збирке песама. Могуће је локализација у оквиру националне књижевности и сл. Локализација се врши пре или после читања текста.

Домаћи задаци имају своје предности:

- Ученик сам ради, већа је концентрација, сам одређује своје време;
- Домаћи задаци могу бити у виду: читања, писања, допуњавања, проширивања, учења напамет и слично;
- Треба да произилазе логично из онога што радимо;
- Домаће задатке не треба давати на брзину, већ дати и упутства;
- За прва два разреда тражити од ученика да понови или чак и да запишу;
- Домаћи се обично проверава и даје повратна информација;
- Не претеривати са домаћим задацима, да се ученици не преоптерете;
- Потребно успоставити однос усмених и писмених домаћих задатака.

Самостални стваралачки рад ученика се може сагледати кроз посматрање три типа стваралачког проблема:

1. *објашњење* – истражујемо узрок и зашто се нешто догодило – образлагање одређених утисака, особина, увиђање идеја, упоређивање текстова, ликова и ситуација.

2. *предвиђање* – сазнавање последица нпр. оног што ће да се догоди (предвиђају се начини и функције стилогенога места). Хипотетички аспект којим се ангажују ментални потенцијали ученика (тзв. ментална гимнастика).

3. *инвенција* (проналажење) – најсложенији аспект стваралачког проблема који ће нас довести до досетљивости и оригиналности.

5.3.3. Теоријске одлике креативне наставе

Креативна настава подразумева креативност наставника и ученика у наставном процесу. Оваква настава не трпи шаблоне. Стваралачка настава је стваралачка ако је прожета стимулативним, мисаоним, фантазијским, емоционалним (мисаоно ангажовање ученика). Овај рад интересује слобода, мисаони рад, интензиван рад (не рад на преписивању, читању, већ на стварању нечег новог и на стваралачком мишљењу).

Ову наставу карактерише стваралачко посматрање (где је најбитније одвојити битно од небитног). Битно је да се уз помоћ покушаја и погрешака дође до решења. Наставник треба да буде толерантан за такве странпутице, да дозволи ученицима да размишљају и слободно изражавају своје мисли, да се бори за имагинативну усмереност ученика. Ова настава је интелектуални и емоционални доживљај.

Могући недостаци креативне наставе могу бити ако наставници не схватају суштину креативне наставе па ученицима дају задатке које они не могу да ураде. Недопустиво је да ученици доврше лирску песму. Дозвољава се промена почетка или краја приче, бајке и сл.

Нивои стваралачког рада могу се сагледати кроз следеће етапе:

- Уочавање и запажање стваралачког проблема и стваралачко решавање;
- Уочавање богатства своје креације;
- Елементи стваралачког чина код деце.

Наставни принципи у креативној настави су следећи:

- Принцип истраживања и стварања;
- Принцип занимљивости;
- Принцип практичне примене;
- Принцип текста (све изворе из текста, говорног или писаног) – усмеравати ученике да се правилно користе текстом (подвлачење, писање маргиналија, читање текста).
- Принцип завичајности.

5.3.4. Језичко стваралаштво

Стваралаштво у језику подразумева изградњу самог језика; то је изградња бића језика. Свакако, неопходно је разликовати знање матерњег језика којим говоримо и знање на том језику. Лингвиста Ноам Чомски (Avram Noam Chomsky) прави разлику између појмова, језичка способност, што подразумева суштинску моћ произвођења и разумевања исказа на материнском језику, тј. знање свог језика које поседује говорни представник и говорна делатност, што означава стварну употребу језика. За језичко стваралаштво битне су језичке способности тј. богатство језичких средстава којима се

користимо и начина њиховог испољавања или примене у процесу споразумевања, посебно у млађим разредима основне школе. „Стваралаштво овде подразумева оспособљавање и усмеравање ученика да сами, самостално откривају, комбинују разврставају, проналазе, упоређују и примењују стечена знања на нов начин или у новим околностима. Многобројна стваралачка вежбања доприносе развијању језичког стваралаштва ученика, подстичу их да самостално решавају одређене језичке проблеме, посебно развијају властите језичке способности“ (Милатовић, 2011: 389).

а) Стваралачке вежбе

- Састављање реченице од задатих речи;
- Састављање речи од задатих слова;
- Преметалке;
- Допуњавање реченице;
- Проширивање реченице;
- Рад са деформисаним реченицама;
- Састављање реченице на основу две дате речи (подстицање);
- Вежбе преобличавања реченице (споро и брзо преобличавање);
- Сажимање текста;
- Лов на грешке;
- Римовање речи и реченица;
- Прављење речника;
- Тематски, глаголски, именички и придевски речник;
- Речник синонима;
- Разврставање речи и појмова;
- Реченичке варијанте;
- Одељенска антологија песама; Час неговања језичког стваралаштва;

б) Језичке вежбе

Класификације језичких вежби су различите. Битна је суштина језичких вежби: оне снажно доприносе богаћењу ученичког речника, оплемењују и обогаћују његов језички израз. Учитељ организује вежбе према индивидуалним потребама ученика и у склопу с програмским захтевима. „Језичке вежбе могу да се користе самостално, независно једна од друге, али оне на крају вежбања морају бити укључене у шири текст – како би се учила њихова практична функционалност, њихов јединствен стилски израз“ (Милатовић, 2011: 391).

1. Ортоепске (изговорне) вежбе. То су вежбе правилног изговарања, па их неки називају из тог разлога изговорним. Од ученика се захтева јасан, правилан и чист изговор гласова, речи и реченица. Изговорне вежбе посебно долазе до пуног изражаја у првом и другом разреду. Оне могу бити тројаке:

– артикулационе, акценатске, интонационе.

2. Фонолошке вежбе. То су вежбе изговарања појединих гласова посебно у етапи учења гласова и слова.

3. Морфолошке вежбе. Обухватају начин изговарања појединих облика речи самостално у и одређеном контексту.

4. Лексичке вежбе. Обухватају употребу деминутива, аугментатива, речи супротног значења, синониме, хомониме, ономатопеје, сложенице итд., а на тај начин се речник богати.

5. Синтаксичке вежбе. Ове вежбе се одређују са циљем да се изграде изражајни нивои реченица, њихова стилска страна, значење и структура. Своде се на делимичну и потпуну анализу реченице.
6. Семантичке вежбе. Развијају ученикову свест о значењу речи, што доприноси обogaћивању укупног језичког фонда речи. Откривају се значења речи, улога акцената у промени значења одређених речи, значења реченице итд.
7. Стилске вежбе. Овим вежбама се знатно доприноси изграђивању стила, стила реченице, стила усменог и писменог говора. Читање књига и стицање општег образовања најбољи су облици стилског вежбања.

5.4. Полазишта интерпретације

„Интерпретацијом најљепших (естетски највреднијих) епских и епско-лирских народних пјесама ученици ће осјетити њихову повезаност с повијесном судбином народа што ће утјецати на развијање родољубивих осјећаја као најузвишенијих људских квалитета“ (Росандић, 1974: 40). Пажњу ученика привући ће ликови који су величанствени, њихови јуначки подвизи, хероизам, али и племенитост. Балада ће им открити интимне људске трагедије, побудити племенитост, побудити потребу да се превладају неправедни људски односи.

Систематска интерпретација епске и епско-лирске песме почиње у 6. разреду. Међутим, и у нижим разредима ученици у читанкама сусрећу примере епских народних песама. На основу елемената који су предвиђени у програмским формулацијама одређује се и број наставних часова као и њихов садржајно-методички аспект.

Драгутин Росандић (Росандић, 1974) предлаже распоред од најмање шест часова на којима се интерпретира епска песма, а њихов редослед јесте:

1. уводни наставни час на којем мотивишемо ученика за читање и анализу епских народних песама, упознајемо их са основним појмовима у вези са народном епиком – народни стваралац (аутор), гуслар, основна инспирација.
2. час: интерпретација одабране епске народне песме: уочавање њених епских структура (догађај, ликови, фабула).
3. час: интерпретација песме (анализа ликова, идејно-тематске ознаке, стих, стил, језик).
4. час: интерпретације одабране песме (уочавање стилских обележја, посебност народног израза).
5. час: интерпретације одабране епске песме (целовита обрада).
6. час: књижевне карактеристике епске народне песме: постанак, аутори, врсте, критеријуми класификације, тематске, идејне, стилске и језичке карактеристике.

Епска песма поетски осликава стваралачко транспоновање историје, стваралачку визију историјских личности и догађаја. „Народни стваралац снагом своје имагинације и идејног опредјељења мијења неке повијесне чињенице и личности“ (Росандић, 1974: 42). Зато већ на уводном часу треба афирмисати имагинативан приступ историји. „Примијенит ће се такви поступци који траже да ученици (усмено

или писмено) изразе како замишљају одређене повијесне догађаје и личности (Како замишљате један догађај везан за битку на Косову? Како замишљате јунаке из косовске битке? Како замишљате Краљевића Марка? Како замишљате Краљевића Марка? Како замишљате хајдуке?). Своју визију догађаја и личности ученици могу изразити и ликовно“ (Росандић, 1974: 42).

Драгутин Росандић (Росандић, 1974) сматра да мотивацијску улогу за читање и интерпретацију епских народних песама има телевизијска или радио-емисија и филм. Данас су нам доступни видео снимци на интернету и гуслара, и филмова и позоришних представа, телевизијских и радио-емисија.

Методички системи у којима се може остварити интерпретација одабраних песама су тематско-проблемски и систем целовите интерпретације. У интерпретацији епских народних песама се допуњују и прожимају ова два методичка система. У систему тематско-проблемском одабере се проблем који ће се интерпретирати у оквиру једног часа, а то може бити композиција песме, ликови, стилска и језичка обележја текста. Целовита интерпретација остварује се у серији међусобно повезаних наставних часова јер је за интерпретацију епске песме потребно неколико часова који су организовани редослед тематско-проблемских методичких система.

Полазишта интерпретације интерпретатори проналазе у тематско-идејним или структурним обележјима песама. Најчешће се полази од тематске основе. Према Твртку Чубелићу (Чубелић, 1964) најпре одредимо шире тематско поље којем песма припада: одређивање доба, друштвене средине, подручја друштвеног или животног збивања, проблема и питања о којима песма говори. На пример у песми *Женидба Душанова*, тематско подручје обухватало би краћи разговор о Душанову добу, тадашњем друштву и питањима која су се одразила у песми.

Треба бити опрезан да се пребрзим преласком на анализу текста након интерпретативног читања не изневери доживљај који је то читање требало да изазове код ученика. „У школским се анализама често гријеши баш због тога што се одмах након читања прелази на тематску или формалну анализу текста“ (Росандић, 1974: 45).

Композицијска анализа је такође заступљена у методици анализе епских песама. Подела песме на делове (уводни, средишњи итд.) је карактеристика ове анализе. И тематско-идејно и композицијско полазиште укључују и ликове. Полазиште, први корак у интерпретацији може бити усмерен на ликове, може бити наслов песме, језичка карактеристика, стилска карактеристика, идејни став, најужбудљивији тренутак. „Ученицима основне школе најближи је поступак интерпретације који полази од основног догађаја и ликова који у њему судјелују. Управо узбудљива фабула (систем догађаја) највише привлачи пажњу ученика дванаестогодишњака. Када ученици запазе и издвоје догађај, одредит ће се мјесто и вријеме догађања. Одређивање догађаја укључит ће повијесни, географски, лексички, социолошки, психолошки коментар“ (Росандић, 1974: 45).

5.4.1. Локализовање народне епске песме

Локализовање народне епске песме јесте свестрано постављање песме у њене аутентичне оквире одакле долази и може бити: просторна, временска и друштвена. Лако је извршити локализацију историјских епских песама, као на пример, у песми *Кнежева вечера*, постављањем песме у одређени циклус, у овом случају *косовски циклус*. Када се врши локализација одломака песме учитељ је дужан да скицира

целовиту слику народне епске песме, а локализација се може вршити и пре и после читања песме, зависно од постављеног циља часа.

Смештање епске песме у временске, просторне и друштвено-историјске оквире, давање неопходних података о настанку песме, о епском певачу, као и обавештења о битним садржајима који су повезани са епском песмом – све су то услови без којих се у бројним случајевима епска песма не може интензивно доживети и правилно схватити. Да би ученици потпуније доживели и поузданије тумачили епску песму неопходно је схватити прототипску и психолошку реалност, из које потиче тематска грађа, ликови и дубљи подстицај за стварање. „Локализовање текста не подразумева само његово временско и просторно одређење, већ свестрано сагледавање са становишта књижевне историје, друштвенополитичких, економских и културних прилика у којима је писац живео и којим је дело настало“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 94).

Приликом тумачења књижевног дела истраживање је неопходно усмерити осим на текст и на вантекстовне околности. Спољашњим приступом се продубљује унутрашњи приступ књижевном делу. Овај поступак се назива локализовање уметничког текста. Постављање епске народне песме у историјске околности њеног развоја јесте локализовање. То значи да епску песму посматрамо са различитих становишта: просторног, временског, историјског, културолошког, социолошког. Другачије речено, за потпуно тумачење епске песме потребан је и спољашњи и унутрашњи приступ. „Народне епске песме су до извесне мере локализоване циклусом коме припадају, као и временом и догађајима о којима певају“ (Смиљковић и Милинковић, 2010: 98).

У методичкој интерпретацији епске народне песме присутно је двоструко локализовање. Песму треба локализовати у односу на циклус и у односу на друштвено-историјске појаве које се помињу у песми. У наставном проучавању епске народне песме је битан и овакав приступ јер епске песме су тешке за разумевање без познавања историјских догађаја и личности, а једино тај интегрисани приступ може код ученика изазвати потпун уметнички доживљај. На овај начин ученик ће моћи да упоређује однос између историјске и епске истине кроз повезивање знања.

О Косовском боју, који је пресудан догађај у историји српског народа, ученик сазнаје из историје, али без описа у епским песма овај догађај може остати сувопаран, схваћен као једна историјска чињеница без емпатије, без уживљавања у патњу нашег народа. Епска песма зближава време настанка песме и садашње време у којем она поново настаје рецепцијом од стране ученика. Епска песма је одржала дух народа да не клоне и да се избори за своју слободу.

Затим, историјске чињенице о Немањићима могу расветлити стихови епских песама који певају о задужбинарству, снази и моћи српске династије. Слично је и са народним песмама о хајдуцима, ускоцима, српским устанцима. Ученик мора имати и тачне историјске податке са којима може да упоређи епске истине у народним епским песмама. Битно је повезивати предмете у настави, а тимски начин извођења наставе може оснажити сазнања.

Свака народна епска песма има своје оригинално, јединствено стваралачко остварење, али ни постављање епске песме у одређени циклус не треба занемарити, јер се изоловано од тог циклуса можда не може у потпуности схватити. У методичкој интерпретацији епске народне песме не треба превише инсистирати на анализи устаљених стилских облика, општих места, него пронаћи у песми оно што је чини другачијом од осталих, по чему је она оригинална.

У читанкама често срећемо одломке из дужих епских песама. Поступак интерпретације је сличан као и поступак интерпретације одломака из приповетке, романа, драме. Да одломак не би преносио умањени доживљај и информације и како се не би смањило његово схватање, потребно је пре читања одломка остварити уводно⁴⁵, а након читања и завршно локализовање одломка.

5.5. Методички модели тумачења песме

Метод зависи од „врсте пјесме, њеног садржаја, од мотивисаности ученика и наставника за проучавање пјесме, успјешног интерпретативног читања, од низа способности ученика па би, према томе, свакој пјесми требало приступити на посебан начин. Постоје различити приступи и модели организације часа када је у питању проучавање лирске пјесме, али такође постоје и општи модели проучавања лирске пјесме у основној школи, који мора имати низ варијанти у зависности од способности сваког наставника“ (Брчкало, 2004: 195). У методици разредне наставе Вук Милатовић наводи пет модела проучавања лирске песме наших познатих методичара наставе матерњег језика и књижевности.

I модел аутора Драгутина Росандића:

1. Доживљајно-спознајна мотивација,
2. Најава текста његова локализација,
3. Интерпретативно читање,
4. Емоционално-интелектуална пауза,
5. Објављивање доживљаја,
6. Интерпретација,
7. Синтеза,
8. Самосталан рад ученика.

II модел аутора Павла Илића – Етапе изучавања песме

1. Мотивисање ученика,
2. Доживљавање песме,
3. Анализа песме,
4. Синтеза доживљеног и сазнајног,
5. Запамћивање песме,
6. Стваралачка промена.

III модел аутора Владимира Миларића – План наставних поступака:

1. Мотивација,
2. Најава песме,
3. Интерпретативно читање,
4. Прво питање након читања песме,
5. Импресија ученика,
6. Анализа песме,
7. Враћање ка песни.

⁴⁵ „Уводно локализовање одломака подразумева потребу да се ученицима исприча фабуларни ток који претходи оном обухваћеном одломком, а завршно онај који му следи. Таквим локализовањем одломак се враћа у уметнички свет коме припада“ (Андрић, 1997: 39).

IV модел аутора Владимира Миларића – План наставних поступака

1. Мотивација,
2. Пауза пре читања песме (остваривање тишине и ишчекивања),
3. Интерпретативно читање песме,
4. Емоционална пауза,
5. Прво питање после читања песме,
6. Ученичке импресије,
7. Анализа песме,
8. Дечије стваралаштво подстакнуто песмом.

V модел аутора Габријеле Шабић – Структура интерпретације лирске пјесме:

1. Мотивација,
2. Најава пјесме,
3. Интерпретативно читање,
4. Емоционална пауза,
5. Изражавање доживљаја,
6. Читање у себи и замишљање пјесничких слика,
7. Усмјерено читање у себи и композицијска анализа пјесме,
8. Увођење ученика у интерпретативно читање,
9. Стваралачко изражавање,
10. Завршно интерпретативно читање.

Чиниоци структуре песме су: тема, мотиви, композиција, језик и ритамска организација.

5.6. Структура наставног часа

Врсте народних умотворина које се обрађују у основној школи јесу: приповетка, бајка, басна, лирска песма, епска песма, лирско-епска песма (балада), загонетка и питалица. Програмско одређење народне књижевности по разредима према Драгутину Росандићу:

II разред: приче, бајке, басне (без улажења у алегоријско значење), пословице и загонетке.

III разред: приче, бајке, басне, загонетке и пословице, препознавање бајке и басне.

IV разред: приче, бајке, басне, пословице и загонетке.

„Интерпретација епске народне пјесме и баладе пролази готово исте фазе које су се читовале у интерпретацији осталих епских врста: припрема за читање, читање текста, емоционална пауза, изражавање доживљаја и дојмова, анализа, синтеза, увођење у самосталан стваралачки рад“ (Росандић, 1974: 46).

I фаза – Припрема за читање

Ова фаза укључује разноврсне методичке поступке који се примењују при интерпретације басне и бајке.

- Разговор може бити: мотивациони и контролни;
- Полазиште за разговор је искуство ученика (страх, помоћ другима) и треба да служи за лакши улазак у свет епске песме;

- Подстицајне речи (страх, јунаштво, подвиг, правда, истина и томе слично);
- Вежбе персонификације;
- Посматрањем илустрација – разговор о неприродним бићима;
- Непозната реч.

Будући да епска народна песма приказује историјске тренутке и личности у припремној фази ће облици писменог и усменог изражавања бити утемељени на историјским садржајима. Ученици ће историјске садржаје прикупљати из различитих извора (историјских уџбеника, енциклопедија, популарних текстова, телевизијских емисија). Ово је прилика и да се на часу историје, кроз тимску наставу, расправља о одређеном јунаштву, догађају. „Мотивација за читање и анализу епских пјесама може се постићи и гледањем филмова и ликовних репродукција“ (Росандић, 1974: 46).

Ученици ће слободним писменим саставима изразити своје визије одређених историјских тренутака јер „примање свијета епске народне пјесме тражи способност замишљања одређених ситуација и личности“ (Росандић, 1974: 46).

У припремној фази ће доћи до изражаја разноврсне лексичко-семантичке, лексичко-етимолошке и лексичко-стилистичке вежбе. Драгутин Росандић препоручује „да пре читања текста ученици усвоје рјечник који им је непознат и карактеристичну народну фразеологију“ (Росандић, 1974: 46).

II фаза – Интерпретативно читање.

„Интерпретативно читање епске народне пјесме оствариће њезин племенити патос, пјевни карактер стиха и његову десетерачку структуру“ (Росандић, 1974: 46). Најмањи услови које свако од наставника може испунити при лепом читању уз претходну вежбу и рад, по препоруци Твртка Чубелића (Чубелић, 1964: 15), јесу:

а) нагласити и изразити све интерпункције. Интерпункција не одражава само граматичка правила, него и књижевну, изражајну вредност. Потребно је у читању истакнути све моменте различитих доживљаја, различитим предасима (цезурама), висином и јачином гласа, личним доживљајем.

б) правилно и примерено акцентовати текст. Пазити на сваку реч посебно и на њен положај и значење у реченици. Тако ћемо лепим читањем нагласити акценат речи и реченички акценат једног стиха или веће целине. „Реченички или логички акценат, односно акценат једног стиха, особито је важан у епским народним пјесмама јер у већини случајева један стих одговара својим опсегом једној реченици. А будући да су те реченице различите према смислу, и будући да је тежиште реченичког акцента увијек на другој ријечи, то ни њихово читање не сме бити једнолико“ (Чубелић, 1964: 15). Реченички акценат увек треба прилагодити смислу стиха и најзначајнијој речи у стиху.

в) прилагодити и изнијансирати глас према смислу и значењу стиха, односно реченице. То значи да ће се при лепом читању осетити модулирање гласа, и то у његовој примереној јачини, у темпу читања, у стварању основног расположења и угођаја. При читању истакнути тон у опису, нагласити монолог и дијалог као и прелаз на разговор или опис.

III фаза – Емоционална пауза.

Трећа и четврта фаза емоционална пауза и изражавање доживљаја и утисака остварује се слично као и при интерпретацији других епских врста.

IV фаза – Изражавање доживљаја и дојмова (разговор или наставни листићи):

- Проверавање доживљаја;
- Усмено кроз дијалошку методу;
- Писмено.

Проверавамо емоционално деловање текста питањима. „Будући да се у доживљавању ситуација у епској народној пјесми очитује имагинативни елемент, провјеравање доживљаја усмјерит ће се на свијет слика и предоцаба које се ослобађају: Како замишљате ситуације које сте чули? Како се слике јављају пред вашим очима? ...“ (Росандић, 1974: 48).

V фаза – Анализа (интерпретација).

- Проблемска питања.
- Објашњавање.
- Тихо усмено читање.
- Гласно читање.
- Интерпретативно читање.
- Одређени стваралачки задаци.

Када ученици изразе своје доживљаје и утиске, остварује се поновно (друго) усмерено читање текста са задацима које представља први корак у рационалном осмишљавању текста. Ово усмерено читање има за задатак да се открије композиција и стилска карактеристика текста. На основу питања и задатака ученици ће откривати фазе у развоју радње, драматичне тренутке, дијалоге, описе, наративне деонице, коментар народног песника, поступке у креирању ликова, стилске фигуре – понављања, хиперболу, сталне епитете, синтаксичко устројство стиха, стилске клишеје.

Ако применимо препричавање текста, одабраћемо најпримеренији тип препричавања – сажето препричавање. Тај тип препричавања комбинује се са цитирањем текста. На овај начин ће се ученици припремити и за изражајно читање текста.

У аналитичкој фази ће лингвостилистичка метода доживети своју афирмацију. За ученике припремити различите типове задатака и наставних листића. Кроз ову методу афирмисаћемо и методу самосталног рада на тексту, тј. самостално истраживање текста.

VI фаза – Синтеза (уопштавање).

Све спознаје, генерализације и судови до којих смо дошли у претходној фази (аналитичкој) сада систематизујемо у фази синтезе.

- Генерализација;
- Закључци – усмено или писмено;
- Систематизација.

VII фаза – Самостални стваралачки рад ученика на тексту:

Самостални стваралачки рад ученика наставља се код куће са задатком, да на основу интерпретације одабраних текстова кроз које су усвојили темељне приступе епској народној песми, за самостално читање одабраних песама у лектури.

- Припремање ученика за интерпретативно читање;
- Задавање задатака за самосталан рад код куће.

Полазишта интерпретације:

- Тема,
- Догађај,
- Ликови,
- Историја.

Методички систем интерпретације може бити проблемски (тематско-проблемски) и систем целовите интерпретације. Већина методичара предлаже стваралачки рад ученика као једну од завршних фаза у интерпретацији песме. За ову стваралачку фазу предлажемо драматизацију народних епских песама јер је то стваралачка синтеза и евалуација целокупне интерпретације.

Велики број народних умотворина садржи драмске елементе јер су поникли из синкретизма првобитног стварања где су у настанку дела учествовали и реч и музика и покрет. На драмским елементима треба ученике оспособити да естетски доживе драмске приказе, да изводе драмске сцене, да драматизују.

а) „Естетском доживљавању деца се уче најпре уз мајке и дадиље када, уз колевку, певају и у песми разговарају с коком, враном, соколом или приказују замишљене дијалоге између њих и детета коме певају“ (Игњатовић, 1966: 245).

б) Драмском приказивању дете се учи „првим песмицама у којима се обраћа ватри, киши, зецу..., затим песмама у којима говори дијалоге и у којима само разговора...“ (Игњатовић, 1966: 245). Драмском приказивању уче га и народне дечије игре (*Паун паса*), као и игре пантомиме, а ученици успешно сценски приказују и „неке моменте из епских песама или целу њихову садржину (*Марко Краљевић и бег Костадин*)“ (Игњатовић, 1966: 245).

в) „Већ у сценском приказивању фолклорних текстова или њихових делова ученици мање-више испољавају своје стваралачке тежње из области драмске уметности, како у настојању да што верније изразе улоге, тако и у замишљању и планирању целе игре. Јачању, непосредном усмеравању и што успешније изражавању ових тежњи доприносе и вежбања ученика да погодне фолклорне текстове транспонују у драмски облик“ (Игњатовић, 1966: 246). За прва вежбања, Игњатовић препоручује да од IV разреда ученици вежбају на баснама и причама о животињама, затим на шaljивим причама и песмама, па тек онда на приповеткама и песмама с елементима историјско-друштвене садржине. „Сва ова вежбања су усмена, колективна, под руководством наставника. Само поједини ученици најстаријих разреда покушавају да самостално писмено драматски обраде коју умотворину. На тај начин ученици у драмском приказивању поступно прелазе пут од једноставног имитирања, преко свесног, сопственим решењима протканог подражавања, до самосталног, у основи стваралачког тумачења улоге; а у драматској обради текстова од спонтано импровизованих сцена у чијем извођењу најчешће учествује и сам аутор, преко колективног нацрта састављених под

руководством наставниковим, до самосталних мање-више успешних покушаја да се садржина умотворина изрази у облику драмске игре“ (Игњатовић, 1966: 246).

На овај начин достижемо ниво синтезе у наставном процесу, а то је највиши ниво по Блумовој ревидираној дводимензионалној таксономији. Процес где ученик, не само да схвата и репродукује градиво, већ и сам ствара нова виђења тог дела, јесте врхунац који се може у настави постићи. „Овако коришћене, умотворине се дубље и снажније доживљавају, те јаче развијају машту и емоције, обликују карактер, подстичу на стваралаштво“ (Игњатовић, 1966: 246).

6. САВРЕМЕНИ ПРИСТУП ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ НАРОДНЕ ЕПСКЕ ПЕСМЕ

6.1. Психички развој детета и епске песме

Говорна енергија рођена и обучена у народну епску песму, а зачета и покренута кроз бројне њене видове: беседе, здравице, благослове, бајалице, басме, клетве, псовке, легенде, предања, бајковите форме; покренута десетерцем, фантастичним причама, описом јунака, мегдана, толико је силна да се и данас осећа. Улога епске песме у свом корену јесте васпитна. Епски певач, кроз песму, каже деци како треба да се понашају у породици, према куму, према старијима, према сиротима. Кад се пева епска песма, деца седе у првом реду да чују и науче, јер је епска песма била једина школа тој деци са врло јасном функцијом. Нема табуа у епској песми – ова песма се пева пред свим члановима заједнице.

Људи стално уче когнитивним посредовањем онога што посматрају у односу између понашања и последица тог понашања. То вреди за посматрање сопственог понашања, али и за посматрање понашања других људи. У основи нашег учења се према Бандури (Albert Bandura, 1986) налази пет основних когнитивних процеса: симболизација, викаријско учење, претходно разматрање, претходно размишљање, саморегулација, самореклексивност. На основу нашег когнитивног искуства стварамо когнитивне моделе средине у којој живимо. Ти модели усмеравају наше размишљање и доношење одлука у социјалним ситуацијама (симболизација). Ако учимо о могућим понашањима и последицама тих понашања у различитим социјалним ситуацијама посматрајући друге, реч је о викаријском учењу где постепено повезујемо сва та знања у једну социјалну структуру знања, која укључује вештине, вредности, ставове и очекивања. Индиректно посматрање других јесте сагледавање комплексног понашања јунака у епским народним песмама. Поштовање старијих, уважавање родитеља, помоћ сиротима обрасци су понашања који се уче из епске песме *Марко Краљевић и бег Костадин*. Из ове песме учи се још једна битнија одлика коју су људи данашњице *заборавили* – да на непримерено понашање људи у нашој средини, па макар нам то били и најближи – *побратими*, не треба *затварати очи*, већ реаговати. Наше акумулирано социјално учење може се искористити да се дође до идеја како се понашати, проценити да ли је то понашање примерено ситуацији и предвидети могуће последице (претходно размишљање). Стварамо стандарде о томе шта је прихватљиво, а шта неприхватљиво понашање реагујући на моделовање и утицај људи (саморегулација). Неки од ових стандарда односе се на етички морално и социјално прихватљиво понашање, док се други односе на личне тежње у постизању циљева и вредновању постигнућа. Самореклексивност јесте могућност посматрања сопствених мисли и понашања, враћати се на њих и доносити закључке о будућности. Из самореклексивности наших епских јунака можемо се учити овој вештини. Кнез Лазар је кроз монолог са самим собом у песми *Пропаст царства српскога* показао шта се у његовој свести и души догађа, он преиспитује своје могуће поступке и њихове последице. Закључци које можемо на овај начин донети (Визек Видовић и сар., 2014) јесу уверења о самоефикасности (процена сопствене способности).

Са читањем народних епских песама може се почети на млађем школском узрасту без бојазни како би ученици могли да доживе бајковите елементе, змајеве, виле. „Ученици спонтано запажају места над којима су били зачуђени или збуњени. Мада те зачуђености има знатно мање у млађим разредима основне школе, него

касније. Прихватање необичног као нормалног карактеристично је за психологију овог узраста“ (Мркаљ, 2008: 207). Због овога епске народне песме имају у периоду одрастања веома велики васпитни утицај утичући и на формирање личности ученика.

У шестој години, отприлике са поласком у школу, дете говори течно, заинтересовано је за говор. У овом периоду деца воле приче о снажним и моћним људима. Имају свог „најбољег друга“. Чувају оно што је њихово. „На узрасту од 5–7 година дете је већ способно да саосећа са другим и да ужива у доживљају других. Деца се саосећају са личностима из бајки и прича“ (Радомировић, 2005: 107). И у овом раном периоду дечјег психичког развоја оправдано је деци читати одабране епске народне песме које у себи садрже елементе бајковитости: *Марко Краљевић и вила, Зидање Скадра*.

Пијаже у својој теорији моралног развоја⁴⁶ разликује две врсте моралности: хетерономну и аутономну. У фази хетерономне моралности која одговара преоперационалној когнитивној фази ученици виде све црно-бело. Особе су или добре или лоше, ово виђење моралности одговара ликовима из бајки. У фази аутономног морала дете се може уживети у туђу улогу и видети дилему и са становишта других људи. У овој фази ученици личности и њихови поступци више нису црно-бели. Улазак у ову фазу може се подстаћи читањем и анализом народних епских песама које за разлику од бајки приказују ликове много комплексније. Епски певач кроз песничке слике улази у психологију мотивисаности одређених поступака главних јунака. Јунаци поред врлина имају и мане, ово ученици могу најбоље увидети кроз лик Марка Карљевића који је праведан, снажан, храбар, али и осећајан. Марко је и кавгаџија, воли попиту. Стари Југ-Богдан и девет Југовића, који су у већини песама косовског циклуса описани као велики јунаци, у песми *Бановић Страхиња* приказани су у два светла: као одлични домаћини, али и као издајнице, кукавице који нису спремни да помогну свом зету Бановић Страхињи да избави њихову сестру.

Људи се разликују у односу према моралним правилима данас и некада. Постоје људи који се врло строго држе неписаних моралних правила, али постоје и људи који су спремни да јавно или тајно прекрше та правила. И у давној прошлости су људи кршили правила, па тако имамо цара Душана који хоће да ожени своју сестру у песми *Душан хоће сестру да узме: Моја сестро, сирота Роксандро! Ходи мене узми господара,/ Да ми наше не харчимо благо*. За разлику од њега сестра не жели да почини овај грех који је и у нашој цркви оштро осуђиван: *Ма му вели сирота Роксандра;/ О чу ли ме, мој брате Стефане!/ Пређе би се небо проломило,/ А на небо сунце погинуло,/ Но узела тебе господара*. Душанова сестра поставља захтев да цар доведе свештена лица уздајући се у њихову праведност: *Па доведеш триста калуђера/ И дванаест светијех владика/ И четири Српска патријара,/ И доведеш ђаконе Јована/ И његово ђеце триста луде;/ Па како ни, мој брате, расуде*. Кроз ову песму упознајемо подмитљиве свештенике, али и часне и праведне:

*Калуђери мита приватише,
И привати дванаест владика
И четири Српске патријаре,
Но не хоће ђаконе Јоване
И његове ђеце триста луде.*

⁴⁶ Више детаља о Пијажеовој *Теорији моралног развоја* в. В. Визек Видовић и сар., *Психологији образовања*, 2014, 78–79.

Кроз ову песму упознајемо и вапај немоћних кроз обраћање другима клетвом. Клетву читамо из следећих речи које сирота Роксанда упућује калуђерима, владикама и патријарсима који одобравају њен брак са царом Душаном називајући је царева царице:

*Баволи ви понијели душу!
А огањ ве изгорио живи!
И вода вас ћердосала мутна!*

Песма нас учи да постоје и људи који су имуни на благо и моћ царску, који знају да је боље да изгубе своју главу, него душу. Епски певач нас упознаје са овим људима кроз ликове ћакона Јована и његове *ђеце триста луде* који се не плаше рећи истину:

*Овако су ријеч бесједили:
Добро јутро, сирота Роксандро!
А да Бог да и Богородица,
Ак' узела мила брата свога,
Божја од вас не остало трага,
До ван змије и камена станца!*

Наше народне епске песме приказују све нивое сложених међуљудских односа, тако да тумачење и разумевање тих односа може значајно обогатити способност ученичког процењивања односа између људи, разумевање поступака људи, као и процењивање реаговања на поступке других и преузимање иницијативе у социјалним односима. Лидија Вучић, под социјалном интелигенцијом подразумева способност процењивања односа између људи, разумевање поступака људи и њиховог психичког стања за време тих поступака, као и процењивање реаговања на поступке других и преузимање иницијативе у социјалним односима (Вучић, 1991: 125). Човек мора да буде способан да предвиди вероватноћу понашања других, да предвиди последице свог понашања и да прорачуна да ли у одређеном односу добија или губи.

Према психологу Ериксону (Erik Erikson), потреба за идентитетом је урођена и она је покретач психосоцијалног развоја. То је потреба да знамо све о себи, тј. да знамо ко смо и шта је смисао нашег постојања. Према овом психологу, потрага за властитим идентитетом је дуга и траје цео живот, пролазећи кроз различите стадијуме и кризе. Живот се, према Ериксону, састоји у борби и настојању да се преовладају кризе идентитета (психолошке кризе). У овим периодима се повећавају потенцијали личности, али и њена рањивост. За време тих криза развој личности може да крене набоље или нагоре, а то зависи од животног и личног искуства. Код ученика са поласком у школу веома је заступљена имитација, ученици препознају туђа осећања и просуђују и процењују људе.

„Лепа реч, усмена и писмена, схватљива али за ступањ виша од речи детета, представља прво значајно средство у изграђивању језичке културе и развијању језичких стваралачких диспозиција“ (Игњатовић, 1966: 231). Реч народних епских песама је таква, казана спонтано, искрено, с љубављу, она управо поседује сва својства чијим ће усвајањем деца поставити темељ својој језичкој култури, али и култури понашања, живљења. Естетске вредности наше народне поезије интегрисане су народним језиком. Јасан, конкретан, сликовит, симболичан, једноставан језички израз, све је то одлика народног језика. Песнички народни језик јесте складан, ритмичан, музикалан, емоционално обојен, изразит, изражајан, изнијансиран. Поред лексичког богатства народна поезија обилује савршеним песничким изразима, складним

песничким облицима која представљају непролазну лепоту светлећи на путу којим ученик узраста до језичке културе. Саткана од најтананијих људских осећања која су вешто прикривена песничким сликама, епска песма јесте извориште емоција. Емоције су „психички процеси којим вреднујемо сазнато, изражавамо субјективни однос према догађајима, особама и властитим поступцима. Поред субјективног (емоционалног) доживљаја ове процесе одликују органске промене и емоционално понашање“ (Брковић, 1995: 16). Лепота изражена мислима, речима, делима често је снажан подстицај. Утицај унутрашње лепоте појединих јунака епских народних песма је јак и интензиван и може код ученика пробудити сложене емоције. Снагу и утицај потребно је усмерити на васпитавање ученика. Емоције које читамо са ликовних цртежа којима ученик слика дубину свог доживљаја потребно је сјединити са емоцијама које читамо из стихова народних епских песама. Дете кроз упознавање епских песама стиче и социјална искуства, усваја обичаје и вредности нашег друштва.

Ритуално-обредна фантастика, фантастика метафоре, епска и митолошка фантастика (Мркаљ, 2008: 206), су са репа вранца коња уткане у танке струне гусала, те се њихове чулне слике уз реске звуке развијају пред очима слушалаца као на филмском платну. Та звучна слика изазива дрхтаје у тананим душама нашим, буди најскривеније емоције, бодри у најтежим тренуцима. Учење и сазревање у развоју емоција су испреплетани, тако да је тешко одредити шта је код емоција резултат учења, а шта сазревања. Емоције имају веома значајну улогу у дечијем животу, значајнију него у животу одраслих јер деца стварност доживљавају више субјективно него одрасли. Читаво њихово сазнавање и њихово понашање зависи од емоција и ово треба да буде веома битно у васпитно-образовном поступку. Појмови код деце имају елементе фантастичног и метафорични су тако да народна епска песма у потпуности одговара дечијем поимању. Затим, поступци деце су импулсивни, вођени интуицијом, као и већина поступака јунака из епских песама. Јунаци из епских народних песама осећају и љубав и гнев, сажаљење. Они често плачу, па тако Марко Краљевић у песми *Марко Краљевић и Муса Кесеџија* у тренутку када схвата да је погубио јунака бољег од себе плаче: *Кад то виђе Краљевићу Марко,/ Проли сузе низ бијело лице:/Јаох мене до Бога милога!/ Ђе погубих од себе бољег.* У песми *Марко Краљевић укида свадбарину*, Марко показује снажне емоције након што је саслушао речи Косовке девојке: *рони сузе низ јуначко лице,/ а кроз сузе гњевно проговара:/„Ој давори, ти Косово равно!/ Што си данас дочекало, тужно,/ после нашег кнеза честитога,/да Арапи сад по теби суде!* Плаче Марко у тренутку када гледајући у воду бунарску сазнаје дан своје смрти: *Виђе Марко, кад ће умријети,/ Сузе проли, па је говорио:/ Лажив св'јете, мој лијепи цв'јете;* а у истој песми – *Смрт Марка Краљевића* плаче и његов коњ Шарац предосећајући смрт свога господара: *Када Марко био уз Урвину,/ Поче њему Шарац посртати,/ Посртати и сузе ронити.* Кнез Лазар у песми *Клетва кнежева* плаче док чита писмо цара Мурата: *Кад Лазару ситна књига дође,/ књигу гледа, грозне сузе рони...* Плаче и слуга Голубан у песми *Цар Лазар и царица Милица:* *Кад то зачу слуга Голубане,/ проли сузе низ бијело лице,/ па одсједе од коња лабуда,/ узе госпу на бијеле руке,/ однесе је на танану кулу;/ ал' свом срцу одољет не може/ да не иде на бој на Косово.* Ако желимо да мотивишемо дечије понашање неопходно је да делујемо на емоције.

Разни доживљаји код деце развијају емоције, а емоције се кроз те доживљаје уче. Емоције код ученика, као што су бес, несаница, стрес, депресија, препознају се кроз ликовно изражавање. Према Катарини Бриџис (Katrina Bridges), одређена емоција код деце се препознаје пре по спољашњем понашању, него по утробним реакцијама које је прате. Она то назива површинским карактером дечјих емоција. Испитивањем

психогалванског рефлекса – који указује на унутрашње промене за време емоције – дошли су до следећих показатеља: *код деце која релативно лако заплачу, игла на галванометру се скоро и не помера*. Значи, деца обузета емоцијама реагују површински: плачем, покретима целог тела. Код предшколске деце долази до померања од спољашњег облика реаговања ка унутрашњем (социјализација емоција). Одрасли успешно прикривају емоције – углавном реагују дубински. Ова особина препознатљива је и у народним епским песмама – у песми *Смрт мајке Југовића*, у неколико болних ситуација где се суочава са смрћу своје породице *И ту мајка тврда срца била, / да од срца сузе не пустила*. Силина њених прикривених емоција приказана је на самом крају песме кроз стихове: *Ал' ту мајка одољет не могла, / препуче јој срце од жалости*. Кад се каже да су дечје емоције површинске, то не значи да су површне, већ да су површинске по начину изражавања, не ангажују утробне покрете. Кад је у реакцији укључена утроба, емоција спорије настаје, али се спорије и губи – дуже траје (јер глатки мишићи у утроби спорије реагују од попречно пругастих које ангажујемо у спољашњим покретима). Деца се чешће љуте, али и радују него одрасли. Дечје емоције су снажне, нарочити ако је у питању страх, гнев или радост. Нешто од дечјег испољавања емоција проналазимо код наших епских јунака – Марко Краљевић се не труди да прикрије свој гнев, свој страх, своју бол, своју жал за поробљеним народом својим у песми *Марко Краљевић укида свадбарину*:

*Добра Шарца врло расрдио,
Из копита жива ватра сева,
Из ноздрва модар пламен лиже;
Срдит Марко језди низ Косово,
Рони сузе низ јуначко лице,
А кроз сузе гњевно проговара:*

*Ој давори, ти Косово равно!
Шта си данас дочекало тужно,
После нашег кнеза честитого,
Да Арапи сад по теби суде!
Ја срамоте поднети не могу,
Ни жалости велике трпити.*

Све компоненте које су саставни део човекове личности епски песник преузима из реалног живота, уграђује их по сопственој замисли у своје јунаке, епске ликове. На овај начин јунаци нису само носиоци догађаја, покретачи значајних збивања, него тако проживљени у дечијој читалачкој уобразиљи враћају се у стварни живот где се ученик за њих опредељује или не опредељује. Зато је битно да се задржи пажња на епским ликовима, јер сазнајући о њима и њиховим поступцима ученик трајно богати своје животни искуство. Етапе у анализи књижевног лика пролазе кроз упознавање и истицање физичких црта лика, уочавање доминантних духовних особина, тумачење понашања у конкретним животним околностима, откривање и процењивање пишевих порука. Креативност је вештина коју је могуће усавршавати и развијати код свих ученика. Модел интелигенције којим се укључује дивергентна продукција захтева да се на нове и оригиналне начине одговори на проблем. Тумачење поступка Бановић Страхиње покреће дивергентно мишљење.

Епске народне песме кроз своју симболику, фантастику, кроз епске јунаке, кроз описе мегдана, богатство стила и језика богате и речник ученика, подстичу развој говора, а кроз говор развијају и мишљење, јер су то два нераздвојна процеса, утичу на формирање и развој појмова, воде у зону наредног развитка постављајући пред ученика проблемске задатке. Ученици на овај начин достижу највише нивое знања, посматрано са аспекта Блумове ревидиране таксономије то је синтеза, способност да креирају нешто ново.

6.2. Савремена и традиционална настава

Врло је стара концепција на којој је заснована традиционална школа. Њене основне карактеристике јесу унапред дефинисан план и програм, а циљ наставе јесте усвајање знања дефинисаних програмом; „основна метода наставе је предавање (вербално преношење знања) уз нека помагала или без њих; улога ученика јесте да слуша, да покуша да разуме и да запамти обавезно градиво; оцењивање (усмено или писмено) састоји се у проверавању у којој мери је обавезно градиво усвојено; мотивација за учење је више спољна (оцене, похвале, награђивања – казне); у школи се на дете гледа само као на ученика, тј. на онога ко би требало с разумевањем да понови испредавано градиво“ (Ивић и сар., 2001: 19).

У активној школи⁴⁷ и настави полази се од интересовања деце где се учење надовезује на та интересовања; „свако учење се повезује са претходним знањем и личним животним искуством детета; мотивација за учење је лична (унутрашња); доминантне су методе активне наставе/учења – практичне, радне, мануелне активности, експресивне активности (као што су цртање или литерарни састави), лабораторијске вежбе, социјалне активности, теренски рад, посматрање природних појава итд. Циљ активне школе јесте развој личности и индивидуалности сваког детета, а не само усвајање неког школског програма. Оцењује се задовољство деце предузетим активностима, напредак детета у поређењу са почетним његовим стањем, мотивисаност и заинтересованост за рад и активности“ (Ивић и сар., 2001: 19).

Активно учење и активна школа јесу концепција савремене наставе. „Активно учење/настава захтева богато опремљене школе. Најлепше, најудобније и најлакше је учити у комфорно и богато опремљеном простору за рад, који је опскрбљен свим врстама потребног материјала: оловкама, бојама, папирима, књигама, радним материјалима, сликама, дијапозитивима, филмовима, музиком, алаткама, лабораторијским прибором, моделима, техником... Али, суштина богате и разноврсне опреме јесте да помогне, олакша и учини квалитетнијом реализацију идеје, смишљени дизајн часа – дакле, опрема је само алатка коју треба знати сврсисходно употребити“ (Ивић и сар., 2001: 51).

Под појмом традиционална настава подразумевамо наставу у којој доминира фронтални облик рада и монолошка метода. Појам савремене наставе обухвата различите моделе организације васпитнообразовног процеса. Издвајамо индивидуализовану наставу, тимску наставу, интегрисану наставу са елементима тематског планирања, електронску наставу, наставу у којој користимо мапе ума за боље памћење.

Оно што савремену интерпретацију народне епске песме разликује од традиционалне јесте њен проблемски приступ. Без обзира да ли ћемо песму интерпретирати користећи тематско-интегрисану наставу, тимску наставу, индивидуализовану наставу, наставу уз коришћење компјутерске мапе ума, структура народне епске песме захтева стваралачку наставу уз коришћење проблемског приступа.

---

⁴⁷ „Активна школа у изворном значењу је школа која је више центрирана, усмерена на дете, које се третира као целовита личност, а не само као ученик, тј. разни аспекти његове личности су ангажовани у наставном процесу“ (Ивић и сар., 2001: 19).

6.2.1. Проблемски приступ у методичкој интерпретацији народне епске песме

У проблемској настави ученик је субјекат, главни актер процеса учења. Могуће је уочити пет фаза у проблемском приступу. Прва фаза јесте стварање проблемске ситуације, постављање проблема. Учитељ има задатак да *упали лампице* код ученика. Посебно су погодни књижевни текстови у којима се ликови сукобљавају, а наше народне епске песме су саткане од таквих сукоба. Народне епске песме, нешто због своје недоречености, згуснутости стиха, нешто због саме конструкције низањем различитих мотива, нешто и због особености народног епског певача, обилују проблемским питањима на која генерације покушавају да дају одговоре. На пример, ученике треба увести у проблем питањем: Зар и супротстављање Марка Краљевића оцу Вукашину у песми *Урош и Мрљавчевићи* није грех? Зашто се Марко супротставио оцу? Зашто се оглушио о Божју заповест: *Поштуј оца свога и матер своју да ти добро буде и да дуго поживиш на земљи?* Да ли се у потпуности оглушио о заповест? Између поштовања оца и мајке одлучио се за мајчин савет. Зашто?

Друга фаза јесте дефинисање проблема и осмишљавање метода, путева доласка до решења. Трећа фаза јесте самостални истраживачки рад ученика са циљем решавања проблема. Ово је уједно и најзначајнија фаза где ученици раде – у првом делу дају претпоставке могућих решења, а у другом делу решавају проблем истражујући, прикупљајући податке. Разлог зашто Марко одлучује да царство припада нејаком Урошу можда је због чињенице да је праведан, а можда и због чињенице да га мајка заклинје својим млеком у следећим стиховима:

*Кол'ко Марко тежио на правду,
Тол'ко моли Јевросима мајка:
Марко сине једини у мајке!
Не била ти моја рана клета,
Немој, сине, говорити криво*

*Ни по бабу, ни по стричевима,
Већ по правди Бога истинога;
Немој, сине, изгубити душе;
Боље ти је изгубити главу,
Него своју огр'јешити душу.*

Можда је и Урошева праведност утицала на Маркову одлуку, јер он једини није ништа тражио, за разлику од претходника, да каже да је на њему царство: *Благо мене! ето мога кума, / Ето кума, Краљевића Марка, / Он ће казат' на коме је царство.* У нашем народу се кум веома поштује. На небу Бог, а на земљи кум.

Четврта фаза јесте анализа и корекција резултата истраживања кроз давање закључака, евалуацију и примену закључака на проблемску ситуацију. У самој песми епски песник нам нуди могуће решење проблемске ситуације, коју ученици пажљивим истраживачки читањем и анализом треба да открију: *Видите ли, Бог вас не видио! / Књига каже, на Урошу царство, / Од оца је остануло сину, / Ђетету је од кољена царство. / Њему царство царе наручио / На самрти, кад је починуо.* Пету фазу представљају нови задаци за самосталан рад.

Само дело, народна епска песма, може да створи проблемску ситуацију. Народни епски певач, ређајући мотиве у композициону целину, најчешће се не бави психолошким разлозима који мотивишу јунака на неке поступке. Епска песма која не пружа довољно података о неком догађају или поступку неког јунака оставља простор за проучаваоце да домишљају непопуњене делове. На овај начин читаоци, ученици, могу постати и ствараоци, пишчеви сарадници. Попуњавајући празнине епске песме, они имају слободу, али само у оквирима које одређује и на које их усмерава само дело. За интерпретативно дограђивање дела потребна је велика вештина, познавање обичаја, познавање историје, познавање

језика, места и времена који су дати као оквир догађаја у песми, потребно је песму локализовати.

Нејасност, загонетност у последњим стиховима песме *Бановић Страхиња*, изазвало је велике полемике у књижевној критици. Проблемску ситуацију у овој песми уочавамо и у податку да Бановић Страхиња оставља незаштићене мајку и љубу, у време када је огромна турска војска дошла на Косово. Да ли је могуће да он није знао да се припрема велико зло, велика борба? Недоречености могу бити подстицајне за истраживање, за расправу, за маштање, за стварање. Ако ученике добро припремимо, ако им понудимо адекватне наставне садржаје из историјских, језичких, верских, обичајних, уметничких области кроз које могу употпунити мозаик песме, успећемо у намери да методичка интерпретација народне епске песме постане својеврсна стваралачка настава.

6.3. Тематско-интегрисани приступ у методичкој интерпретацији епске песме

Приликом састављања наставних програма „одређено место мора наћи повезаност међу предметима, нарочито међу сродним предметима или граничним појмовима и проблемима (корелација). Корелација означава садржаје у којима су два или више предмета артикулисани и међусобно повезани, тако да се обезбеди њихово логичко обједињавање, али без рушења граница које постоје међу предметима“ (Трнавац и Ђорђевић, 1998: 208).

Тимска настава⁴⁸ јесте заједнички стваралачки рад и одговорност више наставника и других сарадника на реализацији програмског садржаја, а сједињавање снага и способности јесте одлика која је најважнија у оваквом раду. У тимској настави наставници ће заједно изабрати садржај, заједно планирати, правити флексибилан садржај, реализовати образовне, васпитне и функционалне задатке, пратити напредовање ученика, пружати међусобну помоћ. „Попут многих других дидактичких иновација, и тимска настава није самоникла. Напротив, она има дугу припремну историју, која се, према неким ауторима, може пратити почевши од Сократових групних разговора, преко јавних средњовековних академских диспута, до појединих педагошких праваца с краја XIX и с почетка XX столећа“ (Ђукић и Шпановић, 2008: 261). Просторије у којима се изводи тимска настава треба да буду прилагођене, простране, са могућношћу брзог прегруписавања ученика, са приступом интернету, библиотеци. „Нема сумње да то што имају два или више наставника обогаћује ученичко искуство и отвара могућност да једну ствар или појаву упознају на два, три или више начина. Ученици не добијају наставне инструкције само од првог, па затим од другог наставника у једном временском периоду, већ ту делује нека врста синергије, настале из наставничке сарадње: као да се пред ученицима две или више наставничких перспектива стваралачки и подстицајно мултипликују“ (Ђукић и Шпановић, 2008: 269).

Комуникација је процес слања и примања порука између људи. Поруке могу бити вербалне и невербалне. Најчешћи облици комуникације укључују: говор/ слушање, читање/ писање, гестикулације, показивање емоција. Разговор људи, читање или пољубац јесу комуникација. Постоји и комуникација уз помоћ технологије: телефонски разговори, телевизија и радио, компјутери, комуникације путем интернета су данас најдоминантнији вид комуникације. Правила добре комуникације: равноправност, уважавање, поверење, узајамност, усмереност, ефикасност.

⁴⁸ О тимској настави в. С. Лакета, *Тимска настава*, Педагошко дрштво Србије.

Тимови су веома важни због поделе одговорности, сарадње и комуникације која може лакше да покаже неку потешкоћу уколико до ње дође. Улога сваког појединца је непроцењива у тиму јер тим броји збирне резултате, али и богатију, лепшу и плодотворнију сарадњу. Сваки наставник као члан датог тима треба да буде свестан своје сопствене улоге у послу који му је дат, треба да познаје педагошка уверења и да се ослања на циљеве и исходе учења, да унапређује и показује своје знање и способности, да прати иновације и да покаже своју личност наставника у правом светлу. Потребно је да разлике међу наставницима буду што мање јер је тада могућност за успех и добар рад већа. Међутим, пожељно је да буде и одређених разлика међу наставницима једног тима како би могли да комбинују што више искустава чиме би сарадња била занимљивија. На овај начин се размењују искуства, комбинује и продубљује знање и појачава мера креативности унутар тима. Наставници једног тима треба да буду повезани, да влада узајамност у свим видовима сарадње како би тимски рад дао што боље услове за одвијање задатака, али и за угодније испуњење циљева. Успешно партнерство је у суштини синоним тимског рада.

Тимском наставом постиже се прогрес на више нивоа. Прво су видљиви резултати личног развоја наставника и ученика у свим областима тимског рада. Члан тима као јединка доприноси и свом, али и развоју свог тима.

6.3.1. Начин реализације тимске наставе

Тема обухвата сродне садржаје који се могу груписати у самосталну целину. Она повезује садржаје из једног или више предмета или више васпитно-образовних подручја. Наставни садржаји могу бити различити, али мора постојати значајна одлика која их обједињује. Теме могу бити шире и уже. Могу се односити само на децу у групи или могу бити општије, од интереса за више генерација или читаву људску заједницу (као што су нпр. националне теме). Приликом разраде теме „треба водити рачуна о повезивању нових садржаја са већ стеченим дечјим искуством, ослањати се на достигнути ниво когнитивног развоја деце, посебно на изграђене механизме прерађивања, превазилажења и дистанцирања од појавног и датог, и тежити ка њиховом даљем усавршавању, односно постизању наредног развојног нивоа“ (Каменов, 1997: 118). За тему су изабрани *Комаде од различнијех Косовскијех пјесама* са интегрисаним садржајима из књижевности, историје, веронауке, ликовне културе.

За реализацију ове теме су, поред знања наставника српског језика, коришћена знања и искуства наставника историје, веронауке и ликовне културе. Створен је тим стручњака. Тим се разликује од уобичајених група људи. Тим је много више од тога. Тим је мала, тесно повезана група људи усмерена на постизање јасно одређених циљева у којој су сви чланови тима одлучни да их постигну заједно. Како створити добар тим? Да би тим функционисао како треба, неопходно је остварити успешну сарадњу. Успешна сарадња оствариће се ако:

1. Постоји јасан заједнички циљ. Циљ је био да се проблему приђе са више страна, да се пронађу и упореде извори из различитих области.
2. У раду постоји поверење и добри међуљудски односи.
3. Постоји јасна подела улога, тј. тачно се зна ко шта ради.
4. Постоји добра комуникација – активно слушање, јасно и прецизно изражавање.

5. Постоје различитости – разноврсност искустава, знања, способности и вредности чланова тима повећавају могућност успешног функционисања тима. Проблему се може приступити са више страна. Сваки стручњак за своју област ће дати свој допринос у решавању заједничког проблема.

6. Постоји равнотежа између односа у групи и односа према задатку. Сарадња је кључ успеха тимског рада.

Уз предности тимске наставе искоришћена је и повезаност међу предметима која може бити чињенична и дескриптивна. Чињенична корелација је заснована на повезаности чињеница између предмета, а дескриптивна се односи на генерализације које су заједничке за два или више предметних подручја. „Повезаност међу предметима обезбеђује чвршћа, дубља и целовитија сагледавања процеса. Познато је да се међупредметне асоцијације лакше образују и постојаније су када је у питању повезивање знања различитих научних дисциплина које су обједињене јединственом темом или питањем. Такви садржаји се лакше уче и дуже се опирају заборављању“ (Трнавац и Ђорђевић, 1998: 208). Ученици су на један целовити начин имали прилику примити свет песама и свет историје кроз духовну и уметничку имагинацију.

Доста је разлога који иду у прилог интегрисаном тематском планирању. Тематско планирање је „психолошки оправданије од планирања по областима, јер је ближе децијем интуитивном, емоционалном и глобалном доживљавању стварности, као недељиве целине, и децијим потребама и могућностима. Такође њиме се повећава деција мотивација: деца су више заинтересована ако им се оно што упознају представља повезано и осмишљено. Оно је и ефикасније, јер се на тај начин стицани појмови и вештине међусобно прожимају и потпомажу“ (Каменов, 1997: 113).

6.3.2. Припремање околности за успешну интерпретацију

Интерпретација епске народне песме захтева двоструко локализовање, постављање песме у одређени тематски циклус и њено повезивање са друштвеним и историјским приликама. Ово треба да послужи само као окосница сагледавања порекла и настанка епске народне песме, а не треба заборавити да је свака песма јединствена, оригинална, свака се одликује посебним стваралачким елементима који је издвајају и разликују од оних које припадају сличном кругу.

Вештина учитеља се огледа у томе да се општа места и устаљени стилски поступци обраде, али највећи акценат треба да буде на посебности песме.

Комади од различнијех Косовскијех пјесама јесу песме које је Вук записао од свог оца. Сврстане су у епске народне песме *косовског циклуса*. Постављањем песме у тематски круг остварује се узајамна повезаност песме и циклуса, те на тај начин и могућност да ученици нешто ново сазнају о самој песми, али и о циклусу као тематском кругу. Историјске и друштвене прилике треба сазнати из података који су повезани за сазнања о животу у патријархалним заједницама. У трећем делу ових песама јесте *Косовска вечера* која подсећа на Христову *Тајну вечеру*. Сам распоред седења за столом сведочи о патријархалном устројству, а уз здравице постаје јасно да је реч о славском, обичајном обреду. Кроз песму је добијен каталог главних косовских јунака, али добијамо и основне особине њихове и психолошке портрете Милоша Обилића, Вука Бранковића. Опширнија варијанта косовске клетве из других делова налази се у песми о Мусићу Стевану.

Наставни циљеви и исходи учења

Општи циљ јесте да ученици овладају основним законитостима српског књижевног језика, да упознају, доживе и тумаче књижевна дела из српске баштине те да самостално схвате и доживе епске народне песме.

Посебни циљеви:

– Подстицање ученика на самостално језичко, литерарно и сценско стваралаштво; Подстицање, неговање и вредновање ученичких ваннаставних активности (ликовна, литерарна, рецитаторска, драмска, новинарска секција и др.);

– Васпитавање ученика за живот и рад у духу хуманизма, истинољубивости, солидарности и других моралних вредности;

– Развијање патриотизма и васпитавање у духу мира, културних односа и сарадње међу људима.

– Развијати читалачку радозналост за епску народну поезију.

– Развијање смисла и способности за правилно, течно, економично и уверљиво усмено и писмено изражавање, богаћење речника, језичког и стилског израза;

– Увежбавање и усавршавање гласног читања (правилног, логичког и изражајног) и читања у себи (доживљајног, усмереног, истраживачког);

– Уочавање и објашњавање друштвене, психолошке и моралне побуде које покрећу јунаке у народним епским песмама;

– Поступно, систематично и доследно оспособљавање ученика за самостално доживљавање, разумевање и тумачење, за логичко схватање и критичко процењивање народних епских песама;

– Развијање критичког мишљења и креативности.

Исходи:

– Разликује основно и фигуративно значење у песми;

– Одређује карактеристичне особине, осећања, изглед и поступке ликова и њихове односе; препознаје узрочно-последичне везе међу догађајима у тексту;

– Анализира и вреднује поступке, особине и понашање ликова у народној епској песми;

– Доживи и сазна основни идејни смисао песме;

– Означи ток догађаја, место и време радње;

– Дефинише тему књижевног дела;

– Разликује мотиве у песмама;

– Објасни амбијент у којем се дешава радња;

– Одреди елементе драме у народној епској песми.

Код интерпретације било ког текста, па тако и код интерпретације народне епске песме неизоставна фаза јесте читање. „И код гласног и код читања у себи, темпо се прилагођава индивидуалним способностима ученика, те је неопходно да се усагласе потребно време и дужина текста за читање (диференцирани задаци) како би бољи читачи били довољно ангажовани све док слабији не реше свој део задатка, а да их нико не

пожурује или омета на било који начин“ (Вучковић, 1993: 47). За интерпретацију песама неопходне су нам две врсте читања: интерпретативно и истраживачко. Интерпретативно читање нам служи да изазове пажњу, осећања, доживљај код ученика. Истраживачко читање подразумева да ученицима припремимо истраживачке задатке, у нашем случају припремили смо задатке различитих нивоа тежине за самосталан рад ученика.

У првом делу рада подсетити се до сада обрађених епских песама. Најављује се читање песме и почетак самосталног припремања да се она анализира. Након интерпретативног читања следи психолошка пауза. Разговара се о утисцима које су изазвала дешавања у песми. Кратко објашњавање непознатих речи: раја, харач, софра, барјаци, ћарџије, срдобоље, сакагије.

Након тога се ученицима дају припремљени прилози и истраживачки задаци за рад код куће.

Припрема историјских извора и предања за читање код куће

Да би се ученици саживели са временом о којем певају издвојене народне епске песме и да би се припремили за учешће у анализи, упутити их на истраживачко читање историјских извора и предања о Косовском боју које ће обавити код куће. Да би ученици упознали мотиве појединих јунака у одабраним епским песмама, морају бити упућени и у њихове поступке који су описани у историји или у народним епским песмама. Ове прилоге може да припреми наставник историје, а истраживачке задатке припремају тимски: учитељ, наставник историје, наставник српског језика и књижевности. Уз сваки прилог и истраживачки задатак ученицима показати и слике косовских јунака које су сликали наши најпознатији ликовни уметници, а избор направити са наставником ликовне културе. Слике треба да подстакну креативно повезивање историје, српског језика и књижевности кроз стваралачку имагинацију.

Истраживачки задаци: историјски и епски разлози за пораз на Косову

Суштина јесте подстакнути ученике да мотивисано приступе интерпретацији користећи се истраживачким задацима. Знање треба да се проширује уз међупредметно прожимање градива.

Наводимо пример следећих истраживачких задатака за историјске и епске разлоге пораза на Косову:

1. Надмоћност турске војске: у песми (*Косанчић Иван уходи Турке*) и историјским изворима; Спремите се да са што више појединости причате о сусрету и разговору Милоша Обилића и Косанчић Ивана. Сазнајте по којој реци је Иван Косанчић добио име? Наведите стихове којом је описана снага и величина турске војске. Коју је стилску фигуру употребио народни епски певач у том случају?
2. Опредељење за небеско царство: свестан улазак у битку која се не може добити огледа се у песми *Пропаст царства Српскога*; Кроз ову песму сагледавамо и комплексан лик кнеза Лазара.

3. Божја воља у тексту Константина Филозофа, *не беше то време избављења; јер је бог тако попустио*; песма: *Пропаст царства Српскога*; пораз као божија казна због неслоге међу великашима: *Урош и Мрљавчевићи, Кнежева клетва, Кнежева вечера*; Пронађите више података о мотиву клетве у народним епским песмама. Протумачите симболику у песми *Кнежева вечера*.
4. Милош Обилић: историјски и епски лик. Прочитајте легенде и предања о Милошу Обилићу. Упоредите их са историјским изворима о њему. Пронађите и народне епске песме у којима се потврђује његово змајско порекло. Истражите чудесне мотиве из песама у речницима: *Српском митолошком речнику, Речнику симбола, Српском рјечнику* Вука Караџића.
5. Неслога и невера: издајство; *Кнежева клетва, Кнежева вечера*; Милош Обилић и Вук Бранковић. Пронађите стихове којима потврђујете да је реч о издајству. У којим се још народним епским песмама говори о издајству на Косову, а у којима се говори о неслози.

Интерпретација песама

Ученици ће, подстакнути истраживачким задацима, мотивисано приступити интерпретацији. Интерпретација је замишљена као систем спирале, где ће се знање проширивати из круга у круг, али је и међупредметно прожимање обавезно. Динамика часа прилагођена је истраживачким задацима. Извештавање ученика, њихових ставова и мишљења оствариће се уз даљу садржајну и моралну анализа епске песме, кроз тимско вођење целог процеса кроз смену историјског, књижевног, верског и уметничког приступа. Историјски приступ остварен је кроз припремљене историјске изворе који одговарају догађајима или личностима описаним у песмама, док сама интерпретација песме испуњава књижевни приступ, а верски приступ остварићемо у изграђивању моралних ставова ученика.

Уметност је и сама народна епска песма, али за комплетнији доживљај користићемо и слике наших познатих уметника и њихово виђење народних епских тема и мотива. Закључке до којих смо дошли бележићемо при постепеном формирању појединих делова мапе ума уз коришћење видео-бима; Ово ћемо извести уз појединачне исказе проналажењем стихова, слика, поступака, али и сагледавање целокупног уметничког света песме, кроз проналажење и објашњење непознатих речи, разумевања тока радње, анализу ликова – поступака, особина.

1. Надмоћност турске војске

Надмоћност турске војске уочена је у стиховима песме *Косанчић Иван уходи Турке*, али и из историјских података. У песми *Косанчић Иван уходи Турке* надмоћност турске војске препозната је у дијалогу Милоша Обилића и Косанчић Ивана. Милош му се обраћа речима: *Побратиме, Косанчић-Иване! Јеси л' Турску уводио војску? Јели много војске у Турака? Можемо ли с Турци бојак бити? Можемо ли Турке придобити?* Косанчић Иван му одговара метафором која уз хиперболу сликовито дочарава силину турске војске: *Сви ми да се у со прометнемо, Не би Турком ручка осолрили.* Иван даље објашњава да бројност непријатељске војске није могао сагледати за пуних петнаест дана:

*„Ево пуно петнаест данака
Ја све ходах по Турској ордији,
И не нађох краја ни хесапа:
Од мрамора до сува јавора,
Од јавора, побро, до Сазлије,
До Сазлије на ћемер ћуприје,
Од ћуприје до града Звечана,
Од Звечана, побро, до Чечана,
Од Чечана врху до планине,*

*Све је Турска војска притиснула:
Коњ до коња, јунак до јунака,
Бојна копља као чарна гора,
Све барјаци као и облаци,
А чадори као и снегови;
Да из неба плаха киша падне,
Ниђе не би на земљицу пала,
Већ на добре коње и јунаке.“*

У овим стиховима уочено је и метафорично опште место описа војске које се понавља у више епских песама, али у последња три стиха и оригиналну песничку слику која нас задивљује и најснажније осликава јачину и снагу турске војске. Косанчић Иван је добио име по реци Косаница, а име његовог побратима Топлице Милана добијено је по реци Топлици.

2. Царство небеско — опредељење

Опредељење за *небеско царство* значи свестан улазак у битку која се не може добити описан је у песми *Пропаст царства Српскога*. На почетку песме пронађена је словенска антитеза:

*Полетио соко тица сива
Од светиње – од Јерусалима,
И он носи тицу ластавицу.
То не био соко тица сива,
Веће био светитељ Илија;
Он не носи тице ластавице,
Веће књигу од Богородице.*

Народни певач подразумева да се питамо шта се то збива на небу док он описује светитеља Илију који носи књигу од Богородице, тако да је вешто изоставио подразумевана питања: Шта се вије на небу или да ли је то *соко тица сива* који *носи тицу ластавицу*. Одмах певач објашњава да је *соко тица* у ствари *светитељ Илија*, а *тица ластавица* заправо *књига од Богородице*. На овај начин је кроз алегоричан израз сликовито приказао и најавио важност, значај небеских збивања, која се касније кроз песму развијају. Запис у тој *књизи* је пресудан за српски народ. Реторичко питање је уткано и унутрашњем монологу кнеза Лазара: *Мили боже, што ћу и како ћу? Ко ме ћу се приволети царству? Да или ћу царству небескоме? Да или ћу царству земаљскоме?* Слепа жена из Гргуревца која је певач песме *Пропаст царства Српскога*, а коју је записао Лукијан Мушицки, изједначава се са Шекспиром, који је кроз монолог свог јунака Хамлета поставио чувено питање: *Бити, или не бити, питање је сад!* Живети или умрети? Добро зна наш народ, мудар је наш кнез Лазар кад је уместо живота изабрао смрт!

3. Не беше то време избављења

Божја воља у тексту Константина Филозофа: *не беше то време избављења; јер је бог тако попустио* може се тумачити као пораз у виду божје казне због неслоге међу великашима: *Урош и Мрљавчевићи, Кнежева клетва, Кнежева вечера*. Као увод у епску трагедију могу се навести следећи стихови:

Цар Мурате у Косово паде,
 Како паде, ситну књигу пише,
 Те је шаље ка Крушевицу граду,
 На кољено Српском кнез-Лазару:
 „Ој Лазаре, од Србије главо!
 Нит' је било, нити може бити:
 Једна земља, а два господара;
 Једна раја, два харача даје;
 Царовати оба не можемо,

Већ ми пошљи кључе и хараче,
 Златне кључе од свијех градова,
 И хараче од седам година;
 Ако ли ми то послати не ћеш,
 А ти хајде у поље Косово,
 Да сабљама земљу дијелимо.“
 Кад Лазару ситна књига дође,
 Књигу гледа, грозне сузе рони.

Клетва је у нашем народу израз крајње немоћи. Постоји и мишљење да само родитељи могу проклети своју децу, а други само у зао час. Лазар је у нашој и историјској и епској традицији представљао оца нације, тако да је његова клетва остварива. Мотив клетве проналазите у следећим стиховима:

Да је коме послушати било,
 Како љуто кнеже проклињаше:
 „Ко не дође на бој на Косово,

Од руке му ништа не родило:
 Ни у пољу бјелица пшеница,
 Ни у брду винова лозица!“

Константин Филозоф о Косовском боју и о Милошу Обилићу говори: „Пут му се отвори, а кад је био близу, залети се и сатера мач у тога самог охолог и страшног самодршца (султана). Ту и он сам падне од Турака. И у први мах покажу се јачи они што су били с Лазаром, и победа се приви на њихову страну. Али не беше то време избављења. Стога у том истом боју одоли напослетку син убијеног цара, јер је бог тако попустио те да се и онај великан (кнез Лазар) и они што су с њим били увенчају венцем мученичким. И шта је било потом? Блажени се оконча сечењем главе, а његови мили другови примише смрт истим начином пре њега, молећи му се што су могли лепше да они сврше пре њега, те да његову смрт очима не гледају“ (Ђурић, 1989: 36). У ратовима нема победника. Сви су у страдању губитници.

4. Милош Обилић као историјски и епски лик⁴⁹

Једно од најзначајнијих места у косовском кругу песама припада Милошу Обилићу. Он је и историјски и епски горостас. Његово презиме јесте спорно. Уз име Милоша везују се три презимена: Обилић, Кобилић и Копилић. „Руварац је у својој књизи лијепо доказао да сви извори прије почетка друге половине XVIII вијека једнодушно Милоша зову *Кобиловић* или *Кобилић*, тек Василије Петровић у својој историји Црне Горе штампаној г. 1754. зове га *Обиљевић*, а Павле Јулинац у својој краткој српској историји г. 1765. пише га *Обилић*“ (Маретић, 1966: 201). Вук Бранковић га је због зависти прозвао Кобилић. Презиме Копилић потиче отуда што се сматрало да је Милош копиле.

Постоји и мишљење да како је Милошева слава расла, епским певачима се чинило недостојним да таквог јунака зову по кобили, па је постао Обилић. Одакле потиче Милош није баш најјасније. Легенде о његовом пореклу су бројне. Да су Милан Топлица и Иван Косанчић побратими Милоша Обилића, сазнајемо у песми *Косовка дјевојка*. Легенда о Милошу Обилићу крије се у изразу: *обила мајка је родила обила*

⁴⁹ Уп. С. Лакета, Историјски и епски лик Милоша Обилића, *Образовна технологија*, 3-4, 2017, 309–318.

јунака. Објашњење за реч *обил* у Вуковом *Рјечнику* се односи на легенду о сусрету цара Стефана Силног са дечаком који чува овце и спава поред оваца и кад *дихне иза себе, онда се гране узвијају у висину, а кад повуче пару у се, онда се савијају к земљи.* „Како дођу у село кући, Милош одмах остави овце и непознате госте, па замакне међу зграде да тражи мајку. Пошто цар сјаше с коња, пође и он за Милошем да гледа да му се ће не сакрије; кад погледа кроз брвна у једну зграду, а то мајка мијеси хљеб, а пребацила десну сису преко лијевог рамена, а лијеву преко десног, те он остраг сиса. Онда цар рекне: *Међер обила мајка родила обила јунака.* Цар узме Милоша од мајке, и одведе га своје двору, и од тога се назове Обилић“ (Стеф. Караџић, 1969: 429).

По другој варијанти Милоша је родила девојка Јања⁵⁰ која је остала трудна са змајем. У народној песми Милош Обилић змајски син описано је порекло овог јунака. Вила Анђелија која је помајка Милоша Обилића, која га је задојила, говори му: У тебе је јуначко кољено,/ Мајка ти је Јања чобаница,/ Од Србије, из Херцеговине,/ Бабо ти је змаје из облака. Даље му вила описује чин односа између Јање и змаја:

*На очи јој санак наскочио,
Заспа Јања кајно јање лудо,
У глави јој грана од јаблана,
Кад то виђе змајовит јуначе,
Разви крила, кајно горска вила,
Пак полеће стрмо низ планину,
Док он дође ће пландују овце,
Из крила му жива ватра сипа,
Све расплаши са пландишта овце,
А ухвати Јању чобаницу,
Те је љуби љетни дан до подне,
Кад обљуби лице у ђевојке,
Он разави огњевита крила,
Пак одлеће небу под облаке.*

Змај летећи небу под облаке прориче величину и значај још нерођеног детета. Чобаница Јања рађа јунака Милоша Обилића, али га и оставља на Шарган-планини. Ту га проналази вила Анђелија: *Пак сам тебе, сине, прихватила,/ Прихватила, па те пољубила./ На бијелу крилу задојила,/ Свиленијем опасала пасом,/ Јуначкијем дозивала гласом:/Мој Милоше, моје миловање!* У песми вила даје каталог јунака змајевитог порекла међу којима су поред Милоша Обилића: Змај-Огњени Вук, Реља Бошњанин, Бановић Секула, Бановић Страхило, Љутица Богдан и Краљевић Марко. Змајевски синови имају обележја, белеге на телу које не треба други да виде, јер се тада губи моћ: *Замоли се побратиму своје,/ Заврати му уз руке рукаве,/ Наћ ћеш њему младеж на мишици,/ На младежу бич вучије длаке,/ На десници на бијелој руци;/ Друга му је на нози биљега,/ На бедри му сабља уписана,/ А на сабљи крстата барјака,/ Што поноси славу у јунака.* Ови подаци сведоче о елементима бајковитости у епским песмама. У епским песмама се појављују чудесни мотиви који их повезују са бајкама. Шарган-планина, тачније планински превој, налази се између Таре и Златибора. Планина је

⁵⁰ Девојка Јања јесте „чобаница код оваца у планини. Остала је гравидна од змаја. Кад се породила, оставила је дете у планини, нашла га вила, задојила и отхранила. Када је Милош одрастао, био је необично снажан. Мајка му је, по предању, била груба жена, носила је дојке преко рамена. Када ју је кнез Лазар спазио, рекао је: *Каква ружна кобила родила великог јунака!* Од тада се Милош прозове Кобилић“ (Кулишић и сар., 1970: 215).

хтонски простор, близак оностраном, те је тако и Милош посебан јунак. Постоји и босански шарган (*Vipera berus bosniensis*), најотровнија подврста шарке која насељава планинске гудуре. Присетивши се словенске митологије јасно је да је змај најчешће настајао од змије, чак има и змијска обележја. Након свестраног сагледавања међусобно прожетих појмова и симбола у народној епској песми *Милош Обилић змајски син* доживљај је комплетнији.

5. Неслога, невера, издајство

Неслога, невера, издајство су питања на које су генерације покушавале да дају исправан одговор. Епске одговоре можемо пронаћи у песмама: *Урош и Мрљавчевићи*, *Кнежева вечера*, *Цар Лазар и царица Милица*, *Царица Милица и Владета војвода*.

Песма Урош и Мрљавчевићи јесте показатељ распада српског царства после Душанове смрти и преласка са централизоване власти на појединачно, обласно управљање земљом. Један од узрока распада српског царства јесте и неслога великаша:

*Цареви се отимљу о царство,
Међу се се хоће да поморе,
Злаћенима да пободу ножи,
А не знаду, на коме је царство.*

Кнежева вечера спада у песме *косовског циклуса*. Централни мотиви у песми су: мотив издајства; мотив витештва, односно свесне жртве за народ и земљу; мотив клетве. Дијалогом се у песми предочава драматичност атмосфере уочи Косовске битке. Основни поступак којим је песма изграђена назива се контраст. Контрастни су основни мотиви, између госпде са двора и господичића, материјално сиромашнијих племића, али много ближих народу, контраст између Милошеве распричаности и Вуковог ћутања. Кнез Лазар је сумњао на Милоша Обилића да ће га издати на Косову:

*Здрав Милошу, вјеро и невјеро!
Прва вјеро, потоња невјеро!
Сјутра ћеш ме издат' на Косову,
И одбјећи Турском цар-Мурату.*

Милош Обилић се захваљује на здравици кнеза Лазара, али говори да он никада није био невера, нити ће бити:

*Вала тебе, славни кнез-Лазаре!
Вала тебе на твојој здравици,
На здравици и на дару твојме;
Ал' не вала на такој бесједи,
Јер, тако ме вјера не убила!
Ја невјера никад био нисам,
Нит' сам био, нити ћу кад бити,
Него сјутра мислим у Косову
За ришићанску вјеру погинути.*

Он тврди да ће кнеза издати Вук Бранковић.

Невјера ти сједи уз кољено,

*Испод скута пије ладно вино:
А проклети Вуче Бранковићу.
Сјутра јесте лијеп Видов данак,
Вићећемо у пољу Косову,
Ко је вјера, ко ли је невјера.*

Песма је певана у десетерцу кроз исказани контраст којим се слика стварна слика Србије у то доба и уједно јунаштво Обилића. Југ-Богдана Лазар сматра за најузвишенијег, после њега Вука Бранковића кога је ставио са његове леве стране; Милоша Обилића ставља у заставу јер сумња у њега. Вуково ћутање говори да он нешто крије. Особине Милоша јесу: храброст, истинољубље. Као да је епски певач кроз ћутање Вука Бранковића хтео да нам представи и његово признање и подмуклост, а издајом његовом се правда и пораз Србије, и објашњава велика жеља српских великаша за влашћу.

Један од најпознатијих великаша и поседника простране равнице Косова поља, Вук Бранковић је био ожењен Маром, ћерком кнеза Лазара. Имао је три сина – Гргура, Ђурђа и Лазара. У народним епским песмама које певају о Косовском боју Вук Бранковић је приказан као издајник. Слуга Милутин у песми *Цар Лазар и царица Милица* говори: *А што питаш за проклетог Вука,/ Проклет био и ко га родио!/ Проклето му племе и кољено!/ Он издаде цара на Косову/ И одведе дванаест хиљада,/ Госпо моја! љутог оклопника.*

И у песми *Царица Милица и Владета војвода*, на самом крају извештаја војводе, уз клетву, наглашено је да је Вук Бранковић издајница:

*Ал' не виђех Вука Бранковића,
Не виђех га, не вид'ло га сунце!
Он издаде честитог кнеза,
Господара и мога и твога.*

Да бисмо целовито сагледали тематику историјских и епских разлозлога за пораз на Косову, морамо проучити и податке о Косовском боју⁵¹. Контрoверзни су подаци о погибији султана Мурата. Из историјских извора сазнајемо да Милош Обилић подвиг није извршио сам, него уз помоћ другова. „Једно писмо босанског краља Твртка помиње дванаест племића завереника, а народна песма два Милошева побратима Милана Топлицу и Ивана Косанчића, два иначе историјски сасвим непозната лица... Турски извори говоре, међутим, о том друкчије. Да не би изгледали сувише лаковерни и да би свом великом владару приписали и ту победу, турски писци, сви изреда, приказују ствар тако, да је Мурат погинуо или после битке или мало пре њеног свршетка. Убијен је на превару од једног скривеног завереника или рањеног борца, док је посматрао исход борбе, која је већ била одлучена у турску корист“ (Ђоровић, 2005: 180–181). Сима Ћирковић истиче „аутентичност писма краља Трогиру од 1. августа 1389. године, иако се у њему говори, сасвим одлучно, о српској победи;

⁵¹ „Одлучна, легендарна борба на Косову била се на Видовдан, у уторак, 15. јуна 1389. Појединости о целом току битке нису нам, на жалост, познате. Не знамо чак сасвим поуздано ни то, кад је у ствари погинуо турски хан *султан* Мурат, што би нам знатно помогло да правилније реконструошемо ток борбе. Ни сами српски извори не слажу се међусобно. Најважнији наш писац, Константин Филозоф, казује да су једног српског племића неки завидници облагали кнезу да ће му учинити неверу. Да покаже ко је вера тај племић, коме је, по доцније у писаном тексту, било име Милош, у zgodном часу потрчао је Турцима претварајући се да хоће да се преда. Ови му повероваше и пустише га“ (Ђоровић, 2005: 180).

он не сумња ни у писмо⁵² фирентинске општине Твртку, у коме се истиче да су они већ сазнали за хришћанску победу“ (Јовичић и сар., 1988: 18).

Према историјским изворима које наводи Владимир Ћоровић сигурно се зна да су Срби у почетку напредовали и да су потисли одељење султанова сина Јакуба. Успешан је био Влатко Вуковић са Босанцима који је свом краљу слао вести о хришћанској победи. Крило Вука Бранковића се добро држало. Бајазит је решио победу у корист Турака, брз и одлучан – прозван Илдерим (муња). Главна борба водила се око Мазгита и Газиместана. Кнез Лазар се борио храбро, али налету Бајазита није могао одолети. Није било јединства команде и повезаности у српској војсци. Рањен, кнез Лазар „је пао Турцима у руке и био посечен у одмазди за Муратову главу. Одељење и Вука Бранковића и Влатка Вуковића могла су да се спасу, јер их Турци нису далеко прогонили. Бајазиту је било прече да погуби брата Јакуба, тобоже за казну због пораза, а у ствари да га излучи као такмаца, и да одмах потом крене кући да би осигурао свој престо“ (Ћоровић, 2005: 181).

Епска истина о исходу Косовског боја садржана је у одговору два врана гаврана:

*Ал' говоре два врана гаврана:
„Ој Бога нам, царице Милице!
Ми смо јутрос од Косова равна,
Виђели смо двије силне војске;
Војске су се јуче удариле.
Оба два су цара погинула;
Од Турака нешто и остало,
А од Срба и што је остало,
Све рањено и искрвављено.“*

Укратко, како истиче Сима Ћирковић, долази се до оскудних али поузданих историјских података о току Косовског боја: „Ови извори потврђују да се битка одиграла 15. јуна 1389, на Косову пољу на дан Светог Вида, да су у бици учествовали кнез Лазар и Вук Бранковић, да је српској војсци приступио одред Твртка првог који се 1377. као потомак Немањића крунисао за српског краља и загосподарио знатним делом српских земаља. Турску војску предводио је цар Мурат са синовима. Зна се поуздано и то да су животе изгубили и српски и турски цар. Извори из те године су доста противуречни тако да једни говоре о хришћанској победи, други су неодређени, а турску победу не помиње ниједан извор“ (Питулић, 2012: 102). Непосредно после Косовског боја и историјски извори⁵³ су били ближе епској истини. У ратовима сви

⁵² У фирентинском писму се спомиње и погибија Муратова: „Срећно и три пута и четири пута срећно дванаест заклетих власетеле, која је продревши кроз чете непријатеља и кроз ланцима уокруг везане камиле јуначки продрла до Муратовег шатора. Срећан нада све друге онај који је вођу такве силе мачем храбро убио ударивши га у грло и трбух“ (Јовичић и сар., 1988: 18).

⁵³ „Погибија оба владара, дотле нечувена у историји Балкана, и чињеница што Бајазит хан није остао у Србији да искористи победу, изазвала је утисак да турска победа није била потпуна и да је спорна. Босански краљ чак је, и неколико недеља касније, јављао пријатељима о победи хришћана и примао честитке. Ни у добро обавештеним Млечима до краја јуна још се није знао прави исход борбе. Срби су га, међутим, осетили одмах. С Лазарем је изгинуо цвет моравских јунака; земља је остала обезглављена, с једном женском главом на престолу и још непунлетном Лазаревом мушком децом... Удар је био страховито тежак и чинило се да цела земља страховито крвари. Ниједан догађај наше историје, ни пре ни после тога, није оставио тако дубок и трајан утисак као ова косовска катастрофа. Народ је у свој дубини осетио његов судбоносни значај“ (Ћоровић, 2005: 182).

губе — и победници и побеђени, то је нешто што будућим генерацијама треба да буде јасно⁵⁴.

Тежишни мотив старије епске поезије су догађаји уочи битке и за време самог боја. За епског певача средиште пажње јесте сам бој, али и све што му је претходило (*Кнежева вечера*) и што се након боја непосредно догађало (*Косовка дјевојка*, *Смрт мајке Југовића*). Значајно место у овим песмама припада кнезу Лазару, браћи Југовић, Мусић Стевану, Топлица Милану, Косанчић Ивану, царици Милици и другим јунацима. Посебно се издвајају два лика – антипода: Милош Обилић – витез и Вук Бранковић – издајник. „У Вуковим песмама нема подробног описа Косовске битке, док ће народни певач у песмама после Вука развити овај мотив. Осећа се тенденција надомештања управо оних делова у епској композицији који недостају песмама из Вукове збирке. Поступком увођења једног по једног заповедника војске у бој као и ретроспективни извештај преко гласника, поступак је којим се отвара простор за подробније сагледавање битке“ (Питулић, 2012: 104).

6.4. Индивидуализована настава у интерпретацији епске народне песме

Индивидуализована настава води рачуна о претходним искуствима ученика, као и о могућностима усвајања новог знања. Она претпоставља велико познавање сваког ученика, као и планирање према интересовањима и могућностима сваког ученика. Ако ученик у таквом раду осети задовољство, индивидуализована настава је остварила свој циљ. Ако ученик доживи успех у односу на рад са претходног часа, пожелете да доживи опет. Савременом интерпретацијом народне епске песме *Марко Краљевић и вила* коришћењем индивидуализованог наставног рада успели смо да ученицима приближимо давни свет и живот њихових предака.

6.4.1. Индивидуализована настава⁵⁵

Циљ наставника треба да буде да својим ученицима пренесе схватање да су способни да уче, а у интерпретацији народне епске песме да примају и доживљавају искуства из наше прошлости, да их тумаче и транспонују у стварање нових идеја. Учење је често врло интензивно људско искуство, као и остала хумана искуства, понекад забавно, повремено тешко, некад и напорно, али ретко досадно. Досада је најопаснија болест која код ученика изазива жељу за бежањем, а узроци досаде најчешће су прикривени у лошој организацији наставе, у недовољно прилагођеним задацима према способностима ученика. Примена индивидуализованог наставног рада, непобитно истиче предност у поређењу са другим облицима наставе. Дефинисаћемо неке основне појмове који су блиско повезани са њим.

⁵⁴ „Кнежево трагично напуштање историјске позорнице и затвор великог дела племства били су за Србију већи удар него Турцима евентуални пораз“ (Јовичић и сар., 1988: 18).

⁵⁵ О начину реализације индивидуализоване наставе у настави српског језика в. С. Лакета, *Индивидуализована настава*, 2009, 109–117.

Индивидуализација је „узимање у обзир, у васпитно-образовном процесу, индивидуалних особина и потреба сваког ученика и у складу са тим подешавање васпитног рада и наставе“ (Брковић, 1994: 20). Сама рецепција књижевног дела, а на тај начин и епске и епско-лирске песме јесте лични чин, чин који свако од нас проживљава на свој начин. Сложена структура народне песме *Марко Краљевић и вила* може да буде неким ученицима проблем у разумевању, схватању, понирању у њене дубље слојеве. Индивидуализованом наставом можемо да ублажимо велике ученичке разлике у прихватању света овог књижевног дела. Кроз решавање задатака на више нивоа тежине свако ће од ученика, у складу са сопственим могућностима, допринети грађењу целовите интерпретације ове песме.

Када индивидуални рад постаје индивидуализован? Индивидуални рад постаје индивидуализован када сваки ученик решава задатак који одговара његовим способностима, темпу и начину рада. То значи да индивидуална настава може, али не мора бити индивидуализована (Трнавац и Ђорђевић, 1998: 231). Да ли школа подстиче индивидуализован начин рада са ученицима? Знамо да је циљ активне школе „развој личности и индивидуалности сваког детета, а не само усвајање школског програма“ (Ивић и сар., 1997: 11). Активна школа подстиче индивидуализовану наставу поштујући различитост ученика. У овој школи се свако учење повезује са личним искуством детета. Прате се дечија интересовања. Мотивација за учење је унутрашња.

Индивидуализована настава представља највећи вид *активности* ученика. То је наставни процес прилагођен стварним способностима, интересовањима, знањима и наклоностима ученика. Индивидуализација наставе је, „у ствари, прилагођавање дидактичких активности ученицима, али се при томе води рачуна о њиховим индивидуалним особеностима, што заправо значи да треба подстицати активност појединца на путу његовог развоја“ (Трнавац и Ђорђевић, 1998: 230).

Главни циљ индивидуализације је научити ученике учењу, формирати код њих позитивну мотивацију за учење и ослободити потенцијалне способности сваког појединог ученика. Циљеви активне школе су блиско повезани са циљевима индивидуализоване наставе.

У индивидуализованој настави се најчешће користе диференцирани задаци. Диференцирани задаци су разноврсни, тј. прилагођени способностима групе ученика, у којима поједине групе добијају различите радне задатке. Недиференцирани задаци су тако припремљени да сви ученици решавају самостално исте радне задатке.

У интерпретацији песме *Марко Краљевић и вила* припремили смо задатке за три групе ученика, тачније задатке на три нивоа тежине. Ови нивои нису строго одсечени један од другог већ међу задацима, тачније међу нивоима постоји међусобно прожимање. Између постигнућа ученика постоји повезаност, преплетеност, али и изнијансираност зависно од нивоа до којег су ученици стигли у решавању задатака.

6.4.2. Мотивација ученика у индивидуализованој настави

Како приволети данашње ученике да уклопе у свет чојства, јунаштва, моралности, праведности? Како им помоћи да схвате побуде јунака епских народних песника, да схвате да помажући другима, помажу сами себи. Интерпретација народне епске песме јесте одговоран задатак, због њене обимности, слојевитости, сложености, структуре, језика и стила народног песништва. Одговорно је и због моралних начела које нам пружа, због историјских, друштвених и социјалних околности које носи проткано у себи. Због свега наведеног може се десити да овакво велико дело не допре до сваког ученика на прави начин, да ученик остане ускраћен за његову потпуну рецепцију, што би било поражавајуће за ученика, а и за учитеља који је одговоран да ово наслеђе пренесе на прави начин.

У наставном процесу прелаки задаци изазивају досаду, а претешки одустајање. Индивидуализованим приступом у настави омогућавамо сваком ученику да прими свет епске народне песме, чиме је доживљај успеха чешћи, а мотивација већа. Трајно доживљавање успеха повећава позитивне емоционалне исходе утичући на мотивацију и постигнуће ученика. На повезаност емоција и мотивације указују следеће педагошке поуке настале из психофизиолошких налаза: „Настава у којој има више смјеха и позитивних емоција може, на бази лучења серотонина, код дјете ће подстаћи позитивну емоционалну везаност, мотивацију. Настава као притисак и обавеза, у којој је ученик често прекидан и ометан, стимулише кортизол и сродне хормоне стреса, а тиме постаје неугода коју дијете настоји избећи, постаје демотивишућа“ (Сузић, 2002: 139). Индивидуализацијом наставе избегавамо и досаду на часовима код ученика који већ познају градиво које се обрађује.

Основни дидактички принцип поступности, који се може дефинисати кроз правила: од ближег ка даљем, од простог ка сложеном, од познатог ка непознатом, од лакшег ка тежем, наглашава потребу одмерености наставе према природи ученика. „Блумова таксономија јесте изванредно средство за ефикасну индивидуализацију процеса наставе и учења, гдје сваки ученик може да отпочне свој рад на оном нивоу на коме се најбоље сналази и након тога се креће ка вишим нивоима којима тежи и што јесте циљ наставе и учења – стицати не само трајно и квалитетно знање, већ и развијати способност учења до оптималног нивоа“ (Стојаковић, 2000: 233).

Снажна мотивација (велика заинтересованост, издржљивост, самопоуздање, постављање великих стандарда, одговорност за свој рад) јесте један од кључних фактора (поред интелигенције и креативности) која је пресудна да дете постане даровито јер је даровитост „производ интеракције и међузависности три елемента: изнадпросечне способности, мотивације и креативности (да се даје и креира нешто ново), и што је већа интеракција и међузависност између ова три елемента, већи је и ниво даровитости“ (Стојаковић, 2000: 126). Значи, правилним односом у настави према потенцијално даровитом ученику, тачније задацима који га воде у зону наредног развитка, можемо код њега пробудити љубав према учењу и сазнавању. „Оваквој деци је најчешће досадно на редовним часовима, а досада је извор највећих зала. Довољно одмереним и оптерећеним задацима, које ћемо прилагодити његовим способностима, можемо заинтересовати овакво дете“ (Лакета, 2011: 355). О даровитим ученицима се у пракси најмање води брига, јер рад са слабијим ученицима најчешће исцрпљује наставникове моћи. У раду са овом децом потребно је доста залагања, темељне

припреме задатака. У припреми за интерпретацију песме *Марко Краљевић и вила* за ове ученике смо поред задатака трећег нивоа, најтежег нивоа, који захтева стваралачки и креативни приступ тексту, припремили и додатне задатке за највредније, тј. за ученике који успешно реше све задатке. Они ће додатно трагати и пронаћи објашњења за речи везане са текстом песме, на пример реч вила тражиће у *Српском рјечнику* Вука Караџића.

Пажња треба да буде усмерена на индивидуализацију школског учења организовањем наставе различитих нивоа тежине, где се сваки ученик може учити својим темпом, био он слаб или даровит ученик. Што су разлике међу ученицима веће, тиме се јавља већа потреба за организовање наставе на више нивоа тежине. У свом истраживању о мишљењу наставника експериментатора о организацији наставе различитих нивоа тежине у обради књижевних текстова, Миле Илић, долази до следећих информација:

- „ученици добијају задатке које могу да реше,
- ученици се обучавају да уоче проблеме, формулишу питања,
- чешће доживљавају успех што је подстрек за бољи рад,
- измењен је положај и активност ученика и наставника,
- ученици све време интензивно раде, размишљају, осећају да сами могу да ураде,
- ученици су дошли до фазе самовредновања,
- сваки ученик има свој темпо напредовања“ (Илић, 1984: 126).

6.4.3. Начин реализације индивидуализоване наставе

Да бисмо остварили индивидуализовану наставу могуће је „само онда ако се испуне одређени педагошки захтеви и то: откривање и уважавање стварних разлика међу ученицима, проналажење, комбиновање и примена одговарајућих педагошких утицаја и прилаза наставном процесу у складу са постављеним циљем, прибављање адекватних наставних материјала“ (Лакета, 1998: 97).

Наиме, реализација овог наставног система одвија се кроз две фазе:

1. фаза: Упознавање индивидуалних карактеристика појединца;
2. фаза: Поступци активирања ученика у индивидуализованој настави.

У првој фази, која је изузетно битна, можемо на основу података које прикупимо прилагодити наставу сваком појединцу, тако да из њега извучемо максимум. На основу поузданих и објективних мерних инструмената и поступака, као што су тестови знања, контролни задаци, анализа школских и домаћих задатака можемо прикупити податке о нивоу усвојености градива сваког ученика, што нам може помоћи у дијагностици као и ангажованости да таквог ученика даље активирамо. „Идентификовање индивидуалних карактеристика представља основу диференцирања наставног процеса. Што се наставни процес више усмерава на индивидуалне вредности појединца, више се диференцијација приближава индивидуализацији“ (Лакета, 1998: 102).

Када смо добро упознали карактеристике наших ученика прелазимо на другу фазу, а то су поступци активирања ученика у индивидуализованој настави кроз „неколико облика индивидуализације:

1. Наставни листић;
2. Задаци на различитим нивоима тежине;
3. Елементи индивидуализације у програмираном учењу;
4. Индивидуализација у слободним и факултативним активностима;
5. Елементи индивидуализације у оквиру допунске и додатне наставе;
6. Елементи индивидуализације у оквиру групне наставе“ (Илић, 1984: 16).

За интерпретацију народне песме *Марко Краљевић и вила* користили смо задатке различитих нивоа тежине, где се у првом, најнижем нивоу од ученика очекивало да одреде карактеристичне особине, осећања, изглед и поступке лика Марка Краљевића и виле Равијојле; у другом, средњем нивоу се очекивало да поред описа карактеристичних особина главних ликова, уоче и објасне психолошке и моралне побуде које покрећу Марка Краљевића да се сукоби са вилом; затим, имају задатак који од њих захтева познавање композиционе структуре песме *Марко Краљевић и вила*, као и схватање стила и језика епског народног песника кроз тумачење појединих непознатих речи; у трећем, најзахтевнијем нивоу, од ученика се очекује да поред задатака које су решавали ученици нижих нивоа, доживе и сазнају основни идејни смисао песме; решавајући задатке у којима се од њих очекује да на креативан начин одреде тему песме, идеју, дајући песми сопствени, оригинални наслов, чиме се постиже виши ниво знања, синтеза. На овај начин се код ученика развија критичко мишљење и креативност.

Предности индивидуализоване наставе у односу на остале наставне облике јесу у томе што се на овај начин задовољавају потребе ученика да задатке решава својим темпом; активира се унутрашња мотивација јер се ученик такмичи са самим собом; ученик је самосвестан; код ученика се подстиче стваралаштво и креативност.

Настава различитих нивоа тежине је „теоретски заснован, систематски организован, симултан диференцирани васпитно-образовни рад наставника и ученика различитих нивоа и структуре знања, интелектуалног развоја, способности учења, раних навика, темпа рада, мотивације за учење и других фактора релевантних за оптималну унутрашњу диференцијацију фронталне наставе“ (Илић, 1984: 19).

Припремање околности за успешну интерпретацију

Интерпретација епске и епско-лирске народне песме захтева двоструко локализовање, постављање песме у одређени тематски циклус и њено повезивање са друштвеним и историјским приликама. Ово треба да нам послужи само као окосница сагледавања порекла и настанка епске народне песме или баладе, а не треба заборавити да је свака песма јединствена, оригинална, свака се одликује посебним стваралачким елементима који је издвајају и разликују од оних које припадају сличном кругу.

Мајсторство учитеља се огледа у томе да се општа места и устаљени стилски поступци обраде, али највећи акценат треба да буде на посебности песме.

„Песма припада кругу песама о Марковој епској, митској биографији, рема којој он по свом пореклу има приступа демонском свету и моћ над њим“ (Милошевић-Ђорђевић, 2001: 440). Песму *Марко Краљевић и вила* јесте песма коју је Вук забележио од Слепе Живане. „Заснована на предањима о вилама, ова песма се ослања и на њихову појединачну и колективну биографију: истиче њихову сујету, певачки дар,

живот у групи, видарску вештину помоћу биља, посебно важну за вилу нагоркињу о којој је у песми реч“ (Милошевић-Ђорђевић, 2001: 440).

Наставни циљеви и исходи учења

Општи циљ јесте да ученици овладају основним законитостима српског књижевног језика, да упознају, доживе и тумаче књижевна дела из српске баштине и да се уведу у разумевање и доживљавање епске народне песме.

Посебни циљеви:

- Подстицање ученика на самостално језичко, литерарно и сценско стваралаштво; Подстицање, неговање и вредновање ученичких ваннаставних активности (литерарна, рецитаторска, драмска, новинарска секција и др.);
- Васпитавање ученика за живот и рад у духу хуманизма, истинољубивости, солидарности и других моралних вредности;
- Развијати читалачку радозналост за епску народну песму.
- Развијање смисла и способности за правилно, течно, економично и уверљиво усмено и писмено изражавање, богаћење речника, те језичког и стилског израза;
- Увежбавање и усавршавање гласног читања (правилног, логичког и изражајног) и читања у себи (доживљајног, усмереног, истраживачког);
- Поступно, систематично и доследно оспособљавање ученика за самостално доживљавање, разумевање и тумачење, за логичко схватање и критичко процењивање прочитаног текста;
- Развијање критичког мишљења и креативности.

Исходи:

- Разликује основно и фигуративно значење у песми;
- Одређује карактеристичне особине, осећања, изглед и поступке ликова и њихове односе; препознаје узрочно-последичне везе међу догађајима у тексту;
- анализира и вреднује поступке, особине и понашање ликова у књижевном тексту;
- доживи и сазна основни идејни смисао песме;
- означи ток догађаја, место и време радње;
- дефинише тему књижевног дела;
- разликује мотиве у песми;
- објасни амбијент у којем се дешава радња;
- одреди елементе драме у књижевном тексту.

Код интерпретације било ког текста, па тако и код интерпретације народне епске песме, неизоставна фаза јесте читање. „И код гласног и код читања у себи, темпо се прилагођава индивидуалним способностима ученика, те је неопходно да се усагласе потребно време и дужина текста за читање (диференцирани задаци) како би бољи читачи били довољно ангажовани све док слабији не реше свој део задатка, а да их нико не пожурје или омета на било који начин“ (Вучковић, 1993: 47). За

интерпретацију песме *Марко Краљевић и вила* неопходне су нам две врсте читања: интерпретативно и истраживачко. Интерпретативно читање нам служи да изазове пажњу, осећања, доживљај код ученика. Истраживачко читање подразумева да ученицима припремимо истраживачке задатке, у нашем случају припремили смо задатке различитих нивоа тежине за самосталан рад ученика.

У првом делу рада подсетити се заједно са ученицима о до сада обрађеној епској песми: *Марко Краљевић и бег Костадин*. Истаћи основне особине јунака: јунаштво, снага, али и правичност, човечност, праведност, заштитнички однос према сиротињи, поштовање родитеља, породице. Овде се дотичу односи у родбинским везама, пружање помоћи у невољи. Кроз буру идеја разговара се са ученицима о томе шта им прво падне на памет када чују реч побратим.

Најављује се читање песме и почетак самосталног припремања да се она анализира. Након интерпретативног читања следи психолошка пауза. Разговара се о утисцима које је она изазвала. Кратко објашњавање непознатих речи: језде, обрвати, шестопер.

Потом се ученицима дају истраживачки задаци на више нивоа тежине. Наставна јединица *Марко Краљевић и вила, народна епска песма* није случајно изабрана, јер се она због своје сложености тешко може реализовати без диференцираних задатака. Припремљене су три групе задатака различите тежине.

Истраживачки задаци различитих нивоа тежине

1. Најнижи ниво знања

1. Народна књижевност је настала у народу, преносила се с колена на колена и од уста до уста. Заокружи тачан одговор.   а) тачно   б) нетачно.
2. Наведи ликове у песми *Марко Краљевић и вила*.
3. Наведи основне особине Марка Краљевића из песме *Марко Краљевић и вила*.
4. Наведи основне особине виле из песме *Марко Краљевић и вила*.

2. Средњи ниво знања

1. Наведи основне особине Марка Краљевића из песме *Марко Краљевић и вила*. Пронађи стихове који то потврђују.
2. Наведи основне особине виле из песме *Марко Краљевић и вила*. Пронађи стихове који то потврђују.

3. Објасни реч *побратим* из наведених стихова:

*Појездише до два побратима
Преко красна Мироча планине,
Та једно је Краљевићу Марко,
А друго је војвода Милошу,
Напореда језде добре коње,
Напореда носе копља бојна,
Један другом бело лице љуби,
Од милоште до два побратима.*

4. Поређај по реду следеће песничке слике стављајући испред њих одговарајуће бројеве:

_ Певај, брате, те ме разговарај
 _ Белу вилу међ плећа устрели
 _ Певај, брате, ти се не бој виле
 _ Не стрељајте по гори јунака
 _ Онда Милош поче да попева
 _ Милош пева, вила му отпева
 _ Лепше грло у Милоша царско
 _ Расрди се вила Равијојла
 _ Појездише до два побратима
 _ Јао брате, вила ме устрели
 _ Пусту вилу у планину живу
 _ Набра вила по Мирочу биља.

5. Пронађи стихове који описују натприродне моћи Шарца.

3. Највиши ниво знања

1. *Лепше грло у Милоша царско.* Објасни реч *грло* из наведених стихова.
2. Објасни стих: *И загаси ране на јунаку.*
3. Користећи *Српски рјечник* Вука Стефановића Караџића, објасни реч *вила*.
4. Поређај по реду следеће песничке слике стављајући испред њих одговарајуће бројеве:

_ Певај, брате, те ме разговарај
 _ Белу вилу међ плећа устрели
 _ Певај, брате, ти се не бој виле
 _ Не стрељајте по гори јунака
 _ Онда Милош поче да попева
 _ Милош пева, вила му отпева
 _ Лепше грло у Милоша царско
 _ Расрди се вила Равијојла
 _ Појездише до два побратима
 _ Јао брате, вила ме устрели
 _ Пусту вилу у планину живу
 _ Набра вила по Мирочу биља.

5. Објасните поводе који подстичу Марка Краљевића да спасе Милоша.
6. Промени наслов песме.

Интерпретација песме

Ученици ће подстакнути задацима на више нивоа тежине, који одговарају њиховим индивидуалним способностима, мотивисано приступити интерпретацији. Интерпретацију смо замислили као систем концентричних кругова, где ће се знање проширивати из круга у круг. Наставник треба динамику часа да подеси „према истраживачким задацима, с тим што ће сваки аналитички поступак бити у служби синтетичког гледишта“ (Николић, 2012: 575). Извештавање ученика, њихових ставова, мишљења оствариће се уз даљу садржајну и моралну анализа епске песме. Разговор о песми бележити уз постепено формирање појединих делова мапе ума уз коришћење видео-бима; Ово извести уз појединачне исказе проналажењем стихова, слика, поступака, али и сагледавање целокупног уметничког света песме, кроз проналажење и објашњење непознатих речи, разумевања тока радње, анализу ликова – поступака, особина.

1.

Најосновније податке о песми даће ученици који су решавали задатке најнижег нивоа. За улазак у свет народне књижевности суштинско је сазнање да је она настала у народу, преносила се с колена на колена и од уста до уста. Главни јунак песме јесте Марко Краљевић, који је у овој песми приказан као бунтовник који је жељан да се супротстави вили и њеним претњама. Од свог побратима је тражио да пева упркос забрани виле Равијојле. Због смрти побратима Милоша, за коју је и сам одговоран, жарко је желео да ухвати и убије вилу. Није се плашио да ће можда и сам страдати јер се бори са бићем које има натприродне моћи.

У овој песми вила Равијојла је приказана као: заповедна и сујетна особа, као особа која није могла да допусти да један смртник буде бољи од ње.

2.

Сложеније податке, изнеће ученици који су решавали задатке средњег нивоа, с тим што се од њих очекује и да се укључе у дискусију и изношење резултата и нижег и вишег нивоа, те да дају своје мишљење. Стављајући одговарајући број испред песничке слике, добијамо композицију песме која се може по потреби још допуњавати:

- Појездише до два побратима
- Певај, брате, те ме разговарај
- Певај, брате, ти се не бој виле
- Онда Милош поче да попева
- Милош пева, вила му отпева
- Лепше грло у Милоша царско
- Расрди се вила Равијојла
- Јао брате, вила ме устрели
- Белу вилу међ плећа устрели
- Пусту вилу у планину живу
- Набра вила по Мирочу биља
- Не стрељајте по гори јунака.

Реч *побратим* представља светињу у српској традицији. Побратим је нешто изнад пријатеља:

*Напоредо језде добре коње,
Напоредо носе копља бојна,
Један другом бело лице љуби,
Од милоште до два побратима;*

Да је Марко срдит види се у стиховима: *Зашт' устрели побратима мога?/ Дај ти биље ономе јунаку,/ Јер се не ћеши наносити главе.* У кључном тренутку у песми у којем је могла изгубити главу, вила *стаде Марка Богом братимити:*

*Богом брате! Краљевићу Марко!
Вишињим Богом и светим Јованом
Дај ме пуштај у планину живу,
Да наберем по Мирочу биља,
Да загасим ране на јунаку.*

Овде се дешава преокрет, Марко показује своје милосрђе, али и мудрост, јер му је циљ да спасе побратима био важнији од освете:

*Ал'је Марко милостив на Бога,
А жалостив на срцу јуначком,
Пусти вилу у планину живу.*

Без помоћи видовитог Шарца, Марко Краљевић не би вилу могао ухватити. Натприродне моћи Шарца пронађене су у стиховима:

*Вила лети по вр'у планине,
Шарац језди по среди планине,
Ни где виле чути ни видети.
Кад је Шарац сагледао вилу.
По с три копља у висину скаче,
По с четири добре у напредак,
Брзо Шарац достигао вилу;
Кад се вила виде на невољи.*

3.

Најсложеније задатке, који захтевају дубљу анализу изнеће ученици који су решавали задатке највишег нивоа, али су имали задатак да се укључе у интерпретацију задатака претходних група дајући своје мишљење, што смо интегрисали у целинама по нивоима. Реч *грло* у стиховима *Лепше грло у Милоша царско* значи да он лепше пева, има лепши глас од виле. Стиховима *И загаси ране на јунаку* народни певач саопштава да је вила лековитим биљем излечила, извидала ране јунака Милоша.

Вук Караџић је у *Српском рјечнику* сликовито описао значење речи вила: „Вила је свака млада, лијепа, у бијелу танку хаљину обучена, и дугачке, низ леђа и прси распуштене косе“ (Караџић, 1969: 61). Према месту пребивалишта виле обично добијају и име, нпр.: „водаркиња, бродаркиња, нагоркиња, пригорка, подгорка, загоркиња, планинкиња, пештеркиња, облакиња, баждарица (она која наплаћује баждарину – царину). Називали су их и по другим замишљеним особинама, нпр: златокоса, бела итд. Поред овога, виле у народним песмама имају и своја лична имена: Ангелина, Андресила, Анђелија, Ђурђа, Јања, Јањојка, Јованка, Јелка, Јерина, Јерисавља, Катарина, Коса, Мандалина, Наданојла, али вероватно је најпознатије Равијојла“ (Кулишић, 1970: 78).

Виле имају свој простор који не воле да неко нарушава. Оштро су кажњавале ако се *нагази* на њихово коло. Милош је лепотом певања нарушио правила која су му постављена у договору са вилом Равијојлом. Због своје непослушности кажњен је смрћу:

*Милош пева, вила му отпева,
Лепше грло у Милоша царско,
Јесте лепше него је у виле.
Расрди се вила Равиојла,
Пак одскочи у Мироч планину,
Запе лука и две беле стреле,
Једна уд'ри у грло Милоша,
Друга уд'ри у срце јуначко.*

Објашњавајући поводе који подстичу Марка Краљевића да се сукоби са вилом пронађени су следећи стихови:

*Рече Милош: Јао моја мајко!
Јао Марко, Богом побратиме!
Јао брате, вила ме устрели!
А нисам ли тебе беседио,
Да не певам кроз Мироч планину?*

Марков очај због губитка побратима забележен је у стиховима:

*За што, вило, да те Бог убије!/
Зашт' устрели побратима мога?*

Мењајући наслов песме, ученик понире у најдубље, најскривеније углове виђења ове песме, схвата њену суштину, достиже ниво синтезе који је највиши ниво ревидиране Блумове таксономије. Могући други називи песме су: *Два побратима*, *Љубоморна вила*, наслов може бити садржан и у стиховима: *Не стрелајте по гори јунака*, који су епилог песме.

Интерпретација песме се завршава освртом који је целокупна слика песничког идејног богатства. Понављамо поруке из тумачења појединих слика и поступака уз записивање најбитнијих елемената у току претходног рада. Народна епска песма јесте уметничко дело, а као „уметничко дело тражи субјективне реакције у већој мери него објективно адекватне утиске; оно се упознаје кроз доживљаје који се међусобно могу веома разликовати“ (Мркаљ, 2008:72). Подстицање и коришћење различитости као богатства у интерпретацији песме *Марко Краљевић и вила* може се успешно остварити индивидуализованом наставом.

Неисцрпне су могућности у организовању оваквих видова наставе, али то не значи да треба занемарити и остале облике организовања који су можда у неким ситуацијама оправданији да се користе.

У интерпретацији песме *Марко Краљевић и вила* коришћена су три нивоа истраживачких задатака: за најбоље, за добре, за најслабије. Од најбољих се тражило да дају нови наслов песми, а то је уједно и најбољи начин да се провери да ли су разумели песму, да ли су схватили шта је порука песме и, наравно, на тај начин види се колико су креативни. Уједно, њихови задаци су и најобимнији и синтетишу и задатке нижих нивоа у себи. Задаци за добре су мало лакши. Они треба да поређају по редоследу догађај из народне епске песме, али и да продру у побуде главне јунакиње. Задаци за слабије ученике су много једноставнији, захтевају једноставна објашњења, описе. Овакав час не можемо увек организовати јер је тешка и дуготрајна припрема оваквих часова. Поред тога, неопходно је потпуно познавање сваког ученика, његових способности, знања, у овом случају способности за читање и писмено изражавање, као и способности решавања истраживачких задатака.

Индивидуализована настава има пуно својих предности, али је у школи успешна једино у комбинацији и са другим начинима рада. Улога наставника јесте да пробуди исконску потребу код ученика да сазнаје, да открива, да решава. Бирајући индивидуализовану наставу као једну од стратегија савремене наставе, наставник ту улогу успешно може и одиграти.

6.5. Употреба компјутерске мапе ума у интерпретацији епске народне песме

Користе се различити термини за дефинисање појма мапе ума, па тако имамо одговоре да је мапа ума начин, метода, вештина, средство, техника, систем, стратегија, дијаграм. Мапа ума јесте метод ефикаснијег учења и решавања проблема вишестепеним повезивањем главних и споредних појмова; пут ка бољем и успешнијем учењу, памћењу, али је и систем за организацију властитих мисли. Мапа ума је и средство за приказивање мисли и информација помоћу слика и речи. Користи се и као начин организације велике количине информација. Мапе ума можемо дефинисати и као појмовне мапе, асоцијативне схеме, когнитивне мапе. Компјутерски креиране мапе ума имају следеће предности: гране мапе ума се могу лако организовати и реорганизовати (допунити, преместити, повезати, поново бојити,...); увеличавање, зумирање, тако да поједини део мапе ума можемо презентовати разреду, а имамо могућност стварање мега мапа; компјутерски креиране мапе ума могу бити веома занимљив и користан штампани материјал (наставни листићи).

Резултати истраживања Роџера Сперија (Roger Sperry) и његових сарадника у седмој и осмој деценији 20. века указују да лева хемисфера мозга управља функцијама интелекта у вези са речима, логиком, бројевима, редоследом, анализом и листама, док је десна хемисфера одговорна за ритам, машту, способност замишљања, осећај за боје и простор, и целовитост слике. Ако користимо обе хемисфере заједно, коришћење сваке од њих погодује развоју друге хемисфере. Епске песме својом фантастиком, митолошким елементима, богатим песничким сликама, одговарајућим ритмом десетерца ангажује десну хемисферу мозга, а богатством речи, логиком ређања епских збивања, редоследом ређања мотива ангажује и леву хемисферу мозга чиме постижемо синхронизовано деловање обе хемисфере. Због ових својих особености које су сличне са мапама ума епска песма поседује својеврсне елементе мнемотехнике.

Електронско учење је нови вид учења које прати садашњост. Као и све промене које наступају може изазвати нежељене последице. Интернет, електроника, техника јесу сила која се не може зауставити, али јесу сила која се може зауздати и преусмерити на корист свих у наставном процесу. Школа је институција која ученике треба да припреми за живот. А шта је данашњи живот без *интернета*, без електронских уређаја? Одговор сви знамо.

Активирањем обе хемисфере мозга, коришћењем више извора у процесу учења, кроз употребу мултимедијалне наставе и компјутерско мапирање наставних садржаја наставник омогућава да знање буде трајније. Научивши ученике да активно уче, да памте, да воде белешке, да читају са разумевањем наставник предупређује могући неуспех ученика. Дигитална компетенција јесте „оспособљеност за критичку употребу информацијско-комуникацијске технологије у процесу припремања и извођења наставе“ (Станојловић, 2014: 42). Наставник који је дигитално компетентан треба да употребљава рачунар за: тражење, чување, процењивање, организовање, размену информација путем интернета, али он такође треба да ствара, организује и презентује информације.

Интерпретација народне епске песме *Марко Краљевић и бег Костадин* може се реализовати на више начина и кроз то се огледа богатство народног уметничког израза, али и богатство различитих методичких приступа. Један од могућих приступа у тумачењу ове песме дали су професор Миомир Милинковић и Мирјана Чутовић.

Предмет њиховог приступа јесте слојевитост порука и значења које проналазе у садржини песме и у моралној вредности ликова. Суштина песме исказана је кроз мегдан речима, јер у „песми нема двобоја и мегдана, какви се срећу у јуначким песмама“ (Милинковић и Чутовић, 2016: 342).

Начин на који ће учитељ организовати час зависи од самог учитеља. Зависи и од ученика, њиховог узраста, нивоа знања, поседовања различитих компетенција. Овај час може бити успешан за реализацију кроз индивидуализован приступ са истраживачким задацима на више нивоа сложености; кроз тимски и тематско-интегративни приступ где ћемо проблемски истражити основне мотиве песме: мотив крсне славе, мотив чојства, мотив поштовања убогих, мотив поштовања родитеља где уз предмете веронауке, ликовне културе, познавања природе и друштва, а у старијим разредима историје, можемо у јединствену целину интегрисати свет из песме. Користећи се савременим приступима у настави српског језика за интерпретацију народне епске песме *Марко Краљевић и бег Костадин* уз употребу мултимедијалне скице часа у виду мапе ума⁵⁶ покушај је да се помогне ученицима да схвате да у народним епским песмама постоји нешто што нас одређује, што нас чини људима.

Наставни предмет и разред: Српски језик, 4. разред

Наставна јединица: Рад на књижевном тексту *Марко Краљевић и бег Костадин*, српска народна епска песма;

Тип часа и трајање: обрада (80 минута);

Облици рада: комбиновање групног облика рада са фронталним и индивидуалним

Наставне методе: разговор, текст-метода и презентација користећи се скицом часа у виду мапе ума (*Mind Manager* или *FreMind*).

Наставни циљеви и исходи учења

Општи: Циљ јесте да ученици овладају основним законитостима српског књижевног језика, да упознају, доживе и тумаче књижевна дела из српске баштине и увођење ученика у разумевање и доживљавање епске народне песме.

Посебни циљеви:

- Развијање способности за правилно, течно, економично и уверљиво усмено и писмено изражавање;
- Богаћење речника ученика;
- Развијање критичког мишљења и креативности;
- Оспособљавање ученика за самостално служење књигом као извором знања;
- Оспособљавање за самостално доживљавање, разумевање и тумачење књижевних дела разних жанрова;
- Поступно, систематично и доследно оспособљавање ученика за логичко схватање и критичко процењивање прочитаних текстова;

⁵⁶ Уп. С. Лакета, Савремени приступ интерпретацији народне епске песме *Марко Краљевић и бег Костадин*, *Образовна технологија*, 1, 2016, 57–66.

– Навикавање на самостално коришћење библиотеке (одељењске, школске, месне/градске); Поступно и систематично оспособљавање ученика за доживљавање и вредновање сценских остварења (позориште, филм);

Исходи (од ученика се очекује да):

- Разликује лирску и епску песму;
- Разликује основно и фигуративно значење у књижевном тексту;
- Разликује лик у књижевном тексту;
- Одређује карактеристичне особине, осећања, изглед и поступке ликова и њихове односе; препознаје узрочно-последичне везе међу догађајима у тексту;

Наставна средства и помагала: Читанка за 4. разред основне школе, рачунар, пројектор и мапа ума као мултимедија, слике: Марка Краљевића; задаци за рад група; електронски тест знања.

Планирани исходи учења – у планираном времену ученици ће знати, моћи/умети, да:

1. Тумаче прочитани текст епске песме;
2. Разумеју појам епска народна песма и разликују епску и лирску песму према основним карактеристикама;
3. Препознају, разликују и упореде главне и споредне ликове њихове особине и поступке;
4. Препознају поруку песме.

Корелација са другим наставним темама/предметима/областима: историјске теме, ликовне теме.

Начин провере нивоа остварења очекиваних исхода учења према Наставном плану и програму – извршити усмено и писмено (путем теста знања).

Структура и ток часа (Организација активности наставника и ученика)

I. Уводне активности

1.1. Пустити видео снимак о народним јуначким песмама. Разговор о утисцима, о томе шта су запамтили. 5 минута

1. 2. Најава циља часа. Најава анализе епске народне песме *Марко Краљевић и бег Костадин*.

II. Главне активности (оријентациони преглед) 25 минута

2.1. Интерпретативно читање епске народне песме *Марко Краљевић и бег Костадин*.

2.2. Психолошка пауза. Разговор о утисцима.

2.3. Подела ученика на групе по песничким сликама.

1. Група: Коње јашу до два побратима. Користећи *Рјечник* Вука Караџића, објаснити речи: побратими, беседити.

2. Група: Бег Костадин позива Марка да му дође. Користећи *Рјечник* Вука Караџића, објаснити речи: крсно име, Дмитров данак, дочекање.

3. Група: Марко Краљевић подсећа бега на нечовештво према сиротицама. Користећи *Рјечник* Вука Караџића, објаснити речи: нечовештво, чисти скерлет и зелена свила...

4. Група: Марко Краљевић подсећа бега на нечовештво према старим господарима. Користећи *Рјечник* Вука Караџића, објаснити речи: доња трпеза, горња трпеза, хазну приметнули.

5. Група: Марко Краљевић подсећа бега на нечовештво према оцу и мајци. Користећи *Рјечник* Вука Караџића, објаснити речи: астал, прва чаша вина.

2.4. Извештавање група уз даљу садржајну и моралну анализа епске песме. Разговор о песми уз постепено формирање појединих делова мапе ума уз коришћење видео-бима; Ово ћемо извести уз самостално и заједничко читање текста песме ради проналажења и објашњавања непознатих речи и бољег разумевања тока радње, ликова – поступака, особина...; ученици уз помоћ чланова групе и наставника анализирају песму. 20 минута

III. Завршне активности 30 минута

Евалуација резултата рада на часу кроз е-тест (шта је епска народна песма, главни ликови, порука).

Након тога усмена евалуација:

- Објасните који лик у овој песми није добро поступио? Зашто?
- Да ли сте још у неким делима пронашли сличне примере?

Домаћи задатак: Научити стихове напамет и поделити улоге за драматизацију епске народне песме *Марко Краљевић и бег Костадин*.

Слика 5. Мапа ума Марко Краљевић и бег Костадин

Прилог: Наставни листићи са задацима од 1. до 5. групе.

1. група: Коње јашу до два побратима. Користећи *Рјечник* Вука Караџића, објаснити речи: побратими, беседити...

*Коње јашу до два побратима,
Бег Костадин и Краљевић Марко.*

2. група: Бег Костадин позива Марка да му дође. Користећи *Рјечник* Вука Караџића, објаснити речи: крсно име, Дмитров данак, дочекање, ђаконије...

<i>Бег Костадин беседио Марку: Побратиме, Краљевићу Марко! Да ти мени о јесени дођеш, О јесени, о Дмитрову данку,</i>	<i>А о моме крсноме имену, Па да видиш части и поштења, А и лепа, брате, дочекања, И господске ђаконије редом.</i>
---	--

3. група: Марко Краљевић подсећа бега на нечовештво према сиротицама. Користећи *Рјечник* Вука Караџића, објаснити речи: нечовештво, чисти скерлет и зелена свила...

<i>Ал' беседи Краљевићу Марко: Не вали се, беже, с дочекањем! Кад ја тражи брата Андријаша, Ја се деси у двору твојему О јесени о Дмитрову данку А о твојем крсноме имену, Видио сам твоје дочекање, И види ти до три нечовештва. Ал' беседи беже Костадине: Побратиме, Краљевићу Марко! Та каква ми нечовештва кажеш? Вели њему Краљевићу Марко: Прво ти је, брате, нечовештво: Дођоше ти до две сиротице, Да ј' нараниш леба бијелога И напојиш вина црвенога; А ти велиш двома сиротама: Ид'т' одатле, један љуцки гаде!</i>	<i>Не гад'те ми пред господом вина. А мени је жао, беже, било, Жао било двеју сиротица, Па ја узео до две сиротице, Одведео и доле на чаришију, Нарани и леба бијелога И напоји вина црвенога, Па покроји на њи чисти скерлет, Чисти скерлет и зелену свилу, Па и онда посла двору твојем, А ја, беже, гледим из прикрајка, Како ћеш и онда дочекати; А ти узео једно сирочади, Узе њега на лијеву руку, Друго узео на десницу руку, Однесе и у дворе за столе: Јед'те, пијте, господски синови.</i>
---	--

4. група: Марко Краљевић подсећа бега на нечовештво према старим господарима. Користећи *Рјечник* Вука Караџића, објаснити речи: доња трпеза, горња трпеза, хазну заметнули.

<i>Друго ти је, беже, нечовештво: Што су били стари господари. Па су своју азну изгубили, И на њима стари скерлет беше, Оне мећеш у доњу трпезу; А који су нови господари</i>	<i>И од скора азну заметнули И на њима нови скерлет беше, Оне мећеш у горњу трпезу, Пред њи носиш вино и ракију И господску ђаконију редом.</i>
---	---

5. група: Марко Краљевић подсећа бега на нечовештво према оцу и мајци. Користећи *Рјечник* Вука Караџића, објаснити речи: астал, прва чаша вина, ...

<i>Треће ти је, беже, нечовештво: Ти имадеш и оца и мајку,</i>	<i>Ни једнога у асталу нема, Да ти пије прву чашу вина.</i>
--	---

Пошло се од питања: Како данашње ученике заинтересовати за неговање епске традиције? И дошли смо до могућих одговора: Облачењем епске традиције у савремено рухо долазимо до савременских вредности.

Зона наредног развитка у настави преко рачунара може да се оствари употребом културних когнитивних оруђа (Брковић, 2011). „Нагласак је на томе да су људи кроз историју изумели оруђа, како материјална тако и психолошка, која конституишу 'когнитивну технологију' (Виготски: *аломорфни развој*)“ (Брковић, 2011: 94). Креирањем компјутерских мапа ума у настави можемо да потпомогнемо психичком развоју ученика.

7. МЕТОДОЛОШКИ ДЕО

Савремени приступ интерпретацији народне епске песме⁵⁷ интегрише електронску наставу, индивидуализовану наставу, тимску наставу, интегрисану наставу са елементима тематског планирања, наставу у којој се користе мапе ума за боље памћење, док је традиционална настава она у којој доминира фронтални облик рада и монолошка метода. Већем интересовању ученика за народну епску песму доприноси повезивање градива са другим предметима: историјом, музичком културом, ликовном културом, веронауком, али и са интеграцијом информационе технологије у наставни процес. На питање: *Зашто је нова информациона технологија револуционарна у односу на све претходне које су коришћене у образовању?*, одговор је јасан: „зато што информациона технологија прва у односу на раније у себи садржи интелигентну компоненту. Она се сматра за другу цивилизацијску промену после парне машине“ (Вилотијевић и Мандић, 2016: 126). У доба интернет револуције, нужно је да и настава и наставник прати револуционарне процесе. Наставник који је упућен у психички развој детета, који добро познаје стилове учења, који познаје стратегије успешног учења, који зна који су најважније фактори успеха ученика у школи јесте компетентан наставник који може да оспособи и научи ученике како да уче. Овакав наставник спреман је да посебну пажњу посвети развијању критичког мишљења и спреман је да дозволи ученицима да слободно изнесу своје мишљење (Лакета, 2016).

7.1. Проблем и предмет истраживања

Пошавши од питања: Како данашње ученике заинтересовати за неговање епске традиције? – дошло се до могућих одговора: облачењем епске традиције у савремено рухо долази се до свевремених вредности.

Пошто је свака народна епска песма аутентично, оригинално уметничко дело и њена методичка интерпретација мора бити оригинална, аутентична, тачније не постоје заувек утврђени методолошки и методички путеви већ се путеви пружају зависно од света и времена у којем се песма анализира.

Данашња технологија може помоћи да се ученицима омогући да сагледају ситуације из епских народних песама, најдраматичније сцене и ликове кроз гледање филмова путем интернета, проналажењем различитих емисија на интернету или гледањем и слушањем различитих извођења једне народне епске песме. Упоредивањем различитих гледишта једне те исте теме, мотива, у народној епској песми ученик ће бити способан да креира своје разумевање и виђење света из давне прошлости. На овај начин покренућемо интерес ученика, његову интелектуалну радозналост, креативност, покренућемо *фантазијско мишљење*, како га назива Драгутин Росандић (Росандић, 1974).

---

⁵⁷ Уп. С. Лакета, *Савремени дидактичко-методички приступ у настави српског језика и књижевности*, Међународни научни скуп *Дидактичко-методички приступи и стратегије – подршка учењу и развоју деце*, 2015.

Неговање позитивних ставова према народној књижевности (епским песмама) је један од битних циљева образовног система. Савремени токови и промене у друштву рефлектују се и на образовање, тако да се ученици све више удаљавају од својих корена, немају стрпљења ни мотив да читају, да истражују читајући, да упознају свој национални и језички идентитет. Ако бисмо употребили и приближили се ученицима коришћењем савремених метода у настави (електронско учење, учење уз коришћење мапа ума, уз коришћење истраживачких задатака за читање), постоји могућност да их мотивишемо да појеле да уплове у свет јунаштва, чојства, лепоте, подвига, пркоса и да прошире своје знање из ове области. При томе се намеће и питање: Да ли је савремена настава ефикаснија од традиционалне наставе у повећању знања из народне књижевности?

За предмет истраживања одабрано је испитивање ефеката савремене наставе на ставове ученика према епским песмама и резултате на тесту знања из области народне књижевности ученика основне школе. Праћени су и ефекти наставе на развој општих интелектуалних и социјалних способности ученика. Експерименталним фактором као независном варијаблом (увођењем савремене наставе у интерпретацији народне епске песме) испитиван је трансфер савремене наставе (поређењем савремене и традиционалне) на знање ученика, на ставове ученика и на развој метакогнитивних способности (коришћењем мапа ума). Према овако формулисаном предмету истраживања потребно је прикупити основне опште податке о ученицима (узраст, успех, пол); прикупити податке о нивоу знања; проверити постоји ли повезаност између нивоа знања, ставова и начина извођења наставе, зависно од узраста и пола ученика.

7.2. Циљ и задаци истраживања

Циљ истраживања је испитати ефекте експерименталног програма: савремене наставе (електронска, интегрисана, индивидуализована настава, наставе у којој се користе мапе ума, истраживачки задаци) у односу на традиционалну наставу (наставу у којој је заступљен фронтални облик рада и монолошка метода) – у интерпретацији епске песме на повећање резултата ученика на тесту знања из народне књижевности, на тесту социјалне интелигенције, на тесту тумачења пословица, на тесту сличности и разлика, на повећање скорова на скали ставова према епским песмама, на повећање резултата на скали креативности и мотивисаности ученика основне школе за примену информационих технологија у настави.

Издвојили смо следеће задатке:

1. Испитати постојање статистички значајне разлике у почетном нивоу знања основних појмова из народне књижевности између експерименталне и контролне групе.
2. Испитати постојање статистички значајне разлике у почетним ставовима ученика према народној епској песми између експерименталне и контролне групе.
3. Испитати постојање статистички значајне разлике у резултатима теста сличности и разлика, тесту тумачења пословица и тумачења људског понашања

- између експерименталне и контролне групе пре експерименталног истраживања.
4. Утврдити ниво мотивисаности ученика за електронско учење на почетку експерименталног истраживања.
  5. Утврдити ставове према употреби мапа ума у настави на почетку експерименталног истраживања.
  6. Утврдити почетни ниво у тумачењу људског понашања ученика експерименталне и контролне групе.
  7. Испитати постојање статистички значајне разлике у нивоу знања основних појмова из народне књижевности након провођења експерименталног програма између експерименталне и контролне групе.
  8. Испитати постојање статистички значајне разлике у ставовима ученика након провођења експерименталног програма према народној епској песми између експерименталне и контролне групе.
  9. Испитати постојање статистички значајне разлике у резултатима теста тумачења људског понашања експерименталне и контролне групе након провођења експерименталног програма.
  10. Испитати постојање статистички значајне разлике у резултатима теста сличности и разлике између експерименталне и контролне групе након провођења експерименталног програма.
  11. Испитати постојање статистички значајне разлике у резултатима теста тумачења пословица између експерименталне и контролне групе након провођења експерименталног програма.

7.3. Значај истраживања

Значај овог истраживања огледа се у теоријско-методичком доприносу у сагледавању значаја очувања националне културе у поступку стварања система вредности који ће промовисати стварања услова за реализацију васпитнообразовних циљева из области народне књижевности.

Извештај о резултатима експерименталног истраживања биће представљени друштвеној и стручној јавности у облику научне студије. Објављивање резултата истраживања, као део шире стручне и научне јавности, рефлектоваће се кроз предавања на тематским конференцијама, научним скуповима, као и кроз објављивање чланака у одређеним тематским часописима.

База тестова знања из познавања народне књижевности у комбинацији са упитником и скалама процене ставова према епским песмама, мотивације, може бити основа за даља истраживања у разним областима, а посебно у области српског језика и књижевности.

Практичан значај се огледа у могућности предузимања конкретних активности у правцу решавања потенцијалних недостатака у школама које су учествовале у

истраживању. У овом раду понуђена су и предложена одговарајућа решења и могућности за њихову примену у пракси, као могућност осавремењавања наставног процеса.

На основу резултата истраживања могућа је интензивнија примена одређених мера у циљу повећања степена свести о значају организационе културе и њеног односа према очувању националне традиције. При томе се, пре свега, мисли на стварање система вредности унутар сваке школе који ће промовисати епске народне песме.

7.4. Хипотезе истраживања

На основу циља истраживања постављена је општа хипотеза истраживања. Општа хипотеза гласи: *Савремена настава (електронска, интегрисана, индивидуализована настава, настава у којој се користе мапе ума, истраживачки задаци) у интерпретацији епске песме је ефикаснија у односу на традиционалну наставу (наставу у којој је заступљен фронтални облик рада и монолошка метода) на повећање резултата ученика на тесту знања из народне књижевности, на тесту социјалне интелигенције, на тесту тумачења пословица, на тесту сличности и разлика, на повећање скорова на скали ставова према епским песмама, на повећање резултата на скали креативности и мотивисаности ученика основне школе за примену информационих технологија у настави.*

Посебне хипотезе су:

Хипотеза 1. Не постоји статистички значајна разлика у нивоу познавања основних појмова из народне књижевности између контролне и експерименталне групе на почетку истраживања.

Хипотеза 2. Не постоји статистички значајна разлика у ставовима ученика према народној епској песми између контролне и експерименталне групе на почетку истраживања.

Хипотеза 3. Не постоји статистички значајна разлика у резултатима на тесту сличности и разлика и тесту тумачења пословица ученика између контролне и експерименталне групе на почетку истраживања.

Хипотеза 4. Не постоји статистички значајна разлика у нивоу мотивисаности ученика за електронско учење између контролне и експерименталне групе на почетку истраживања.

Хипотеза 5. Не постоји статистички значајна разлика у ставовима према употреби мапа ума у настави између контролне и експерименталне групе на почетку истраживања.

Хипотеза 6. Не постоји статистички значајна разлика у тумачењу људског понашања између контролне и експерименталне групе на почетку истраживања.

Хипотеза 7. Експериментална група има позитивније ставове ученика према народној епској песми након провођења експерименталног програма.

Хипотеза 8. Експериментална група показује виши ниво знања основних појмова из народне књижевности након провођења експерименталног програма.

Хипотеза 9. Експериментална група има боље резултате на тесту сличности и разлика након провођења експерименталног програма.

Хипотеза 10. Експериментална група има боље резултате тесту тумачења пословица након провођења експерименталног програма.

Хипотеза 11. Експериментална група има боље резултате на тесту тумачењу људског понашања након провођења експерименталног програма.

7.5. Дефинисање и операционализација варијабли

Дефинисане су варијабле које су неопходне за мерење и идентификовање предмета истраживања.

1) независне варијабле које су издвојене за потребе истраживања јесу: узраст ученика, пол, општи успех, оцена из српског језика, модел наставе (традиционални или савремени).

– узраст ученика се изражава са одговором на питање у упитнику основних података о ученицима (модалитети: 1) IV разред, 2) V разред, 3) VI разред, 4) VII разред, 5) VIII разред, 6) IX разред.

– пол ученика (модалитети: 1) мушки, 2) женски);

– општи успех ученика (модалитети: 1) недовољан, 2) довољан, 3) добар, 4) врло добар, 5) одличан).

– оцена из српског језика (модалитети: 1) недовољан, 2) довољан, 3) добар, 4) врло добар, 5) одличан).

– модел наставе (модалитети: 1) традиционални, 2) савремени).

2) зависне варијабле које су издвојене јесу: *ставови о народним епским песмама; знање* из народне књижевности; *развој менталних функција* (опште интелектуалне способности – преко тумачења пословица и класификације појмова по сличности/разликама и социјалне интелигенције – тумачењем људског понашања) – укључујући и метакогницију превођењем порука епске поезије на интрапсихолошки план;

– ставови ученика о народним песмама испитани су скалом ставова Ликертовог типа;

– знање ученика из области народне књижевности испитано је тестом знања који је прилагођен узрасту ученика,

– развој менталних функција испитан је тестовима сличности-разлика, тумачења пословица, тумачења људског понашања;

– креативно понашање ученика испитано је скалом креативног понашања Ликертовог типа коју су креирали Рензули и Хартман (Renzulli & Hartman, 1983).

Знање ученика из области народне књижевности испитано је тестом знања који је прилагођен узрасту ученика. Ставови ученика о народној књижевности изражавају се на нивоу у којем се ученик слаже са тврдњама на скалама ставова (Ликертовог

типа). Креативно понашање ученика процењују наставници на скали. Развој одређених менталних функција испитан је тестовима који су прилагођени узрасту ученика.

Индикатори истраживања омогућавају да се утврде појавни облици варијабли. За утврђивање нивоа знања из области народне књижевности коришћени су индикатори који су предвиђени Наставним планом и програмом за одређени узраст ученика. За утврђивање нивоа мотивисаности ученика за електронско учење коришћени индикатори су изражени у скали мотивације која је поуздана (Кронбахов алфа коефицијент поузданости базиран на просечним корелацијама међу ајтемима, износи $\alpha = 0.834$) и прецизна (омогућава регистровање разлике у величини варијабле пет интензитета прецизности), објективна (резултат мерења зависи о ономе што се мери), репрезентативна (тестирана је на великом узорку $N = 142$).

7.6. Методе и технике истраживања

У теоријском делу писања пројекта коришћена је метода теоријске анализе уз помоћ које смо проучавали фундаментална, теоријска питања из области народне епске поезије. Техника која је коришћена у оквиру ове методе јесте анализа садржаја. Историјска метода коришћена је у делу *Порекло и настанак епских песама*. Дескриптивна метода коришћена је у опису и објашњењу тренутне педагошке стварности. Поред ових, примењена је и експериментална метода.

Приказ експерименталног програма

Експеримент са паралелним групама реализован је на следећи начин: Једна група ученика (контролна) методичку интерпретацију епских песама слушала је на традиционални начин, док је друга група (експериментална) епске песме методички интерпретирала на савременији начин (уз електронску, интегрисану, индивидуализовану, наставу у којој су коришћене мапе ума, истраживачки задаци). На почетку експеримента и у једној и у другој групи извршено је иницијално тестирање из познавања основних појмова из народне књижевности и урађена процена на скали ставова о епским песамама. Након увођења експерименталног фактора поновљено је испитивање о ставовима и тестирани ученици у обе групе (експерименталној и контролној). У оквиру експерименталне методе коришћена је и генетичка (развојна) метода која нам служи за проучавање развоја деце. Системско-структурално-функционална метода коришћена је у проучавању различитих педагошких система уз методу моделовања која је такође коришћена у оквиру експерименталне методе.

Узорак истраживања чини 414 ученика основне школе. Од тога 284 ученика у ОШ „Вук Караџић“, Власеница, Република Српска који су имали часове српског језика на традиционалан и на модернизован начин, и 130 ученика ОШ „Краљ Александар I“, у Горњем Милановцу, Србија, који су имали часове српског језика само на традиционалан начин. Значи, у ОШ „Вук Караџић“ имали смо две групе: експерименталну и контролну, а у ОШ „Краљ Александар I“, само контролну.

Технике: Подаци су прикупљени помоћу интегрисаног инструмената који се састоји од:

- Теста знања из народне књижевности,

- Теста сличности и разлика, теста тумачења пословица и израза, теста разумевања људског понашања,
- Интегрисаног инструмента за ученике,
- Интегрисаног инструмента за наставнике,
- Скале креативног понашања ученика.

За обраду података коришћени су следећи статистички поступци: мере статистичке значајности разлика међу укрштеним варијаблама, мере које указују на степен повезаности међу варијаблама. Обрада података извршена је помоћу компјутерског програма *SPSS 17.00* и програма анализе коваријансе.

Од техника у истраживању коришћено је анкетирање и скалирање.

Тест знања из народне књижевности баждарен је на узорку 72 ученика у марту 2015. године. Методом унутрашње конзистенције за узорак испитаника $N = 72$ утврђен је ступањ поузданости теста од 25 ајтема. Кронбахов алфа (Cronbach's Alpha), коефицијент поузданости базиран на просечним корелацијама међу ајтемима, износи $\alpha = 0.893$ што указује на високу хомогеност ајтема теста. Поред тога, из Табеле 1 можемо да пронађемо веома важне податке о дискриминативности сваке тврдње. Они се налазе у колони Коригована *ajтем-total* корелација. У овој колони су дате корелације сваке појединачне тврдње са укупним тестом без те тврдње. Дискриминативност ставке представља степен у коме ставка може да дискриминира испитанике. Питања су испунила стандард, тачније вредности кориговане *ajтем-total* корелације су позитивне, и више од 0.15 (Табела 1). Тест знања из народне књижевности креирао је тим стручњака из области српског језика и књижевности, тако да су питања ваљана тј. испитују знање ученика из области народне књижевности, а то је и задатак теста. Објективан је јер је при креирању теста знања тим стручњака креирао и кључ за бодовање сваког питања.

Табела 1. Ајтем анализа Теста знања из народне књижевности

Тврдња	Средња вредност скале са избрисаном тврдњом	Варијанса са изабраном тврдњом	Коригована ајтем-total корелација	Коефицијент Cronbach's Alpha са избрисаном тврдњом
народна књижевност	33.4737	28.819	.430	.891
епика/лирика	33.3158	26.339	.794	.882
особине Марка	32.8421	27.363	.468	.890
особине бега	32.8947	27.322	.456	.890
особине јунака	32.7368	27.427	.531	.888
јунак	33.4211	28.257	.469	.890
опис Костадина	32.6316	29.912	.124	.898
фабула	33.3684	28.690	.274	.894
бег и сиротице	33.3158	27.006	.631	.886
бег и господа	32.5263	29.930	.200	.895
бег и родитељи	33.1579	25.918	.746	.882
опис Марка	33.0000	27.000	.500	.889
крсно име	33.2632	27.316	.509	.889
дочекање	33.3158	26.339	.794	.882
нечовештво	33.3158	27.450	.525	.888
астал	33.4737	28.930	.384	.892
хазна	33.3684	29.135	.162	.896
заметнули	33.5263	29.930	.200	.895
скерлет	32.8947	28.211	.280	.895
доња трпеза	33.2105	26.842	.578	.887
јетрвица	33.4211	28.035	.538	.889
епска	33.1053	26.322	.644	.885
особине јетрвице	33.1053	25.766	.759	.881
стихови	32.9474	28.164	.280	.895
рухо	33.0000	26.222	.656	.885

За потребе истраживања коришћен је интегрисани инструмент који се састоји од упитника основних података о ученицима и скале ставова Ликертовог типа, скале ставова према мапама ума, скале мотивације, скале ставова према епским песмама. Упитником смо прикупили податке о: узрасту ученика, полу, општем успеху на полугодишту, процене оспособљености употребе рачунара у учењу, познавање рачунарских програма, процена колико наставници употребљавају рачунаре у настави, мапе ума, итд. Питања у упитнику су затвореног типа и састоје се од упитних реченица у којима је потребно изабрати један од понуђених одговора.

За потребе овог истраживања коришћена је скала ставова према мапама ума која је први пут употребљена за експериментално истраживање у оквиру мастер рада *Ефекти традиционалне и електронске обуке на ставове наставника према компјутерским мапама ума*, аутора Снежане Лакета, спроведеног 2012. године и одбрањеног на Техничком факултету у Чачку.

Скала мотивације јесте модификована скала која је коришћена у истраживању Снежане Лакете и Татомира Радошевића (2011). Ова скала је баждарена на узорку 142 ученика у децембру 2013. године. Методом унутрашње конзистенције за узорак испитаника $N = 142$ утврђен је ступањ поузданости скале од 14 ајтема. Кронбахов алфа (Cronbach's Alpha), коефицијент поузданости базиран на просечним корелацијама међу ајтемима, износи $\alpha = 0.834$ што указује на високу хомогеност ајтема скале. Поред тога, у Табели 2 пронађени су веома важни подаци о дискриминативности сваке тврдње. Они се налазе у колони *Коригована ајтем-total корелација*. У овој колони су дате корелације сваке појединачне тврдње са укупним тестом без те тврдње. Дискриминативност ставке представља степен у коме ставка може да дискриминише испитанике. „У истраживањима се као ставке са лошом дискриминативности третирају све оне чија је вриједност кориговане ајтем корелације негативна, као и оне чије су вриједности ниже од 0.15“ (Турјачанин и Чекрлија, 2006: 137). Све тврдње су испуниле стандард, тачније вредности кориговане *ајтем-total* корелације су позитивне, и више од 0.15 (Табела 2).

Табела 2. Ајтем анализа Скале мотивације

Тврдња	Средња вредност скале са избрисаном тврдњом	Варијанса са избраном тврдњом	Коригована <i>ајтем-total</i> корелација	Квадрат вишеструких корелација	Коефицијент Cronbach's Alpha са избрисаном тврдњом
занимљиво	48,3732	95,924	,414	,318	,827
лакше	49,2042	89,625	,459	,502	,824
памћење	49,0000	91,092	,500	,345	,821
лако понављање	49,2254	85,552	,637	,579	,810
комуникација	49,3662	84,305	,644	,505	,809
презентовање	48,7324	94,836	,486	,399	,823
повратна информ	48,9366	91,620	,532	,395	,819
успех	49,0634	92,031	,525	,451	,820
очигледност	48,9225	91,590	,462	,389	,823
индивидуализација	48,9296	88,818	,606	,523	,814
трема	49,2113	87,842	,546	,474	,817
ометање	50,6972	111,191	,273	,217	,872
заинтересованост	48,6690	91,443	,540	,571	,819
спремност	48,7465	88,446	,641	,528	,812

Скала ставова према епским песмама је баждарена на узорку 61 ученика у марту 2015. године. Методом унутрашње конзистенције за узорак испитаника $N = 61$ утврђен је ступањ поузданости скале од 19 ајтема. Кронбахов алфа (Cronbach's Alpha), коефицијент поузданости базиран на просечним корелацијама међу ајтемима, износи $\alpha = 0.860$ што указује на високу хомогеност ајтема скале. Поред тога, из Табеле 3 можемо да пронађемо веома важне податке о дискриминативности сваке тврдње. Они се налазе у колони Коригована *ајтем-total* корелација. У овој колони су дате корелације сваке појединачне тврдње са укупним тестом без те тврдње. Дискриминативност ставке представља степен у коме ставка може да дискриминише испитанике. Тврдње су испуниле стандард, тачније вредности кориговане *ајтем-total* корелације су позитивне, и више од 0.15 (Табела 3).

Табела 3. Ајтем анализа Скале ставова према епским песмама

Тврдња	Средња вредност скале са избрисаном тврдњом	Варијанса са изабраном тврдњом	Коригована ајтем-total корелација	Коефицијент Cronbach's Alpha са избрисаном тврдњом
занимљивост	67.3607	137.001	.493	.852
љубав	67.6393	137.234	.511	.852
сликовитост	68.0000	134.033	.509	.851
поучност	68.0164	132.516	.633	.846
традиција	67.7049	128.978	.680	.843
машта	67.6230	131.872	.668	.845
креативност	68.1475	130.895	.630	.846
речник	67.8197	134.117	.513	.851
пријатељство	67.6721	133.157	.616	.847
туга	68.3770	138.239	.345	.858
страх	68.0820	148.210	.208	.874
борбеност	68.9016	143.457	.125	.869
родитељи	67.9016	137.857	.455	.853
мржња	68.0492	141.348	.201	.865
храброст	67.9508	136.381	.475	.852
племенитост	68.1967	135.494	.504	.851
оданост	68.2623	131.830	.547	.849
родољубље	68.2295	130.913	.567	.848
настава	67.9344	131.662	.525	.850

Тестови који су коришћени у експерименталном истраживању:

1. Ревидирани *Тест тумачења израза и пословица* из теста *Вербална серије* професора Борислава Стевановића, који је за потребе овог рада преуређен са убаченим изразима из народне епске поезије. Тест има 25 задатака. Састављен је од четири групе различитих скупова пословица и петом групом израза из народне епске поезије. Сваки скуп пословица (израза) се састоји од 5 пословица и 10 тумачења тих истих пословица. Задатак је пронаћи и спојити пословицу и израз са правим значењем.

2. Ревидирани *Тест сличности и разлика*⁵⁸ из *Мултифакторске батерије тестова*, који је професор Алекса Брковић прилагодио за потребе испитивања ученика млађег школског узраста. Тест је састављен од 50 задатака са додатим речима из народне књижевности. У овој групи задатака од ученика се тражи да у сваком реду од дате четири речи пронађу два појма који су међусобно или слична или супротна по значењу.

3. *Тест препознавања људског понашања из Теста социјалне интелигенције* професора Лидије Вучић. Ово је тест двочланог избора (да/не) и састоји од 40 тврдњи о понашању људи у одређеним животним ситуацијама. Укупно време рада на овим тестовима јесте један школски час.

Скала процене креативног понашања ученика јесте преузета из књиге *Даровитост и креативност* Петра Стојаковића (Стојаковић, 2000: 139), а коју су израдили Рензули и Хартман (Renzulli i Hartman, 1983).

7.7. Организација и ток експерименталног истраживања

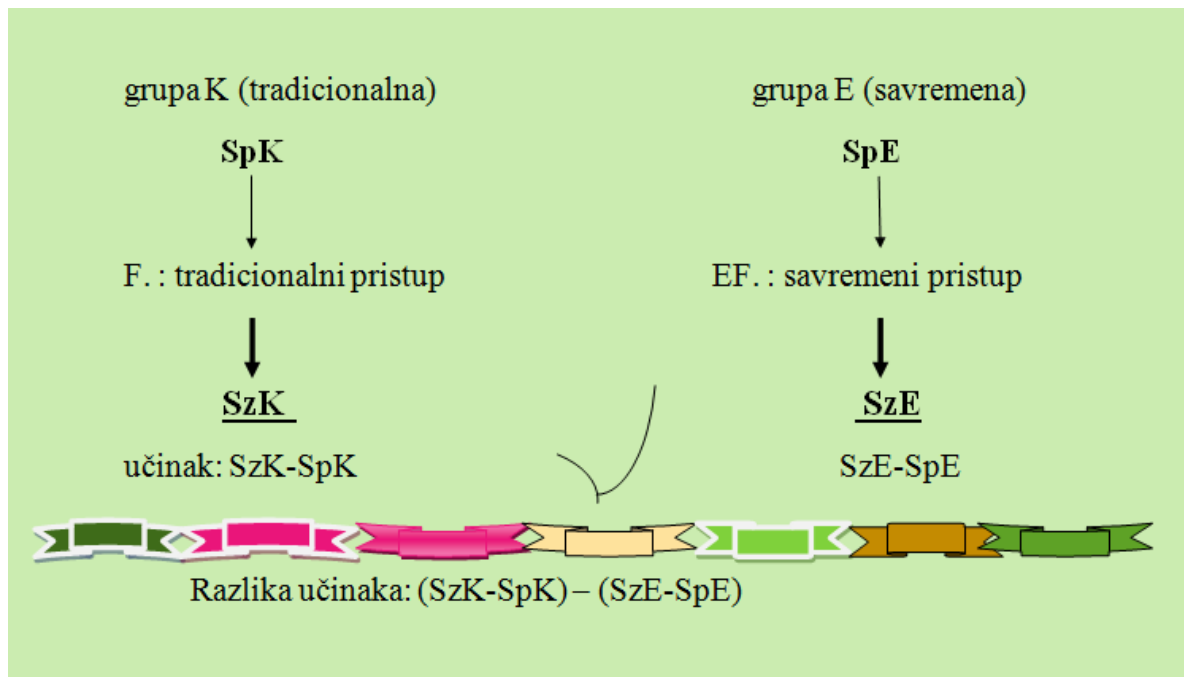
Део испитивања је спроведен у Републици Српској, у ОШ „Вук Караџић“, Власеница где у експерименталној групи наставници користе савременије начине за интерпретацију народних епских песама (интегрисана настава, електронска настава, употреба мапа ума, употреба истраживачких задатака), али и на традиционалан начин у контролној групи, а део испитивања у Горњем Милановцу где су наставници изводили наставу на традиционалан начин. Експеримент реализован у марту, априлу, мају и јуну 2015. и за експерименталну и за контролну групу. На Слици 6 приказана је шема експеримента са паралелним групама у којима се упоређује ефекат различитих врста наставе (традиционална и савремена). Разлика у ефектима два различита начина извођења наставе налази се у поређењу разлика у почетном (SpK и SpE) и завршном стању (SzK и SzE). Група K је контролна, а група E експериментална група у коју се уводи експериментални фактор: савремени приступ методичкој интерпретацији народне епске песме. У експерименталну групу су уведени часови читања и интерпретације епских песама на савремен начин 2 часа седмично, али и остале активности које су наведене у попису. Часови су организовани уз употребу електронског учења, уз коришћење мапа ума, тимске наставе, интегрисане наставе (интеграција историје, српског језика, музичке културе, ликовне културе).

Попис активности које су организоване у експерименталним одељењима у току трајања експеримента:

- Илустрација обрађених епских песама на папиру и електронски,
- Израда ручних мапа ума (централни појам епска песма),
- Израда компјутерских мапа ума за песму *Марко Краљевић и бег Костадин*,
- Приказ значења речи из епских песама (мапа ума),
- Историјски час: *Косовска легенда*,

⁵⁸ Тест класификације појмова сличности и разлика Теста 4 из *Мултифакторске батерије тестова*, Савезног бироа за послове запошљавања и Републичке заједнице за запошљавање Београд, 1976.

- Историјски час: *Први српски устанак*,
- Историјски час: *Други српски устанак*,
- Цртање стрипа са мотивима епских песама: *Марко Краљевић и бег Костадин*, *Марко Краљевић и вила*,
- Читање стихова епских песама уз реп и хип-хоп матрице,
- Извођење епског десетрца у модерном ритму (хип-хоп, реп, рок),
- Плесна кореографија за хип-хоп и реп ритам,
- Концерт — епски десетерц уз хип-хоп, реп и рок музику,
- Драматизација епске песме *Марко Краљевић и бег Костадин*,
- Извођење позоришне представе *Цар Лазар и царица Милица* уз употребу ИКТ-а,
- Концерт гуслара (у сарадњи са СПКД *Просвјета*) уз пројектовање слајдова уметничких слика на којима су приказани епски јунаци,
- Учење о епским песмама у електронским учионицама уз коришћење *Mythware* програма,
- Електронско тестирање знања из области народне књижевности у е-учионицама.

Слика 6. Шема експеримента са паралелним групама

На почетку експеримента извршено је прикупљање основних социо-демографских података о ученицима експерименталне и контролне групе, затим иницијално тестирање и испитивање ставова о народној књижевности. После

завршетка наставе (и традиционалне и савремене) прикупљени су подаци о ставовима према народној књижевности и тестирано знање из те области.

Анкетирање на почетку и на крају експерименталног истраживања је обавио један истраживач у трајању од једног школског часа. Тестирање тестом знања у трајању једног школског часа и тестирање тестовима сличности и разлика, тестом тумачења пословица и тестом препознавања људског понашања трајало један школски час. Тестирање је било урађено на почетку (иницијално) и на крају (финално) експерименталног истраживања. Инструменти који су коришћени за испитивање на крају експеримента јесу еквивалентни инструментима који су коришћени за испитивање на почетку експеримента.

7.8. Популација и узорак истраживања

Популацију истраживања чине ученици Основне школе „Вук Караџић“, Власеница, регије Бирач и ученици Основне школе „Краљ Александар I“, Горњи Милановац, школске 2014/2015. године. Узорак истраживања чини 414 ученика основне школе. Од тога 284 ученика у ОШ „Вук Караџић“, Власеница, Република Српска који су имали часове српског језика и на традиционалан и на модернизован начин, а 130 ученика ОШ „Краљ Александар I“ у Горњем Милановцу, Србија који су имали часове српског језика на традиционалан начин (Табела 4).

Табела 4. Структура укупног узорка према подели на експерименталну и контролну групу

Е/К група	Е група Власеница	К група Власеница	К група Г. Милановац	Укупно
Σ	139	145	130	414

Табела 5. Структура узорка за млађи школски узраст у односу на поделу на експерименталну и контролну групу

Е/К група разред	Е група	К група	К група	Укупно
	Власеница	Власеница	Г. Милановац	
IV	21	23	21	65
V ⁵⁹	19	23	21	63

Приликом интерпретације резултата стављен је нагласак на узорак ученика млађег школског узраста који је издвојен и приказан у Табели 5.

7.9. Статистичка метода

Добијени подаци обрађени су дескриптивном статистиком уз коришћење рачунарског програма *SPSS 17.0*. Коришћени су следећи елементи дескриптивне статистике: израчунавање фреквенција, процената, аритметичке средине, стандардне девијације.

Статистички поступак који је коришћен за израчунавање ефеката експерименталног дела јесте: анализа коваријансе.

Анализа коваријансе⁶⁰ је статистички поступак који се користи за:

- статистичко уједначавање група и
- лонгитудинално праћење ефеката експерименталног фактора.

Анализа коваријансе се дефинише као средња вредност унакрсних производа девијација које се добија проширивањем анализе варијансе да би се узеле у обзир корелације између иницијалних и финалних скорова – *прилагођавањем* средњих вредности квадрата девијација узимањем у обзир корелација између резултата почетног и завршног тестирања.

Провером у пракси нађено је да статистичка контрола зависних варијабли помоћу анализе коваријансе не заостаје по вредности за поступком експерименталне контроле зависних варијабли. Сматра се да *прилагођена* варијанса одговара варијанси која би се добила на експериментално уједначеним паралелним групама.

У анализи коваријансе имамо две опсервације за сваког субјекта. Једну од њих означавамо као почетну меру X , другу меру означавамо као Y – она је од значаја

⁵⁹ Пети разред у Р. Српској је еквивалентан у четвртом разреду у Р. Србији.

⁶⁰ Програм за израчунавање анализе коваријансе патентирао проф. др Алекса Брковић користећи Гаретову (Garrett, 1959) формулу.

пошто је добијена на завршном испитивању после деловања експерименталног фактора. За истраживача је битно да ли постоји значајност разлика између Y средина код различитих третмана зависних варијабли.

Главни циљ анализе коваријансе је да се добије редукован прорачун експерименталне грешке узимајући у обзир регресију Y мере на X мере.

Анализа коваријансе пролази кроз девет фаза.

Прва фаза је корекција односа – за X , за Y и за узајамне продукте XY :

$$SS_{XT} = \sum X^2 - C_x; C_y = \frac{(\sum Y)^2}{N}; C_{xy} = \frac{\sum X \sum Y}{N}$$

Друга фаза – израчунавање SS_T :

$$SS_{XT} = \sum X^2 - C_x; SS_{YT} = \sum Y^2 - C_y; SS_{XYT} = \sum XY - C_{xy}$$

Трећа фаза – налажење SS_b (између средина група):

$$SS_{Xb} = \frac{\sum X^2}{N} - C_x; SS_{Yb} = \frac{\sum Y^2}{N} - C_y; SS_{XYb} = \frac{\sum X^2 \sum Y^2}{N} - C_{xy}$$

Четврта фаза – налажење SS_w (у групама):

$$SS_{Xw} = SS_{XT} - SS_{Xb}; SS_{Yw} = SS_{YT} - SS_{Yb}; SS_{XYw} = SS_{XYT} - SS_{XYb};$$

Пета фаза – анализа варијансе X и Y скорова узетих заједно:

$$F_x = \frac{MS_{Xb}}{MS_{Xw}}; F_y = \frac{MS_{Yb}}{MS_{Yw}}$$

Шеста фаза – налажење просечне прилагођености SS за yx :

$$SS_{YXT} = SS_{YT} - \frac{(\sum SS_{XYT})^2}{SS_{XT}}; SS_{YXw} = SS_{Yw} - \frac{(\sum SS_{XYw})^2}{SS_{Xw}}; SS_{YXb} = SS_{YXT} - SS_{YXw}$$

Анализа коваријансе израчунава се формулом:

$$F_{YX} = \frac{MS_{YXb}}{MS_{YXw}}$$

Седма фаза – израчунавање корелација и регресија.

Формуле за израчунавање коефицијената корелација (r) и регресије (b) су:

$$r_T = \frac{SS_{YXT}}{\sqrt{SS_{XT} - SS_{YT}}}; r_b = \frac{SS_{XYb}}{\sqrt{SS_{Xb} - SS_{Yb}}}; r_w = \frac{SS_{XYw}}{\sqrt{SS_{Xw} - SS_{Yw}}};$$

$$b_T = \frac{SS_{YXT}}{SS_{XT}}; b_b = \frac{SS_{XYb}}{SS_{Xb}}; b_w = \frac{SS_{XYw}}{SS_{Xw}};$$

$$M_{YX} = M_Y - b_w \cdot (M_X - M_{XT})$$

У осмој фази за добијање M_{yp} користи се b_w

Девета фаза је налажење значајности разлика између прилагођених Y средина помоћу t теста.

Да би се то нашло потребно је претходно наћи

$$t = \frac{D}{SE_D}$$

$$D = M_{Y1} - M_{Y2}$$

$$SE_D = SE_{MYX} \sqrt{\frac{1}{N_1} + \frac{1}{N_2}}$$

$$SE_{MYX} = \frac{SD_{YX}}{\sqrt{N}}$$

$$SD_{YX} = \sqrt{MS_{YXw}}$$

8. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

8.1. Карактеристике узорка ученика

Испитујући ефекте савремене наставе (електронска, интегрисана, индивидуализована, настава у којој се користе мапе ума, истраживачки задаци) у интерпретацији епске песме у односу на традиционалну наставу (наставу у којој је заступљен фронтални облик рада и монолошка метода) на повећање знања из народне књижевности, на повећање речника ученика, на побољшање тумачења људског понашања, на јачање позитивних ставова ученика основне школе према народним епским песмама, утврђена је структура узорка експерименталне (Е) и контролних група (К₁ и К₂) по полу.

Табела 6. Структура узорка по полу и припадности експерименталној и контролним групама

ЕК_ПОЛ	УКУПНО
ЕМ	76
ЕЖ	63
К ₁ М	83
К ₁ Ж	62
К ₂ М	70
К ₂ Ж	60
УКУПНО	414

Уочљиво је да је у сва три подузорка (Е, К₁, К₂) у укупном скору мушки пол заступљенији у односу на женски (Табела 6).

8.2. Узорак ученика у односу на контролне варијабле

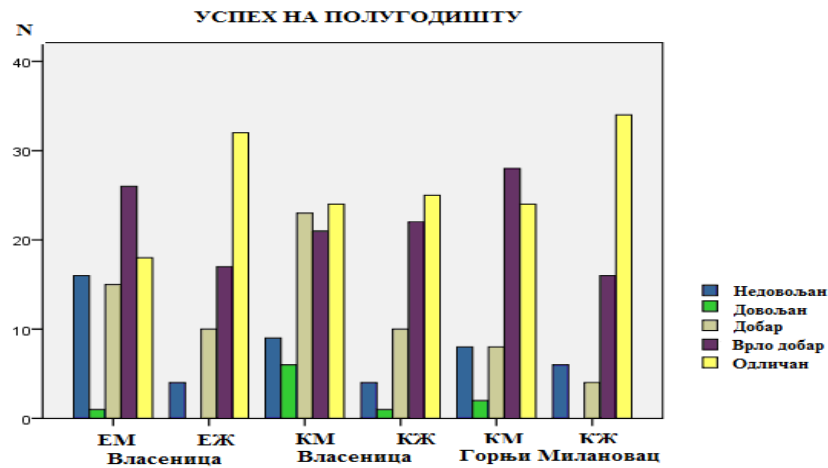
Испитујући контролне варијабле (успех ученика на полугодишту, успех у претходном разреду, оцена из српског језика, оспособљеност за е-учење, коришћење рачунара) у односу на пол, али и кроз припадност експерименталној или контролној групи добијени су подаци који су приказани и разврстани у табелама.

Тестирајући значајност разлике успеха на полугодишту у односу на пол у експерименталној и контролним групама утврђено је да је разлика између ових узорака статистички значајна $\chi^2 = 50,226$, $df = 20$, $p = 0.000$, а степен корелације $r_{cont} = 0.329$, $p = 0.000$ указује на ниску повезаност испитиваних варијабли. У испитиваном узорку доминирају одлични ученици 37,92%, затим врло добри 31,40%, добри 16,91, недовољни 11,35%, а најмањи проценат је довољних 2,41% ученика (Табела 7). Утврђено је да су припадници мушког пола експерименталне групе у највећем проценту остварили недовољан успех на полугодишту 34,04%.

Табела 7. Успех на полугодишту у односу на пол у експерименталној и контролним групама

ЕК_ПОЛ	Успех на полугодишту					Укупно
	Недовољан	Довољан	Добар	Врло добар	Одличан	
ЕМ	16	1	15	26	18	76
ЕЖ	4	0	10	17	32	63
К ₁ М	9	6	23	21	24	83
К ₁ Ж	4	1	10	22	25	62
К ₂ М	8	2	8	28	24	70
К ₂ Ж	6	0	4	16	34	60
Укупно	47	10	70	130	157	414

Припаднице женског пола контролне групе из Горњег Милановца су у највећем проценту оствариле одличан успех 21,66% (Графикон 1).

Графикон 1. Успех на полугодишту у односу на пол у експерименталној и контролним групама

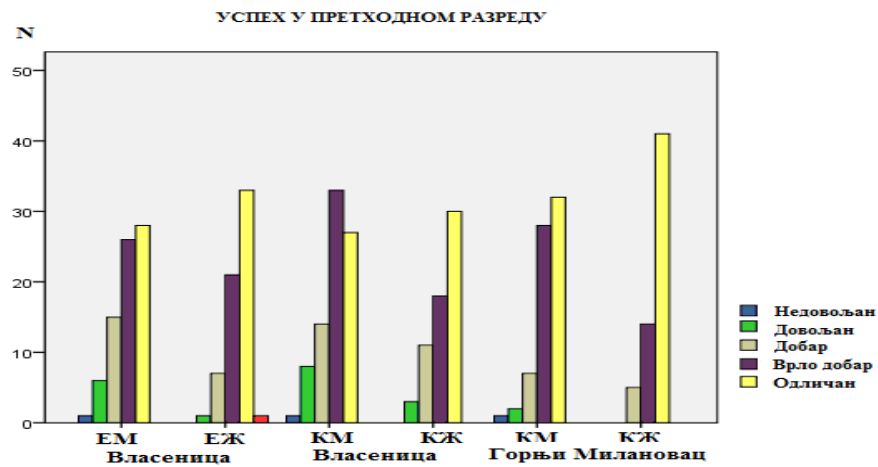
Уочљиво је и да припаднице женског пола контролне групе у Горњем Милановцу немају довољних ученика (Графикон 1).

Тестирајући значајност разлике успеха у претходном разреду у односу на пол у експерименталној и контролним групама, утврђено је да је разлика између ових узорака статистички значајна $X^2 = 39,436$, $df = 20$, $p = 0.033$, а степен корелације $r_{cont} = 0.295$, $p = 0.033$ указује на ниску повезаност испитиваних варијабли. У испитиваном узорку (Табела 8) доминирају одлични ученици 46,13%, затим врло добри 33,82%, добри 14,25%, довољни 4,83%, а најмањи проценат је недовољних 0,72% ученика.

Табела 8. Успех у претходном разреду у односу на пол у експерименталној и контролним групама

ЕК/ПОЛ	Успех у претходном разреду					Укупно
	Недовољан	Довољан	Дobar	Врло добар	Одличан	
ЕМ	1	6	15	26	28	76
ЕЖ	0	1	7	21	34	63
К ₁ М	1	8	14	33	27	83
К ₁ Ж	0	3	11	18	30	62
К ₂ М	1	2	7	28	32	70
К ₂ Ж	0	0	5	14	41	60
Укупно	3	20	59	140	191	414

Утврђено је да су припадници женског пола контролне групе из Горњег Милановца (К₂Ж) у највећем проценту 21,47% остварили одличан успех у претходном разреду (Графикон 2).

Графикон 2. Успех у претходном разреду

Тестирајући значајност разлике успеха у претходном разреду у односу на пол у експерименталној и контролним групама (Табела 9), утврђено је да је разлика између ових узорака статистички значајна $X^2 = 50,605$, $df = 20$, $p = 0.002$, а степен корелације $r_{cont} = 0.330$, $p = 0.002$ указује на ниску повезаност испитиваних варијабли. У испитиваном узорку највећи је проценат одличних оцена из српског језика 32,85%, затим врло добрих 27,05%, добрих 23,19%, довољних 14,25%, и недовољних 2,66%. Утврђено је да припаднице женског пола контролне групе из Горњег Милановца (К₂Ж) имају највећи проценат одличних оцена 24,26%.

Табела 9. Успех из српског језика у односу на пол у експерименталној и контролним групама

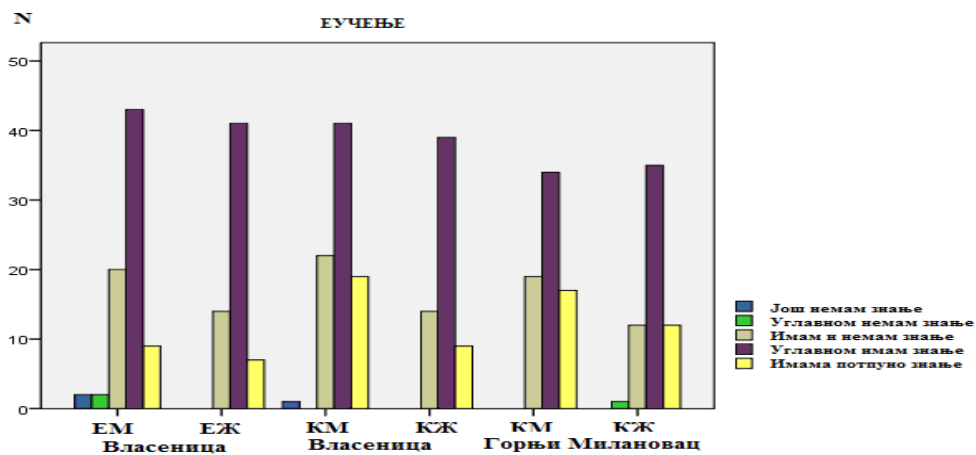
ЕК_ПОЛ	Оцена из српског језика					Укупно
	Недовољан	Довољан	Добар	Врло добар	Одличан	
ЕМ	3	14	19	21	19	76
ЕЖ	0	5	15	15	28	63
К ₁ М	3	20	23	22	15	83
К ₁ Ж	0	8	14	18	22	62
К ₂ М	4	6	20	21	19	70
К ₂ Ж	1	6	5	15	33	60
Укупно	11	59	96	112	136	414

Тестирајући значајност разлике успеха у претходном разреду у односу на пол у експерименталној и контролним групама (Табела 10), утврђено је да разлика између ових узорака није статистички значајна $\chi^2 = 23,028$, $df = 20$, $p = 0.287$, $r_{cont} = 0.230$, $p = 0.287$.

Табела 10. Процена познавања е-учења у односу на пол и припадност експерименталној или контролним групама

ЕК_ПОЛ	ЕУчење					Укупно
	Уопште немам знање	Углавном немам знање	И имам и немам знање	Углавном имам знање	Имам потпуно знање	
ЕМ	2	2	20	43	9	76
ЕЖ	0	0	15	41	7	63
К ₁ М	1	0	22	41	19	83
К ₁ Ж	0	0	14	39	9	62
К ₂ М	0	0	19	34	17	70
К ₂ Ж	0	1	12	35	12	60
Укупно	3	3	102	233	73	414

Више од половине 56,28% испитиваног узорка сматра да углавном има знања о е-учењу (Графикон 3).

Графикон 3. Процена знања о е-учењу

Тестирајући значајност разлике коришћења рачунара у свом учењу и раду у односу на пол у експерименталној и контролним групама (Табела 11) утврђено је да је разлика између ових узорака статистички значајна $\chi^2 = 59.746$, $df = 15$, $p = 0.000$, $r_{cont} = 0.355$, $p = 0.000$.

Табела 11. Процена коришћења рачунара у учењу и раду у односу на пол и припадност експерименталној или контролним групама

ЕК_ПОЛ	Коришћење рачунара				
	Никад	Понекад	Често	Свакодневно	Укупно
ЕМ	10	41	14	11	76
ЕЖ	5	36	21	1	63
К ₁ М	4	28	26	25	83
К ₁ Ж	4	24	24	10	62
К ₂ М	3	52	11	4	70
К ₂ Ж	5	35	16	4	60
Укупно	31	216	112	55	414

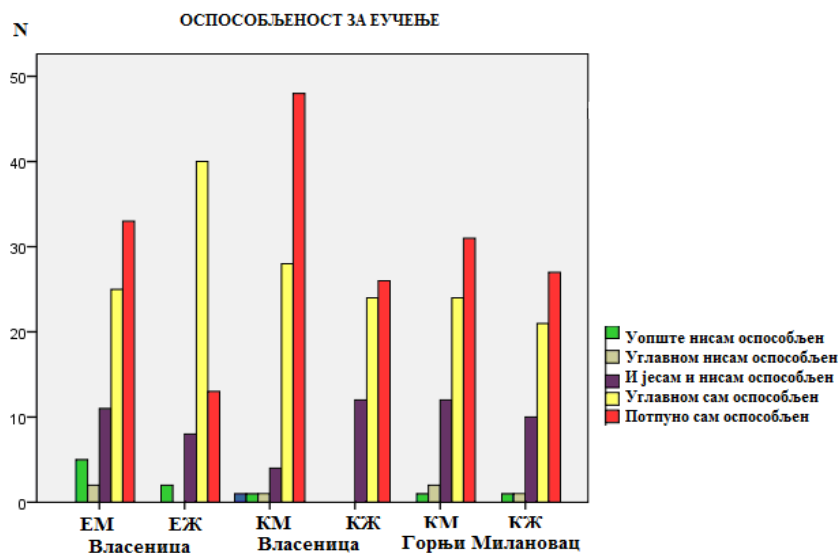
Више од половине 52,17% испитиваног узорка изјаснило се да понекад користи рачунар у учењу и раду. Утврђено је да припадници мушког пола контролне групе из Власенице (К₁М) у највећем проценту 45,45% користе рачунар свакодневно.

Тестирајући значајност разлике процене оспособљености за е-учење у односу на пол у експерименталној и контролним групама (Табела 12), утврђено је да је разлика између ових узорака статистички значајна $X^2 = 46,119$, $df = 25$, $p = 0.006$, $r_{cont} = 0.317$, $p = 0.006$.

Табела 12. Процена оспособљености за е-учење у односу на пол и припадност експерименталној или контролним групама

ЕК_ПОЛ	Оспособљеност за е-учење					Укупно
	Уопште нисам оспособљен	Углавном нисам оспособљен	И јесам и нисам оспособљен	Углавном сам оспособљен	Потпуно сам оспособљен	
ЕМ	5	2	11	25	33	76
ЕЖ	2	0	8	40	13	63
К ₁ М	1	1	4	29	48	83
К ₁ Ж	0	0	12	24	26	62
К ₂ М	1	2	12	24	31	70
К ₂ Ж	1	1	10	21	27	60
Укупно	10	6	57	163	178	414

Највећи проценат 42,99% испитиваног узорка изјаснило се је потпуно оспособљено за е-учење. Утврђено је да припадници мушког пола контролне групе из Власенице (К₁М) у највећем проценту 26,97% изјављују да су потпуно оспособљени за е-учење (Графикон 4).

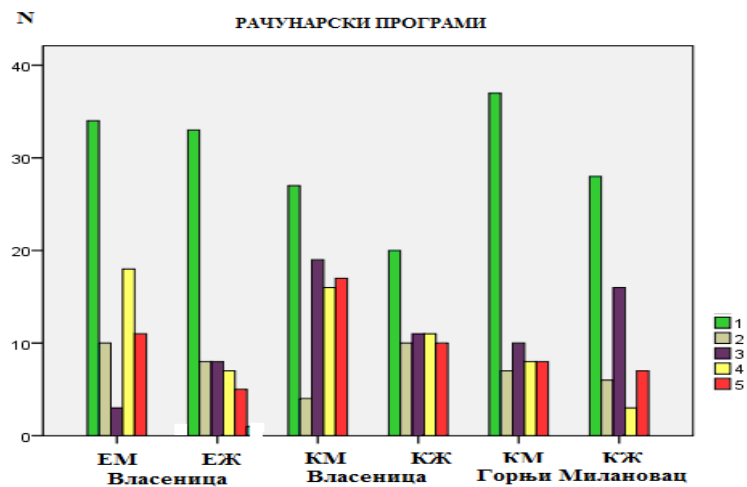
Графикон 4. Оспособљеност за е-учење

Тестирајући значајност разлике познавања рачунарских програма у односу на пол у експерименталној и контролним групама, утврђено је да је разлика између ових узорака статистички значајна $\chi^2 = 52.282$, $df = 30$, $p = 0.007$, $r_{cont} = 0.335$, $p = 0.007$. Утврђено је да припадници мушког пола контролне групе из Власенице (К₁М) у највећем проценту 29,31% изјављују да познају свих пет понуђених рачунарских програма (Табела 13).

Табела 13. Процена познавања рачунарских програма у односу на пол и припадност експерименталној или контролним групама

ЕК_ПОЛ	Рачунарски програми					Укупно
	1	2	3	4	5	
ЕМ	34	10	3	18	11	76
ЕЖ	34	9	8	7	5	63
К ₁ М	27	4	19	16	17	83
К ₁ Ж	20	10	11	11	10	62
К ₂ М	37	7	10	8	8	70
К ₂ Ж	28	6	16	3	7	60
Укупно	180	46	67	63	58	414

Највећи проценат 43,48% испитиваног узорка изјаснило се да познаје само један рачунарски програм (Графикон 5).

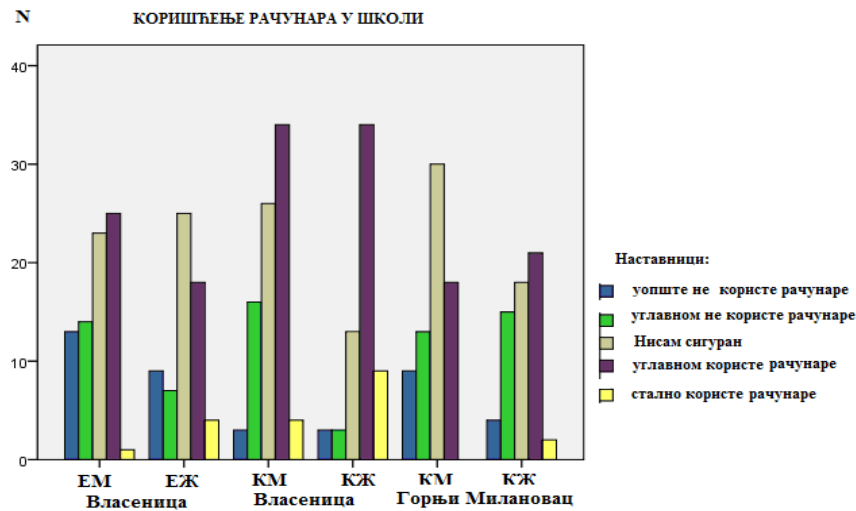
Графикон 5. Познавање рачунарских програма

Тестирајући значајност разлике процене коришћења рачунара у школи у односу на пол у експерименталној и контролним групама утврђено је да је разлика између ових узорака статистички значајна $\chi^2 = 54.893$, $df = 20$, $p = 0.000$, $r_{cont} = 0.342$, $p = 0.000$ (Табела 14).

Табела 14. Процена коришћења рачунара у школи у односу на пол и припадност експерименталној или контролним групама

ЕК_ПОЛ	Коришћење рачунара у школи					Укупно
	Наставници уопште не користе рачунаре	Наставници углавном не користе рачунаре	Нисам сигуран	Наставници углавном користе рачунаре	Наставници стално користе рачунаре	
ЕМ	13	14	23	25	1	76
ЕЖ	9	7	25	18	4	63
К ₁ М	3	16	26	34	4	83
К ₁ Ж	3	3	13	34	9	62
К ₂ М	9	13	30	18	0	70
К ₂ Ж	4	15	18	21	2	60
Укупно	41	68	135	150	20	414

Највећи проценат 36,23% испитиваног узорка изјаснило се да наставници углавном користе рачунаре. А од тог процента, највише је припадника мушког и женског пола контролне групе из Власенице (К₁М) који сматрају да наставници углавном користе рачунаре 45,33% (Графикон 6).

Графикон 6. *Коришћење рачунара у школи*

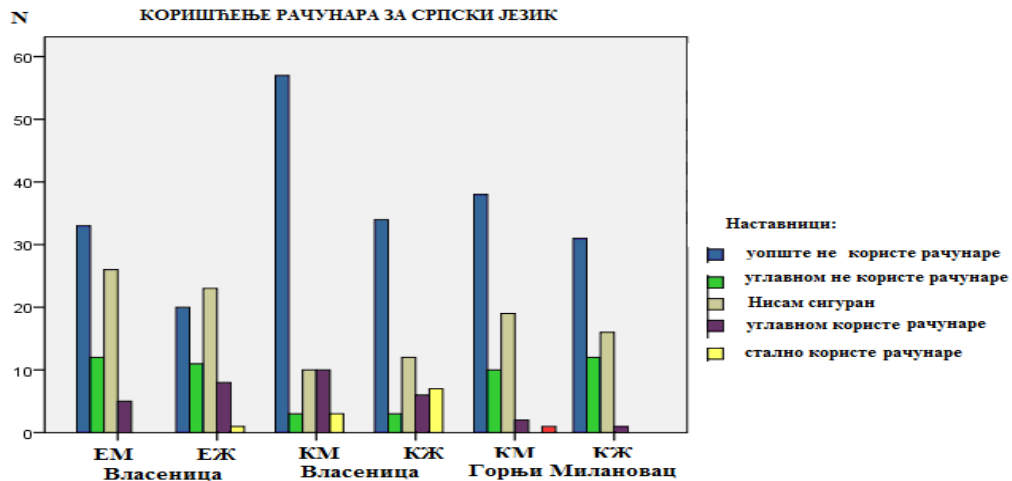
Тестирајући значајност разлике процене коришћења рачунара у школи у односу на пол у експерименталној и контролним групама, утврђено је да је разлика између ових узорака статистички значајна $\chi^2 = 73.759$, $df = 25$, $p = 0.000$, $r_{cont} = 0.389$, $p = 0.000$ (Табела 15).

Табела 15. *Процена коришћења рачунара у настави српског језика у односу на пол и припадност експерименталној или контролним групама*

ЕК_ПОЛ	Коришћење рачунара у школи у настави српског језика					Укупно
	Наставници уопште не користе рачунаре	Наставници углавном не користе рачунаре	Нисам сигуран	Наставници углавном користе рачунаре	Наставници стално користе рачунаре	
ЕМ	33	12	26	5	0	76
ЕЖ	20	11	23	8	1	63
К ₁ М	57	3	10	10	3	83
К ₁ Ж	34	3	12	6	7	62
К ₂ М	38	10	19	2	0	70
К ₂ Ж	31	13	16	1	0	60
Укупно	213	52	106	32	11	414

Највећи проценат 51,45% испитиваног узорка изјаснило се да наставници уопште не користе рачунаре у настави српског језика. А од тог процента, највише је припадника мушког пола контролне групе из Власенице (К₁М) који сматрају да наставници углавном користе рачунаре 26,76% (Графикон 7).

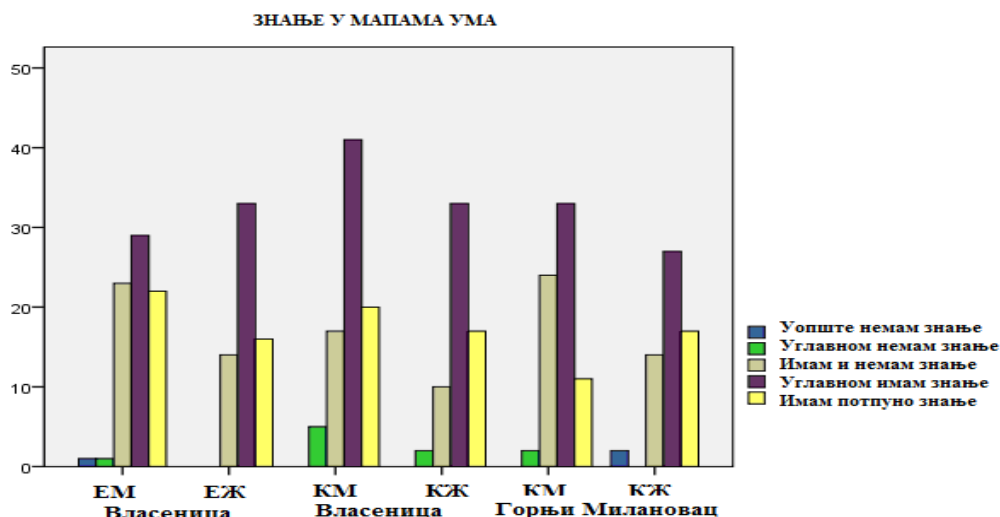
Графикон 7. Коришћење рачунара у настави српског језика

Тестирајући значајност разлике процене знања о мапама ума у односу на пол у експерименталној и контролним групама утврђено је да разлика између ових узорака није статистички значајна $\chi^2 = 27.916$, $df = 20$, $p = 0.111$, $r_{cont} = 0.251$, $p = 0.111$ (Табела 16).

Табела 16. Процена знања о мапама ума у односу на пол и припадност експерименталној или контролним групама

ЕК_ПОЛ	Знање о мапама ума					Укупно
	Уопште немам знање	Углавном немам знање	И имам и немам знање	Углавном имам знање	Имам потпуно знање	
ЕМ	1	1	23	29	22	76
ЕЖ	0	0	14	33	16	63
К ₁ М	0	5	17	41	20	83
К ₁ Ж	0	2	10	33	17	62
К ₂ М	0	2	24	33	11	70
К ₂ Ж	2	0	14	27	17	60
Укупно	3	10	102	196	103	414

Највећи проценат 47,34% испитиваног узорка изјаснило се да углавном имају знање о мапама ума, затим следе по проценту скоро изједначени испитаници који имају потпуна знања о мапама ума 24,88% и они који имају и немају знања о мапама ума 24,64% (Графикон 8).

Графикон 8. Знање о мапама ума

Тестирајући значајност разлике процене досадашњег израђивања мапа ума у односу на пол у експерименталној и контролним групама утврђено је да је разлика између ових узорака статистички значајна $\chi^2 = 43.287$, $df = 20$, $p = 0.002$, $r_{cont} = 0.251$, $p = 0.002$ (Табела 17).

Табела 17. Процена досадашњег израђивања мапа ума у односу на пол и припадност експерименталној или контролним групама

ЕК_ПОЛ	Досадашње израђивање МУ				
	Ручне мапе ума	Компјутерске мапе ума	И ручне и компјутерске мапе ума	Нисам израђивао ни ручне ни компјутерске	Укупно
ЕМ	40	1	22	13	76
ЕЖ	42	0	17	4	63
К ₁ М	51	3	19	10	83
К ₁ Ж	40	4	12	6	62
К ₂ М	22	11	22	15	70
К ₂ Ж	27	6	17	10	60
Укупно	222	25	109	58	414

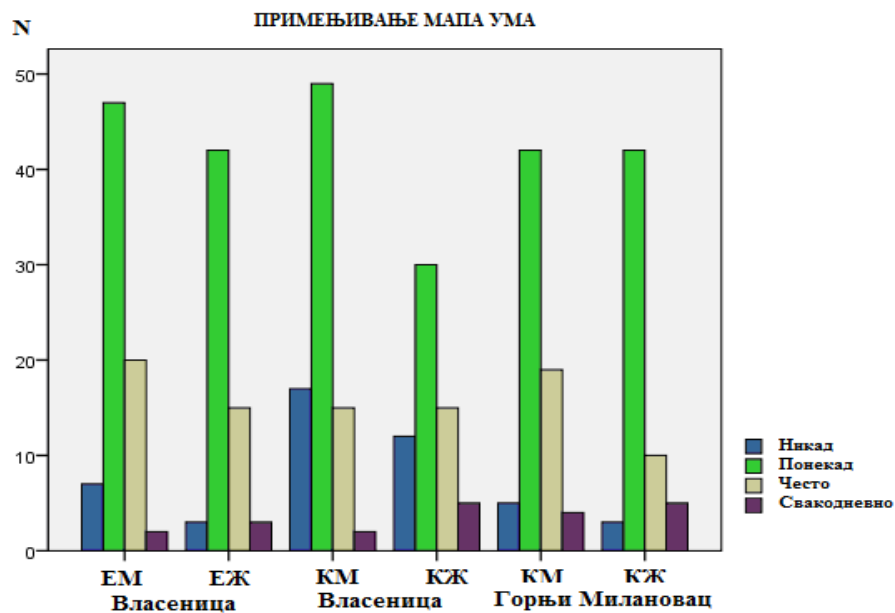
Највећи проценат 53,62% испитиваног узорка изјаснио се да су до сад израђивали ручне мапе ума, затим следе испитаници који су до сад израђивали ручне и компјутерске мапе ума 26,33% (Табела 17).

Тестирајући значајност разлике процене примењивања мапа ума у односу на пол у експерименталној и контролним групама утврђено је да је разлика између ових узорака статистички значајна $X^2 = 25.716$, $df = 15$, $p = 0.041$, $r_{count} = 0.242$, $p = 0.041$ (Табела 18).

Табела 18. Процена примењивања мапа ума у односу на пол и припадност експерименталној или контролним групама

ЕК_ПОЛ	Примењивање мапа ума				Укупно
	Никад	Понекад	Често	Свакодневно	
ЕМ	7	47	20	2	76
ЕЖ	3	42	15	3	63
К ₁ М	17	49	15	2	83
К ₁ Ж	12	30	15	5	62
К ₂ М	5	42	19	4	70
К ₂ Ж	3	42	10	5	60
Укупно	47	252	94	21	414

Највећи проценат 60,87% испитиваног узорка изјаснио се да понекад примењује мапе ума, затим следе испитаници који често примењују мапе ума 22,70% (Графикон 9).

Графикон 9. Примењивање мапа ума

8.3. Карактеристике узорка наставника

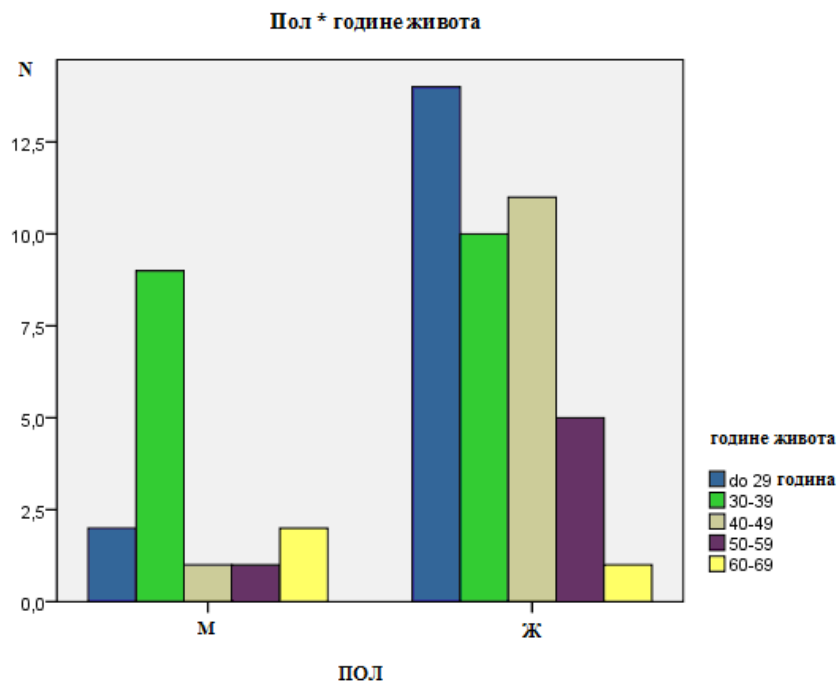
Испитујући ставове наставника према мапама ума, е-учењу и према епским песмама, утврђена је структура узорка по полу, годинама живота, претходно завршеном факултету.

У Табели 19 приказани су подаци разврстани по полу и узрасту. Утврђено је да постоји статистички значајна разлика у односу на испитиван пол и године живота, она износи $\chi^2 = 10.599$, $df = 4$, $p = 0.031$, $r_{cont} = 0.399$, $p = 0.031$.

Табела 19. Узорак наставника разврстан по полу и узрасту

пол	године живота					Укупно
	до 29 година	30—39	40—49	50—59	60—69	
М	2	9	1	1	2	15
Ж	14	10	11	5	1	41
Укупно	16	19	12	6	3	56

Уочљиво је да припаднице женског пола, припадају најмлађој категорији (до 29 година) 87,50% (Графикон 10).

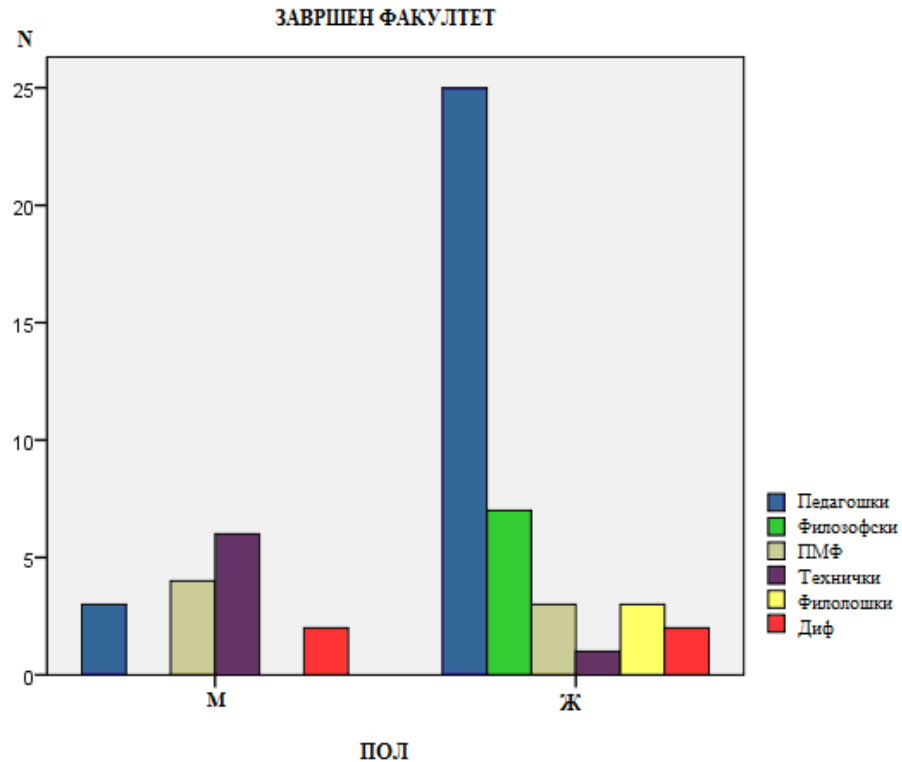
Графикон 10. Узорак наставника

Испитујући статистички значајну разлику, добијени су следећи резултати:
 $\chi^2 = 24.130$, $df = 5$, $p = 0.000$, $r_{cont} = 0.549$, $p = 0.000$ (Табела 20).

Табела 20. Узорак наставника разврстан према полу и завршеном факултету

пол	Завршен факултет						Укупно
	Педагошки	Филозофски	ПМФ	Технички	Филолошки	ДИФ	
М	3	0	4	6	0	2	15
Ж	25	7	3	1	3	2	41
Укупно	28	7	7	7	3	4	56

Испитујући узорак наставника према полу и завршеном факултету, установљено је да припаднице женског пола доминирају са завршеним педагошким факултетом 89,28% (Графикон 11).

Графикон 11. Узорак наставника по полу и завршеном факултету

8.4. Узорак наставника у односу на контролне варијабле

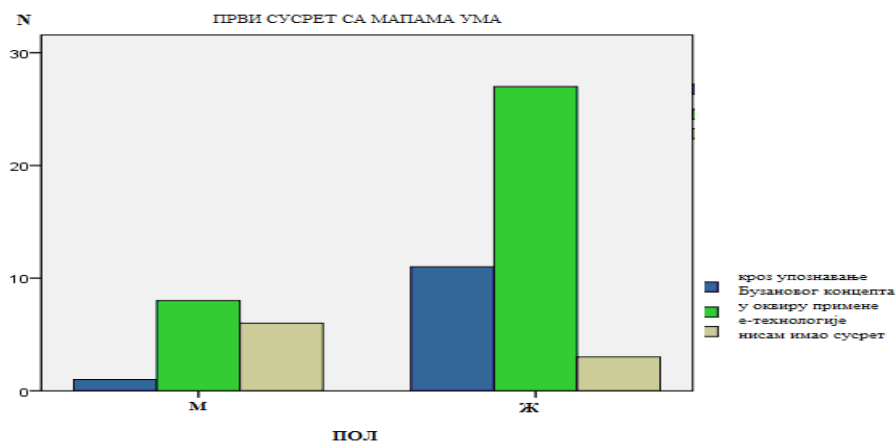
Испитујући узорак наставника у односу на пол, али и контролне варијабле (први сусрет са мапама ума, процена знања о мапама ума, процена знања према е-учењу, према броју познавања рачунарских програма), добијени су подаци који су статистички значајни.

Разлика између испитиваних припадника различитог пола је статистички значајна и износи: $\chi^2 = 9.658$, $df = 2$, $p = 0.008$, $r_{cont} = 0.384$, $p = 0.008$. Први сусрет са мапама ума у највећем проценту 62,50% наставници су имали у оквиру примене е-технологије (Табела 21).

Табела 21. Пол наставника и први сусрет са мапама ума

пол	први сусрет са мапама ума			
	кроз упознавање Бузановог концепта	у оквиру примене е- технологије	нисам имао сусрет	Укупно
М	1	8	6	15
Ж	11	27	3	41
Укупно	12	35	9	56

Мушкарци су ти који у највећем проценту 66,67% нису имали сусрет са мапама ума (Графикон 12).

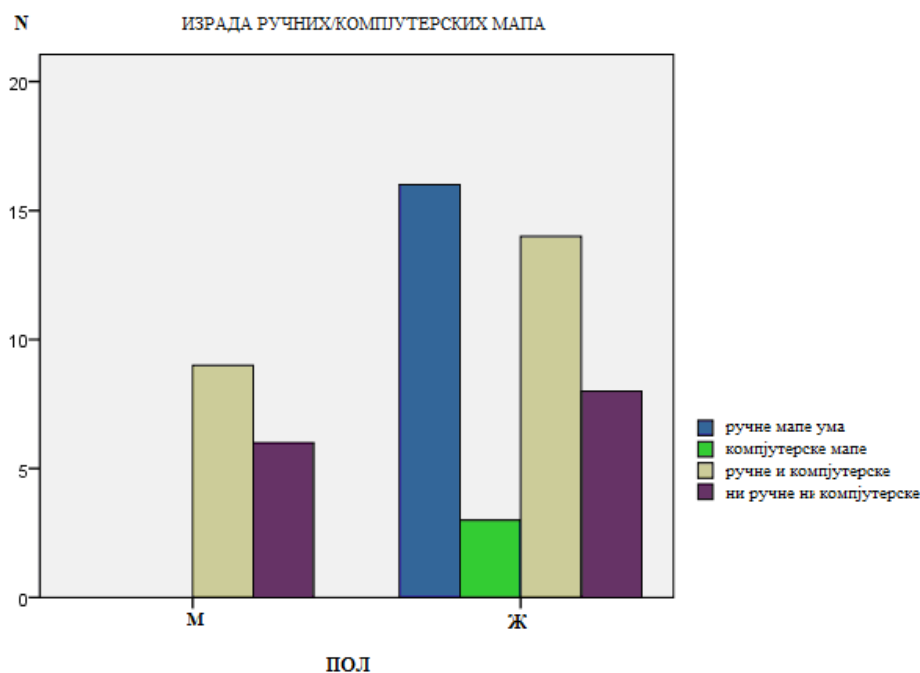
Графикон 12. Први сусрет са мапама ума

Испитујући статистички значајну разлику између различитог пола наставника и израде ручних/компјутерских мапа ума, добијени су следећи подаци: $\chi^2 = 10.582$, $df = 3$, $p = 0.014$, $r_{cont} = 0.399$, $p = 0.014$. Највећи проценат је испитаника који знају да израђују и ручне и компјутерске мапе ума 41,07% (Табела 22).

Табела 22. Пол наставника и израда ручних/компјутерских мапа

пол	израда ручних/компјутерских мапа				Укупно
	ручне мапе ума	компјутерске мапе	и ручне и компјутерске	ни ручне ни компјутерске	
М	0	0	9	6	15
Ж	16	3	14	8	41
Укупно	16	3	23	14	56

Уочљиво је да припадници мушког пола нису бирали опцију израде само ручних или само компјутерских мапа ума (Графикон 13).

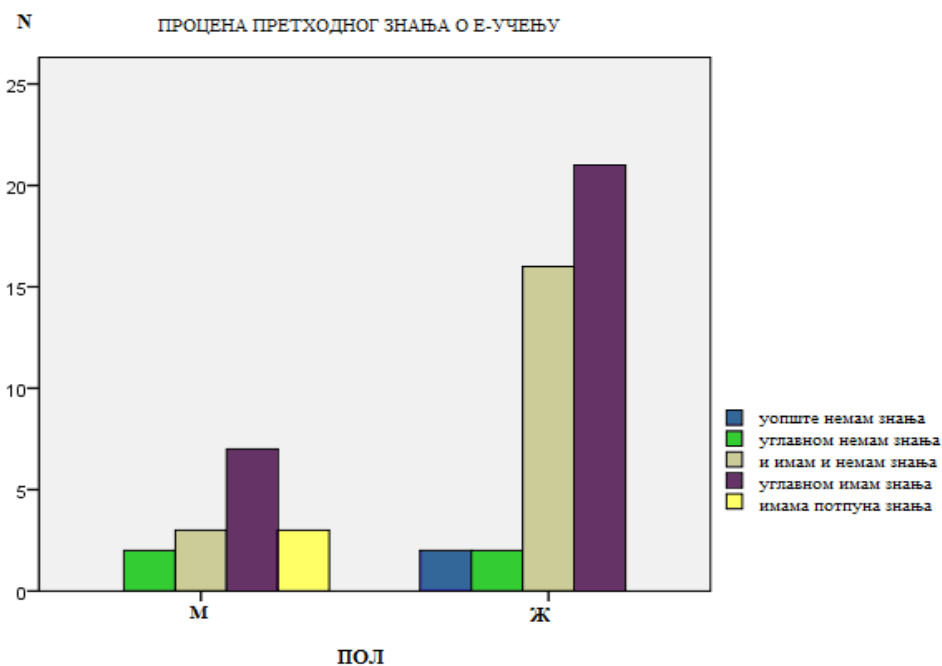
Графикон 13. Израда ручних и компјутерских мапа ума

Испитујући статистички значајну разлику између испитаника различитог пола и њихове процене претходног знања о е-учењу, добијени су следећи подаци: $\chi^2 = 11.248$, $df = 4$, $p = 0.024$, $r_{cont} = 0.409$, $p = 0.024$. У Табели 23 видимо да је највећи проценат испитаника који углавном имају знања о е-учењу, њих 50,00%.

Табела 23. Пол наставника и процена претходног знања о е-учењу

пол	процена претходног знања о е-учењу					Укупно
	уопште немам знања	углавном немам знања	и имам и немам знања	углавном имам знања	имам потпуна знања	
М	0	2	3	7	3	15
Ж	2	2	16	21	0	41
Укупно	2	4	19	28	3	56

Припаднице женског пола у највећем проценту процењују да углавном имају претходна знања о е-учењу, али је и утврђено да ни једна припадница женског пола не сматра да има потпуна знања о е-учењу (Графикон 14).

Графикон 14. Процена претходног знања о е-учењу

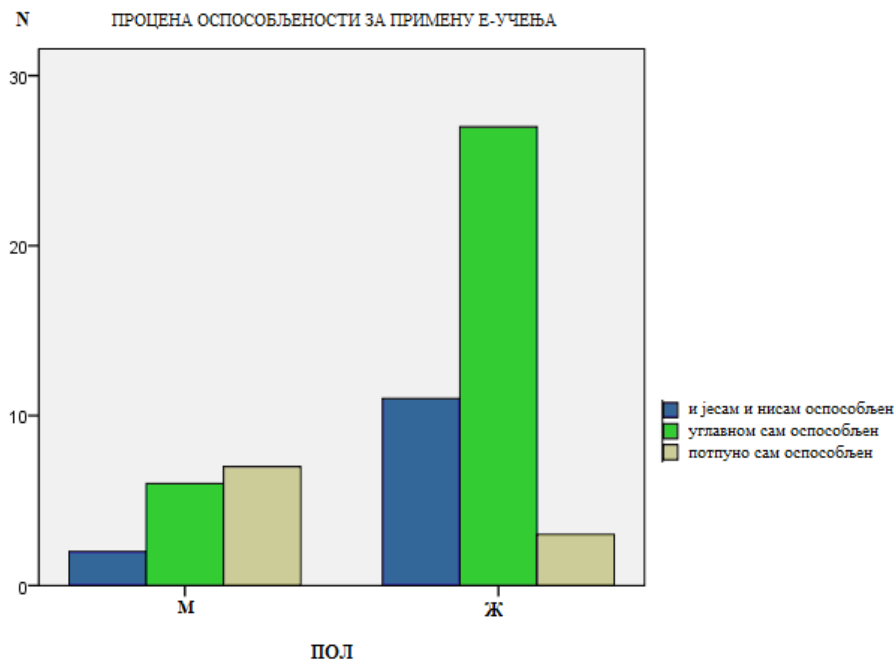

Испитујући значајност разлике у проценама оспособљености за примену е-учења код наставника различитог пола, добијени су резултати приказани у Табели 24.

Табела 24. Пол наставника и процена оспособљености за примену е-учења

пол	процена оспособљености за примену е-учења			
	и јесам и нисам оспособљен	углавном сам оспособљен	потпуно сам оспособљен	Укупно
М	2	6	7	15
Ж	11	27	3	41
Укупно	13	33	10	56

Наставници мушког пола у највећем проценту 46,67% процењују да су потпуно оспособљени за примену е-учења, док наставници женског пола у највећем проценту 65,85% сматрају да су углавном оспособљене. Добијене следеће вредности $\chi^2 = 11.415$, $df = 2$, $p = 0.003$, $r_{cont} = 0.415$, $p = 0.003$ (Графикон 15).

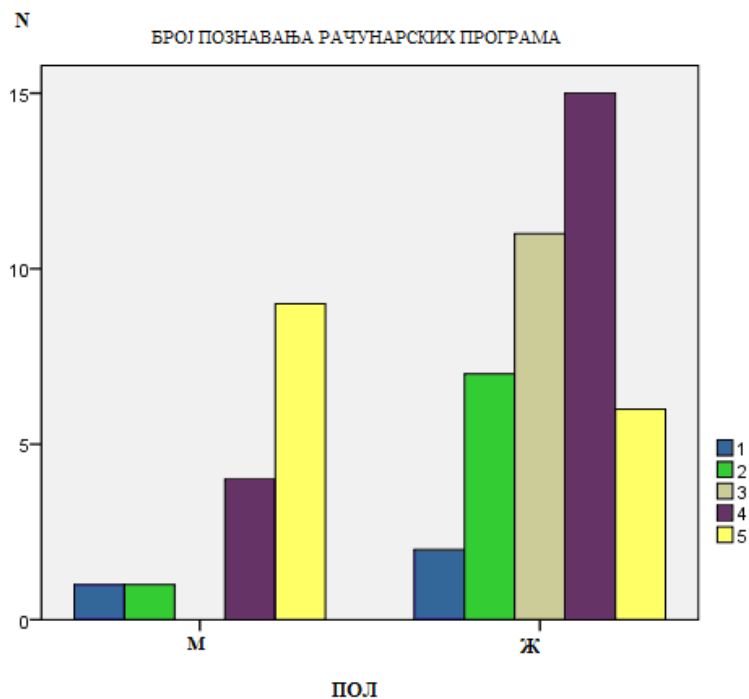
Графикон 15. Процена оспособљености за примену е-учења

Испитујући број познавања рачунарских програма у односу на пол наставника, добијени су подаци приказани у Табели 25, $\chi^2 = 13.679$, $df = 4$, $p = 0.008$, $r_{cont} = 0.443$, $p = 0.008$.

Табела 25. Пол наставника и број познавања рачунарских програма

пол	број познавања рачунарских програма					Укупно
	1	2	3	4	5	
М	1	1	0	4	9	15
Ж	2	7	11	15	6	41
Укупно	3	8	11	19	15	56

Наставници мушког пола у највећем проценту познају 5 рачунарских програма 60,00% (Графикон 16).

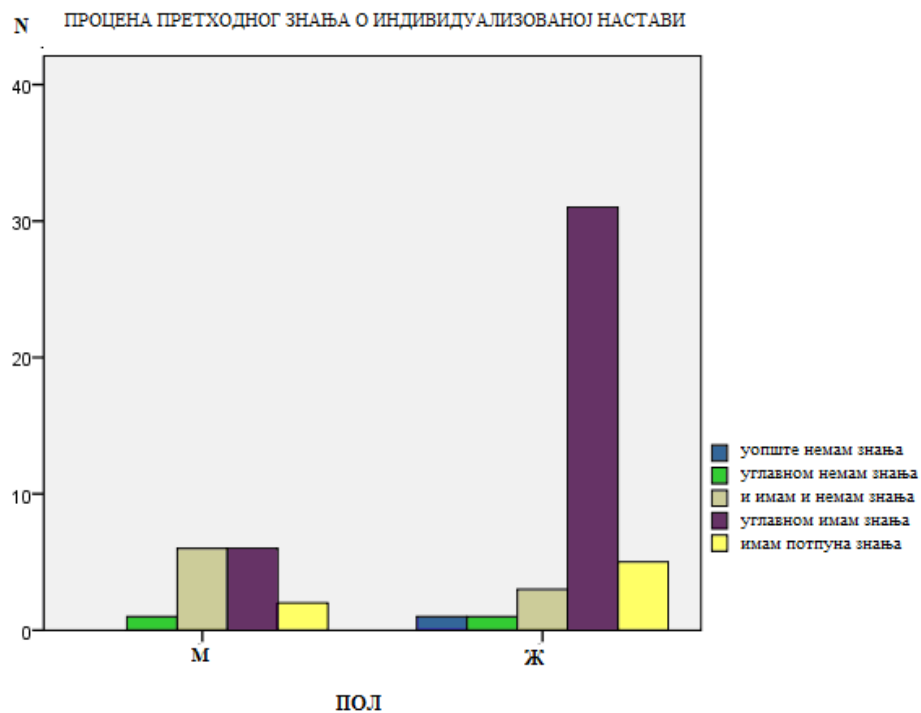
Графикон 16. Број познавања рачунарских програма

Испитујући процену претходног знања наставника о индивидуализованој настави, добијени су следећи подаци приказани у Табели 26, $\chi^2 = 10.334$, $df = 4$, $p = 0.035$, $r_{cont} = 0.395$, $p = 0.035$.

Табела 26. Процена претходног знања о индивидуализованој настави

пол	процена претходног знања о индивидуализованој настави					
	уопште немам знања	углавном немам знања	и имам и немам знања	углавном имам знања	имам потпуна знања	Укупно
М	0	1	6	6	2	15
Ж	1	1	3	31	5	41
Укупно	1	2	9	37	7	56

Припаднице женског пола у највећем проценту углавном имају знања о индивидуализованој настави 83,78% (Графикон 17).

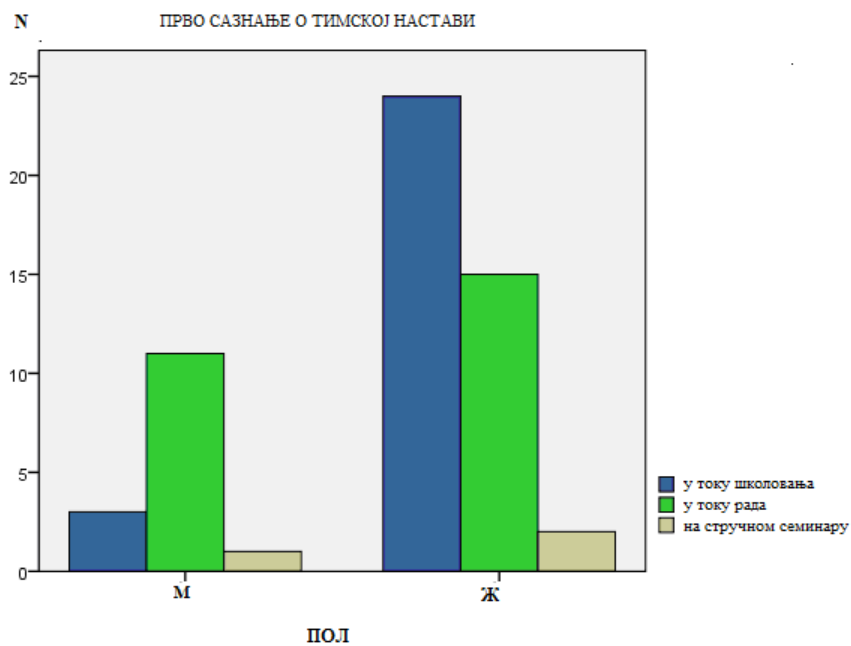
Графикон 17. Процене претходног знања о индивидуализованој настави

Испитујући процену првог сазнања о тимској настави у односу на пол наставника, добијени су подаци приказани у Табели 27, $\chi^2 = 6.642$, $df = 2$, $p = 0.036$, $r_{cont} = 0.326$, $p = 0.036$.

Табела 27. Пол наставника и прво сазнање о тимској настави

пол	прво сазнање о тимској настави			Укупно
	у току школовања	у току рада	на стручном семинару	
М	3	11	1	15
Ж	24	15	2	41
Укупно	27	26	3	56

Уочљиво је да су припаднице женског пола прва сазнања стекла у току школовања 88,89%, док су припадници мушког пола прва сазнања у највећем проценту стекли у току рада 73,33% (Графикон 18).

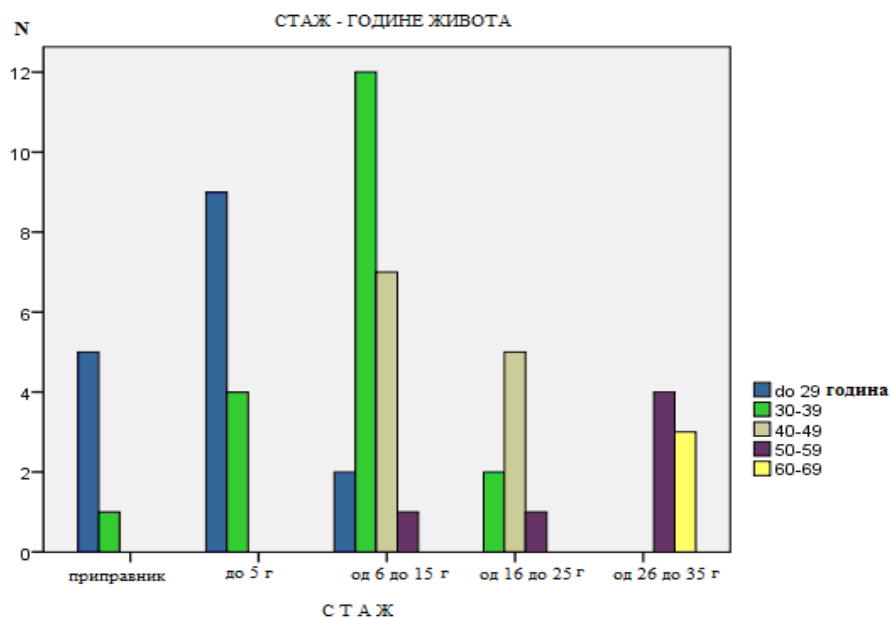
Графикон 18. Прво сазнање о тимској настави

Испитујући године стажа наставника и године живота, добијени су подаци разврстани у Табели 28, $\chi^2 = 77.813$, $df = 16$, $p = 0.000$. Очекивано, корелација је висока $r_{cont} = 0.763$, $p = 0.000$.

Табела 28. Године стажа наставника и године живота

стаж	године живота					Укупно
	до 29 година	30-39	40-49	50-59	60-69	
приправник	5	1	0	0	0	6
до 5 година	9	4	0	0	0	13
од 6 до 15	2	12	7	1	0	22
од 16 до 25	0	2	5	1	0	8
од 26 до 35	0	0	0	4	3	7
Укупно	16	19	12	6	3	56

Највећи проценат је наставника са стажом од 6 до 15 година 39,29% (графикон 19).

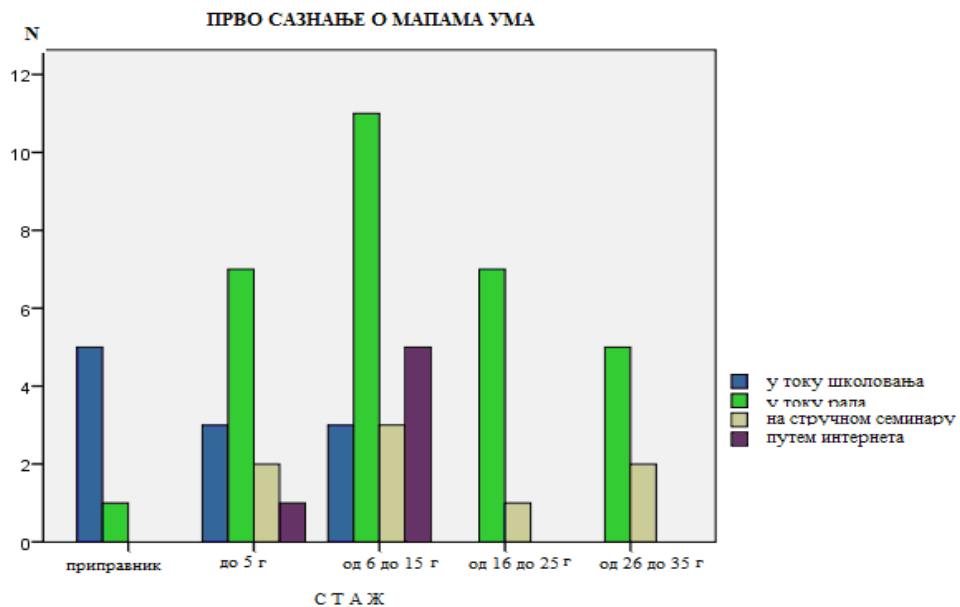
Графикон 19. Стаж наставника и године живота

Испитујући прво сазнање о мапама ума у односу на стаж наставника, добијени су статистички значајни резултати $\chi^2 = 26.597$, $df = 12$, $p = 0.009$, $r_{cont} = 0.567$, $p = 0.009$ (Табела 29).

Табела 29. Стаж наставника и прво сазнање о мапама ума

стаж	прво сазнање о мапама ума				Укупно
	у току школовања	у току рада	на стручном семинару	путем интернета	
приправник	5	1	0	0	6
до 5 година	3	7	2	1	13
од 6 до 15	3	11	3	5	22
од 16 до 25	0	7	1	0	8
од 26 до 35	0	5	2	0	7
Укупно	11	31	8	6	56

Највећи проценат наставника је прво сазнање о мапама ума 55,36% (Графикон 20).

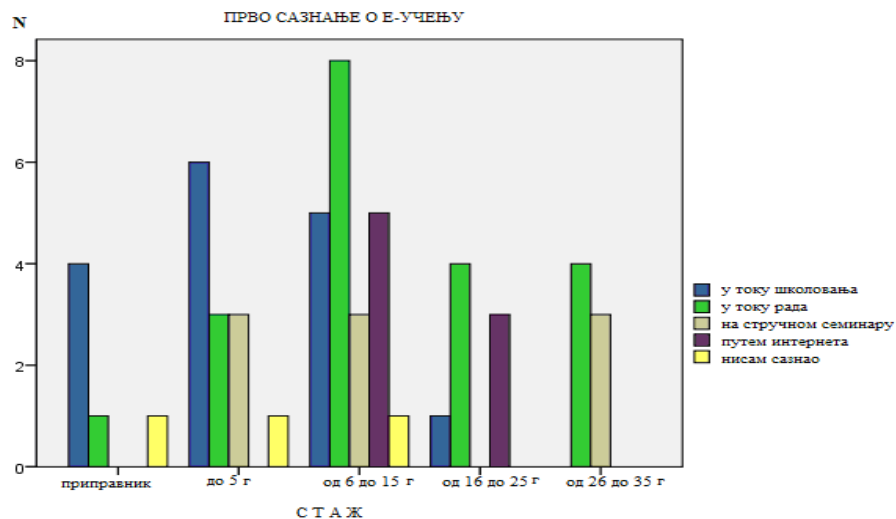
Графикон 20. Прво сазнање о мапама ума

Испитујући прво сазнање о е-учењу у односу на стаж наставника, добијени су следећи подаци $\chi^2 = 26.069$, $df = 16$, $p = 0.053$, $r_{cont} = 0.564$, $p = 0.053$ (Табела 30).

Табела 30. Стаж наставника и прво сазнање о е-учењу

стаж	прво сазнање о е-учењу					Укупно
	у току школовања	у току рада	на стручном семинару	путем интернета	нисам сазнао	
приправник	4	1	0	0	1	6
до 5 година	6	3	3	0	1	13
од 6 до 15	5	8	3	5	1	22
од 16 до 25	1	4	0	3	0	8
од 26 до 35	0	4	3	0	0	7
Укупно	16	20	9	8	3	56

Наставници су у највећем проценту у току рада сазнали о е-учењу 35,71% (Графикон 21).

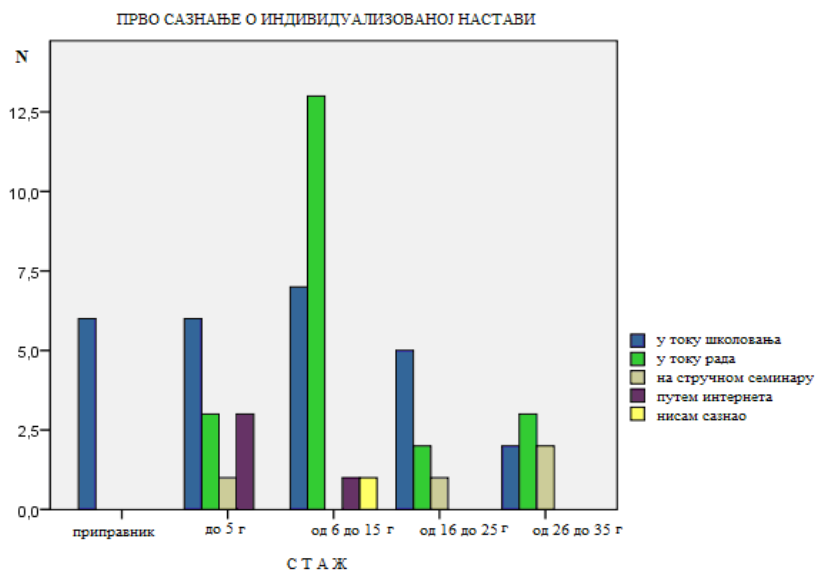
Графикон 21. Прво сазнање о е-учењу

Испитујући прво сазнање о индивидуализованој настави у односу на стаж наставника, добили смо следеће податке $\chi^2 = 26.440$, $df = 16$, $p = 0.048$, $r_{cont} = 0.566$, $p = 0.048$ (Табела 31).

Табела 31. Стаж наставника и прво сазнање о индивидуализованој настави

стаж	прво сазнање о индивидуализованој настави					Укупно
	у току школовања	у току рада	на стручном семинару	путем интернета	нисам сазнао	
приправник	6	0	0	0	0	6
до 5 година	6	3	1	3	0	13
од 6 до 15	7	13	0	1	1	22
од 16 до 25	5	2	1	0	0	8
од 26 до 35	2	3	2	0	0	7
Укупно	26	21	4	4	1	56

Највећи проценат наставника је прво сазнање о индивидуализованој настави имало у току школовања 46.43% (Графикон 22).

Графикон 22. Прво сазнање о индивидуализованој настави

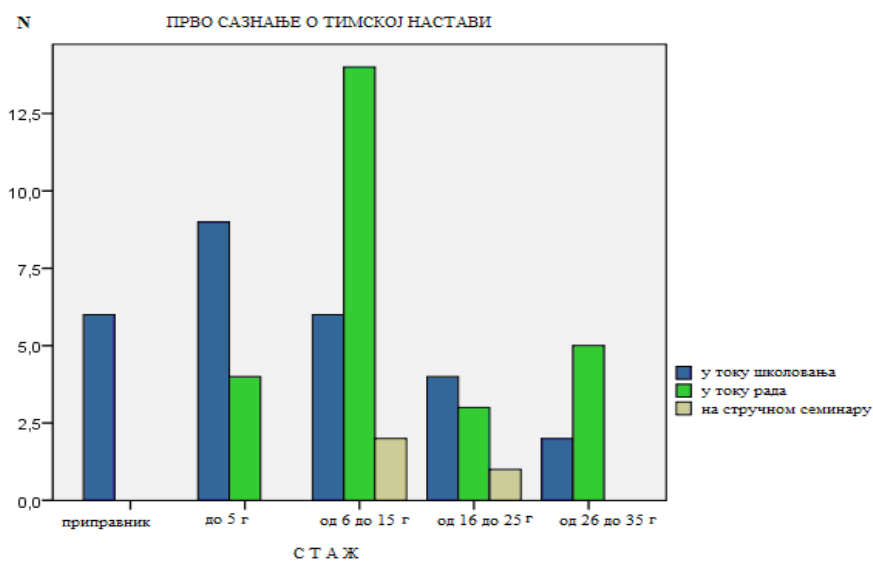

Испитујући прво сазнање о тимској настави у односу на стаж наставника, добијени су следећи подаци: $\chi^2 = 15.777$, $df = 8$, $p = 0.046$, $r_{cont} = 0.469$, $p = 0.046$ (Табела 32).

Табела 32. Стаж наставника и прво сазнање о тимској настави

стаж	прво сазнање о тимској настави			
	у току школовања	у току рада	на стручном семинару	Укупно
приправник	6	0	0	6
до 5 година	9	4	0	13
од 6 до 15	6	14	2	22
од 16 до 25	4	3	1	8
од 26 до 35	2	5	0	7
Укупно	27	26	3	56

Скоро је уједначен проценат наставника који су прво сазнање стекли у току школовања 48,21% и у току рада 46,43% (Графикон 23).

Графикон 23. Прво сазнање о тимској настави

8.5. Испитивање ефеката експерименталног програма⁶¹ коришћењем анализе коваријансе

8.5.1. Анализа коваријансе за Е/К различитог пола (Поређење Е и К групе школе у Власеници)

Постављене хипотезе тестирали смо на узорку ученика експерименталне и контролне групе ученика у Власеници.

Истраживач Роџер Спери (према: Станојловић, 2011), тврди да се учење у класичном систему наставе заснива на функцијама леве хемисфере мозга, док су потенцијали десне хемисфере занемарени. Препорука за отклањање поменутог недостатка јесте примена система учења уз помоћ мапа ума.

Испитујући статистичку значајност анализом коваријансе резултата експерименталне и контролне групе школе у Власеници на скали за испитивање ставова према мапама ума, утврђено је да постоји статистички значајна разлика (Табела 33) између група на почетку ($F_x = 9.194$, $p = 0.000$), а и на крају експеримента ($F_y = 5.480$, $p = 0.001$).

Табела 33. Скала за испитивање ставова према мапама ума – анализа варијансе

Извор варијације	df	SSx	SSy	MSx(Vx)	MSy(Vy)	Fx	p	Fy	p
Између група (b)	3	7539.500	5103.250	2513.167	1701.083	9.194	0.000	5.480	0.001
У групама (w)	280	76541.500	86915.750	273.362	310.413				
Укупно (T)	283	84081.000	92019.000						

Слободан Станојловић у свом раду (2009) указује на могућности развијања савременије и рационалније стратегије припремања наставника за час примене мапа ума. Савремена организација наставе у којој се користе мапе ума има следеће квалитете: сврсисходност и практичну вредност, подстицање креативности наставника и ученика, разгранато организовање информација и рационално коришћење времена за обраду градива.

Анализом коваријансе утврђено је да су ученици и мушког и женског пола експерименталне групе бољи на скалама за испитивање ставова према мапама ума (Табела 34), али та разлика није статистички значајна ($F_{yx} = 0.971$, $p = 0.407$).

⁶¹ Уп. С. Лакета, *Анализа експерименталних ефеката увођења иновативних модела у настави српског језика и књижевности* Годишњак САО, 2016.

Табела 34. Средње вредности на иницијалном и финалном мерењу на скали ставова према мапама ума

Група	N	Mx	SDx	My	SDy	Myp
ЕМ	76	91.487	16.059	90.579	18.870	89.912
ЕЖ	63	95.143	12.504	93.286	12.770	90.463
КМ	83	82.627	19.571	82.301	18.739	86.858
КЖ	62	94.452	16.244	90.048	18.688	87.633
		90.356	17.237	88.644	18.032	

Напомена о значењу ознака: Е - експериментална група

Mx - иницијално испитивање К - контролна група

My - финално испитивање М - мушки пол

Myp - прилагођена My Ж - женски пол

Међу најважније чиниоце мотивисаности Владимир Андриловић и Мира Чудина убрајају: „намјеру учења, интерес за грађу, тежњу за постигнућем, разину аспирације, успјех и неуспјех у учењу, познавање резултата учења (учестале и непосредне повратне информације), интринсичне мотиве и екстринсичне мотиве“ (Андриловић и Чудина, 1991: 66).

Испитујући статистичку значајност анализом коваријансе резултата експерименталне и контролне групе школе у Власеници на скали за испитивање мотивације према електронском учењу⁶² утврђено је да не постоји статистички значајна разлика (Табела 35) између група на почетку ($F_x = 1.460$, $p = 0.226$), а и на крају експеримента ($F_y = 0.649$, $p = 0.584$).

Хипотеза 4 да не постоји статистички значајна разлика у нивоу мотивисаности ученика за електронско учење између контролне и експерименталне групе јесте потврђена.

Табела 35. Скала процене мотивације за електронско учење – анализа варијансе

Извор варијације	df	SSx	SSy	MSx(Vx)	MSy(Vy)	Fx	p	Fy	p
Између група (b)	3	532.813	223.188	177.604	74.396	1.460	0.226	0.649	0.584
У групама (w)	280	34062.938	32113.750	121.653	114.692				
Укупно (T)	283	34595.750	32336.938						

⁶² Уп. С. Лакета, *Мотивисаност ученика за електронско учење испитивањем ефеката савремене интерпретације народне епске песме*, *Образовна технологија*, 2016, 161–176.

Анализом коваријансе утврђено је да разлика није статистички значајна ($F_{yx} = 1.524$, $p = 0.209$) између ученика експерименталне и контролне групе школе у Власеници. Уочена је статистички значајна разлика која је добијена t тестом између експерименталне групе мушког пола и контролне групе мушког пола ($t = 2.085$, $p = 0.046$).

Наставу која користи информационе технологије треба третирати као мултидимензионални процес који: „захтева разумевање, заступљеност и формулисање садржаја коришћења технологије; педагошке технике које користе технологију на конструктиван начин да се предају садржаји; знање о томе шта чини садржај тешким или лаким да научите и како технологија може да помогне; знање о претходном знању ученика и теорији епистемологије; и разумевање како технологија треба да буде искоришћена да гради на постојећем знању и да развија ново“ (Sahin, 2011: 99).

Биљана Пастернак (Пастернак, 2010) испитујући интересовање новосадских средњошколаца за народну књижевност у стиху и народну књижевност у прози из утврђује: „Из одговора на треће питање сазнајемо да ученици када на часу раде народну књижевност, више воле да то буду дела у прози него дела у стиху. Веће интересовање за народну књижевност у стиху изразило је 13 од 37 испитаних ученика медицинске школе, односно 14 од 32 ученика гимназије“ (Пастернак, 2010: 48).

Испитујући анализу варијансе за скалу ставова према епским песмама, утврђено је да између експерименталне и контролне групе на иницијалном испитивању не постоје статистички значајна разлика ($F_x = 1.847$, $p = 0.139$). *Хипотеза 2* да не постоји статистички значајна разлика у ставовима ученика према народним епским песмама између контролне и експерименталне групе на почетку истраживања јесте потврђена.

На финалном испитивању, након дејства експерименталног фактора, постоји статистички значајна разлика ($F_y = 7.034$, $p = 0.000$). Позитивно дејство експерименталног фактора види се у Табели 36. Вредности експерименталне групе (ЕМ и ЕЖ) су више у финалном мерењу (Му) од вредности контролне групе (КМ и КЖ).

Табела 36. Средње вредности на на иницијалном и финалном мерењу ставова према епским песмама

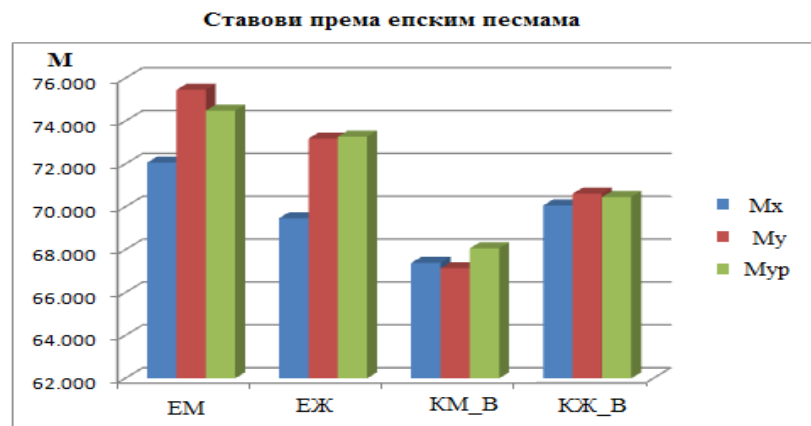
Група	N	Mx	SDx	My	SDy	Myp
ЕМ	76	72.066	10.615	75.461	8.524	74.491
ЕЖ	63	69.476	9.933	73.190	9.642	73.276
КМ	83	67.386	14.486	67.133	13.294	68.070
КЖ	62	70.065	14.463	70.613	15.231	70.459
		69.687	12.668	71.465	12.306	

Напомена о значењу ознака: Е - експериментална група
 Мх - иницијално испитивање К - контролна група
 Му - финално испитивање М - мушки пол
 Мур - прилагођена Му Ж - женски пол

Налази t-теста указују да је позитивна разлика прилагођене средине завршног испитивања дечака Е групе, када се пореди са дечацама К групе ($t = 3.737$, $p = 0.000$), статистички значајна.

Анализа коваријансе за испитиване вредности износи $F_{yx} = 5.423$, $p = 0.001$ и статистички је значајна на основу чега је додатно потврђено да је трансфер експерименталног програма позитиван. *Хипотеза 7* да експериментална група има позитивније ставове ученика према народним епским песмама након провођења експерименталног програма јесте потврђена.

Графикон 24 илуструје промене средњих вредности почетног и завршног испитивања и прилагођених средина завршног испитивања код Е и К група различитог пола на ставове према епским песмама.

Графикон 24. Ставови према епским песмама

„Литерарни интереси се не само узрасно но и полно диференцирају. Дечаци радије читају о јунацима, младићима, авантурама, а девојчице о младим девојкама. У 15–16. години наступа криза у литерарном интересовању, схватању, оцењивању. Одбацују се текстови с моралистичком тенденцијом. Истинитост дела сматра се одлучујућим мерилем његове естетске вредности“ (Игњатовић, 1966: 131).

Налази анализе варијансе којима су обрађивани резултати на тесту знања из народне књижевности експерименталне и контролне групе указују да на иницијалном тестирању не постоји статистички значајна разлика између група ($F_x = 1.351$, $p = 0.258$) чиме је *хипотеза 1* да не постоји статистички значајна разлика у нивоу познавања основних појмова из народне књижевности између контролне и експерименталне групе на почетку истраживања потврђена.

На финалном тестирању знања та разлика је статистички значајна ($F_y = 31.232$, $p = 0.000$). Анализа коваријансе потврђује да су те разлике значајне ($F_{yx} = 46.517$, $p = 0.000$) и да је дејство експерименталног фактора оставило трансфер на експерименталну групу, што видимо и на бољим резултатима средњих вредности финалног испитивања (M_y) у експерименталној групи (Табела 37).

Табела 37. Средње вредности иницијалног и финалног мерења теста знања из народне књижевности

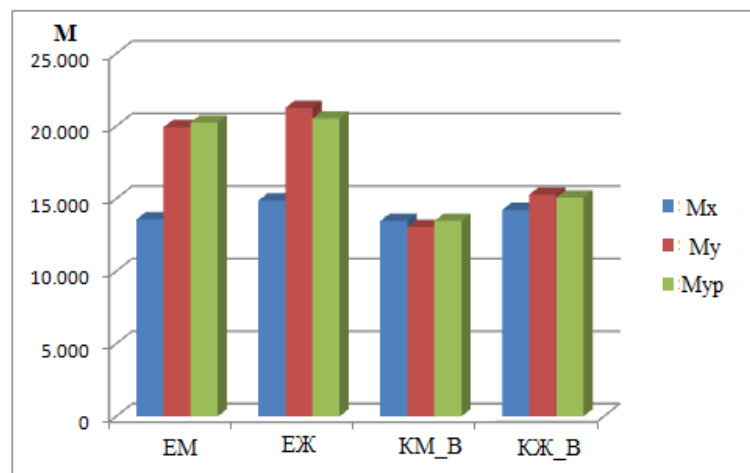
Група	N	Mx	SDx	My	SDy	Myp
ЕМ	76	13.579	4.842	19.934	6.113	20.259
ЕЖ	63	14.873	4.463	21.270	5.178	20.534
КМ	83	13.470	4.206	13.060	5.741	13.475
КЖ	62	14.226	5.158	15.290	6.497	15.085
		13.975	4.664	17.208	6.778	

Налази t-теста потврђују да постоји статистички значајна разлика између резултата прилагођених средина експерименталне и контролне групе (Табела 38). *Хипотеза 8* да експериментална група показује виши ниво знања основних појмова из народне књижевности након провођења експерименталног програма јесте потврђена.

Табела 38. t-тест

Група	dMy'	SEd	t	p
ЕМ и ЕЖ	0.275	0.770	0.357	0.374
ЕМ и КМ	6.785	0.717	9.462	0.000
ЕМ и КЖ	5.174	0.773	6.695	0.000
ЕЖ и КМ	7.059	0.755	9.354	0.000
ЕЖ и КЖ	5.449	0.808	6.744	0.000
КМ и КЖ	1.610	0.758	2.124	0.042

Графикон 25 илуструје промене средњих вредности почетног и завршног испитивања и прилагођених средина завршног испитивања код Е и К група различитог пола на тесту знања из народне књижевности.

Графикон 25. Тест знања из народне књижевности

У оквиру појма вештина самосталног учења сврстане су: вештина брзог и тачног читања са разумевањем, мисаоно обрађивање садржаја са циљем да се схвати суштина и организује памћење информација. У вештину брзог и тачног читања са разумевањем спада: концентрација на текст. Брзо читање подстиче памћење представа и идеја, а не речи, тако да се активира и потенцијал десне хемисфере мозга, што учење чини успешнијим (Станојловић, 2010). Битно је током читања откривати смисао.

Приликом уметничке интерпретације потребно је користити прозодијска средстава (распоред пауза, акцентовање, уношење потребне интонације) која одређују унутрашњи смисао текста – основну поруку. „Тако прозодијска организација осигурава семантичку страну саопштења. Има основа да се тврди да од могућности слушаоца (читаоца) који прима поруку и интерпретатора музике, да у преради садржаја пређе са површинске на дубинску синтаксу, а од ове на најдубље нивое семантичких записа – зависи дубина разумевања поруке или уметнички ниво интерпретације“ (Брковић, 2011: 261).

Испитујући анализу варијансе за тест појмова сличности и различитости, утврђено је да између експерименталне и контролне групе на иницијалном испитивању не постоје статистички значајна разлика ($F_x = 0.757$, $p = 0.519$) чиме је хипотеза 3 да не постоји статистички значајна разлика у резултатима на тесту сличности и разлика и тесту тумачења пословица ученика између контролне и експерименталне групе на почетку истраживања потврђена.

На финалном испитивању, након дејства експерименталног фактора, постоји статистички значајна разлика ($F_y = 5.775$, $p = 0.001$). Позитивно дејство експерименталног фактора потврђено је анализом коваријансе $F_{yx} = 15.403$, $p = 0.000$, а средње вредности резултата на иницијалном (M_x) и финалном (M_y) испитивању су дате су у Табели 39 где се јасно види да експериментална група и мушког и женског пола има веће скорове на финалном тестирању (M_y).

Табела 39. Средње вредности иницијалног и финалног испитивања појмова по сличности и различитости

Група	N	M_x	SD_x	M_y	SD_y	M_{yp}
ЕМ	76	19.579	10.240	26.461	11.062	26.897
ЕЖ	63	20.540	9.580	26.444	10.458	26.084
КМ	83	21.241	10.714	20.096	12.836	19.155
КЖ	62	18.790	11.108	21.677	12.131	22.769
		20.106	10.422	23.553	12.011	

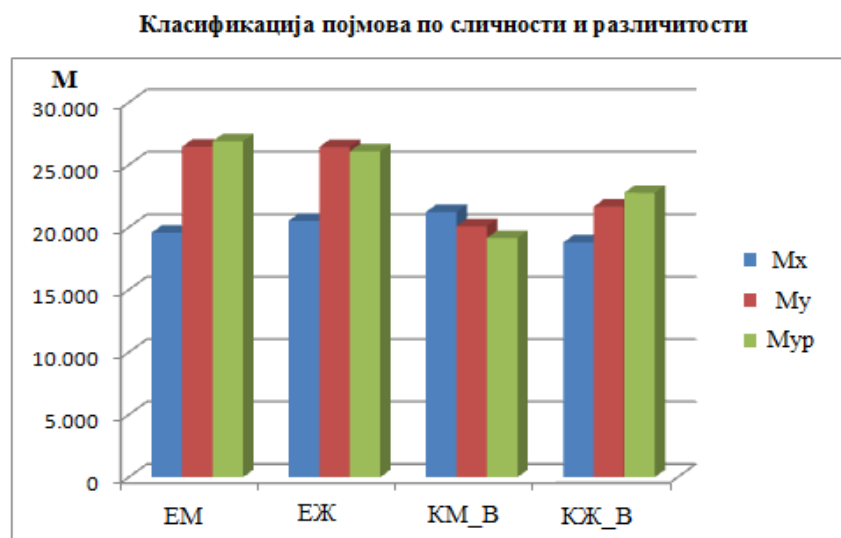
„У сваком поређењу нужне су мање или више анализа и продуктивна синтеза. Стога оно снажно ангажује и вежба мишљење. Настава књижевности пружа много прилика за таква вежбања... Многи фолклорни ликови и односи управо зову на упоређивање и уочавање разлика, сличност, супротности. Умотворине историјског карактера долазе, у овом погледу, на прво место“ (Игњатовић, 1966: 193).

Налази t-теста потврђују да постоји статистички значајна разлика између резултата прилагођених средина експерименталне и контролне групе (Табела 40). *Хипотеза 9* да експериментална група има боље резултате на тесту сличности и разлика након провођења експерименталног програма јесте потврђена.

Табела 40. *t*-тест

Група	dMy'	SEd	t	p
ЕМ и ЕЖ	0.813	1.350	0.602	0.332
ЕМ и КМ	7.743	1.258	6.156	0.000
ЕМ и КЖ	4.129	1.356	3.046	0.004
ЕЖ и КМ	6.930	1.324	5.235	0.000
ЕЖ и КЖ	3.316	1.417	2.340	0.026
КМ и КЖ	3.614	1.330	2.718	0.010

Графикон 26 илуструје промене средњих вредности почетног и завршног испитивања и прилагођених средина завршног испитивања код Е и К група различитог пола на тест класификације појмова по сличности и различитости.

Графикон 26. *Класификација појмова по сличности и различитости*

„У учењу говора специфичну улогу имају пословице. Уче сажетом, језгровитом, снажном изразу на првом месту у право време, јер уочавају главно, истичу есенцијално у сазнању и мишљењу. Зато оне, како их карактерише арапска пословица, и јесу буктиње говора. Много је мисаоне енергије кондензовано у њима, много говорне вештине у њих уложено, и зато осветљавају пут и онима који уче, који усвајају знања и језик своје средине“ (Игњатовић, 1966: 205).

Налази анализе варијансе којима су обрађивани резултате на тесту тумачења значења пословица експерименталне и контролне групе указују да на иницијалном тестирању не постоји статистички значајна разлика између група ($F_x = 0.696$, $p = 0.555$), а на финалном тестирању та разлика је статистички значајна ($F_y = 2.792$, $p = 0.041$).

Анализом коваријансе потврђује се да су те разлике значајне ($F_{yx} = 9.503$, $p = 0.000$) и да је дејство експерименталног фактора оставило трансфер на експерименталну групу. *Хипотеза 10* да експериментална група има боље резултате тесту тумачења пословица након провођења експерименталног програма јесте потврђена (Табела 41).

Табела 41. *Анализа коваријансе*

Извор варијације	df	SS _{xy}	SS _{yx}	MS _{yx}	F _{yx}	p
Између група (b)	3	129.459	665.925	221.975	9.503	0.000
У групама (w)	279	6970.986	6517.042	23.359		
Укупно (T)	282	6841.527	7182.966			

Бољи резултати средњих вредности финалног испитивања (M_y) у експерименталној групи уочљиви су у Табели 42.

Табела 42. *Средње вредности иницијалног и финалног тестирања тумачења пословица*

Група	N	M _x	SD _x	M _y	SD _y	M _{yp}
ЕМ	76	6.237	5.177	11.171	6.736	11.811
ЕЖ	63	6.937	4.610	10.810	6.618	10.810
КМ	83	7.325	5.417	8.410	6.904	8.054
КЖ	62	7.274	5.558	9.242	6.858	8.933
		6.937	5.208	9.863	6.851	

Налази t-теста потврђују да постоји статистички значајна разлика између резултата прилагођених средина експерименталне и контролне групе (Табела 43).

Табела 43. *t*-тест

Група	dMy'	SEd	t	p
ЕМ и ЕЖ	1.002	0.825	1.215	0.190
ЕМ и КМ	3.757	0.768	4.891	0.000
ЕМ и КЖ	2.878	0.828	3.476	0.001
ЕЖ и КМ	2.756	0.809	3.408	0.001
ЕЖ и КЖ	1.877	0.866	2.168	0.038
КМ и КЖ	0.879	0.812	1.082	0.222

У когнитивне вештине сврставамо „вештине праћења процеса васпитно-образовног рада у школи (пажљиво слушање, прављење бележака, повезивање новог знања са постојећим итд.), вештине самосталног учења, вештине показивања наученог – презентације, употребе наученога“ (Станојловић, 2010: 33).

Човек данас мора да буде способан да предвиди вероватноћу понашања других, да предвиди последице свог понашања и да прорачуна да ли у одређеном односу добија или губи. Високо-друштвене врсте као што су људи и други социјални примати „треба да буду интелектуално супериорнији у односу на мање друштвене због тога што је њихово друштвено окружење је сложеније, мање предвидљиво, а више интелектуално изазовно“ (Gigerenzer & Gaissmaier, 2011: 471).

Испитујући анализу варијансе за тест познавања људског понашања⁶³, утврђено је да између експерименталне и контролне групе на иницијалном испитивању не постоје статистички значајне разлике ($F_x = 0.491$, $p = 0.689$) чиме је *хипотеза б* да не постоји статистички значајна разлика у тумачењу људског понашања између контролне и експерименталне групе на почетку истраживања потврђена.

На финалном испитивању, након дејства експерименталног фактора, постоји статистички значајна разлика ($F_y = 5.791$, $p = 0.001$). Позитивно дејство експерименталног фактора потврђено је анализом коваријансе $F_{yx} = 6.619$, $p = 0.000$, а средње вредности резултата на иницијалном (M_x) и финалном (M_y) испитивању су дате у Табели 44 где се јасно види да експериментална група и мушког и женског пола има веће скорове на финалном тестирању (M_y). *Хипотеза 11* да експериментална група има боље резултате на тесту тумачењу људског понашања након провођења експерименталног програма јесте потврђена.

⁶³ Уп. С. Лакета, *Утицај савремене интерпретације народне епске песме на повећање социјалне интелигенције ученика*, 64. научно-стручни скуп психолога Србије – Сабор психолога 2016.

Табела 44. Средње вредности теста познавања људског понашања

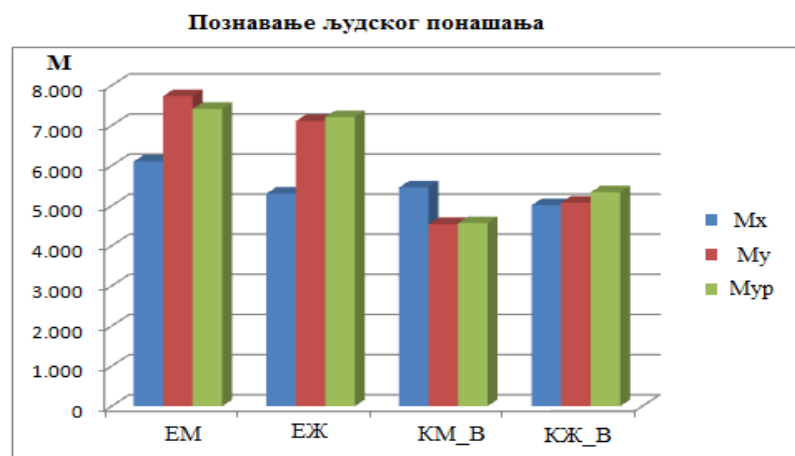
Група	N	Mx	SDx	My	SDy	Myp
ЕМ	76	6.105	5.710	7.737	5.587	7.416
ЕЖ	63	5.302	5.354	7.111	5.460	7.216
КМ	83	5.458	5.923	4.542	5.861	4.565
КЖ	62	5.016	4.891	5.081	5.119	5.337
		5.500	5.514	6.085	5.682	

Налази t-теста потврђују да постоји статистички значајна разлика између резултата прилагођених средина експерименталне и контролне групе (Табела 45).

Табела 45. t-тест

Група	dMy'	SEd	t	p
ЕМ и ЕЖ	0.200	0.804	0.248	0.386
ЕМ и КМ	2.851	0.749	3.807	0.000
ЕМ и КЖ	2.079	0.807	2.575	0.015
ЕЖ и КМ	2.652	0.788	3.364	0.002
ЕЖ и КЖ	1.879	0.844	2.227	0.034
КМ и КЖ	0.773	0.792	0.976	0.247

Графикон илуструје промене средњих вредности почетног и завршног испитивања и прилагођених средина завршног испитивања код Е и К група различитог пола на тест познавања људског понашања (Графикон 27).

Графикон 27. Познавање људског понашања

Постоји потреба да се направи креативно школско окружење, „а то је могуће на начин ако се пробуде потенцијали и допусти креативним потенцијалима ученика да порасту. Улога наставника у процесу креативне наставе јесте важна. Креативно учење је један од начина припремања за креативност“ (Обрадовић, Бјекић и Златић, 2015: 292).

Налази анализе варијансе којима су обрађени резултати на скали креативности експерименталне и контролне групе⁶⁴ указују да на иницијалном тестирању не постоји статистички значајна разлика између група ($F_x = 0.021$, $p = 0.996$), а на финалном тестирању та разлика је статистички значајна ($F_y = 6.249$, $p = 0.000$). Анализа коваријансе потврђује да су те разлике значајне ($F_{yx} = 20.469$, $p = 0.000$) и да је дејство експерименталног фактора оставило трансфер на експерименталну групу.

Средње вредности резултата на иницијалном (M_x) и финалном (M_y) испитивању су дате су у Табели 46 где се јасно види да експериментална група и мушког и женског пола има веће скорове на финалном тестирању (M_y).

Табела 46. Средње вредности на скали креативности

Група	N	M_x	SD_x	M_y	SD_y	M_{yp}
ЕМ	76	33.868	9.654	37.039	10.439	36.843
ЕЖ	63	33.492	8.855	36.587	9.208	36.716
КМ	83	33.578	9.829	32.229	9.720	32.283
КЖ	62	33.597	9.439	31.403	9.366	31.441
		33.641	9.439	34.303	10.001	

Налази t-теста потврђују да постоји статистички значајна разлика између резултата прилагођених средина експерименталне и контролне групе (Табела 47).

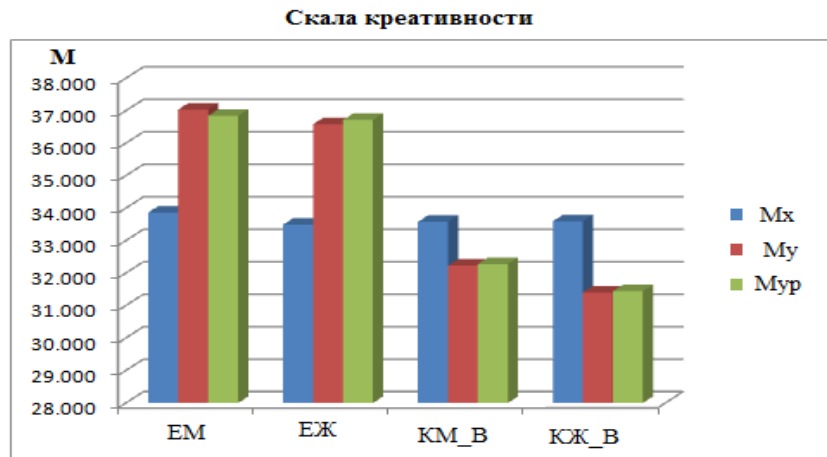
Табела 47. t-тест

Група	dM_y'	SEd	t	p
ЕМ и ЕЖ	0.127	0.897	0.142	0.395
ЕМ и КМ	4.560	0.836	5.453	0.000
ЕМ и КЖ	5.402	0.901	5.993	0.000
ЕЖ и КМ	4.433	0.880	5.037	0.000
ЕЖ и КЖ	5.274	0.942	5.598	0.000
КМ и КЖ	0.842	0.884	0.952	0.253

⁶⁴ Уп. С. Лакета, *Утјецај савременог приступа у тумачењу епске пјесме на креативност ученика, Методички огледи*, Вол. 23, 2016, стр. 121–139. <https://doi.org/10.21464/mo44.232.121139>

Графикон 28 илуструје промене средњих вредности почетног и завршног испитивања и прилагођених средина завршног испитивања код Е и К група различитог пола на скали креативности.

Изузетно је важна рана идентификација надарених и рано подстицање развоја деце, што подразумева максималну интелектуалну стимулацију и кориштење свих средстава која доприносе стимулацији (Renzulli, 2004).

Графикон 28. Скала креативности

„Верујемо да свака особа има креативне капацитете, да то може бити приказано у свим областима људске активности и да је могуће учинити школско окружење *пријатељским* за изражавање и развој различитих и иновативних приступа и активности (Обрадовић, Бјекић и Златић, 2015: 292).

8.5.2. Поређење Е групе у Власеници и К групе школе Горњи Милановац

Постављене хипотезе тестирали смо на узорку ученика експерименталне групе у Власеници и контролне групе ученика у Горњем Милановцу.

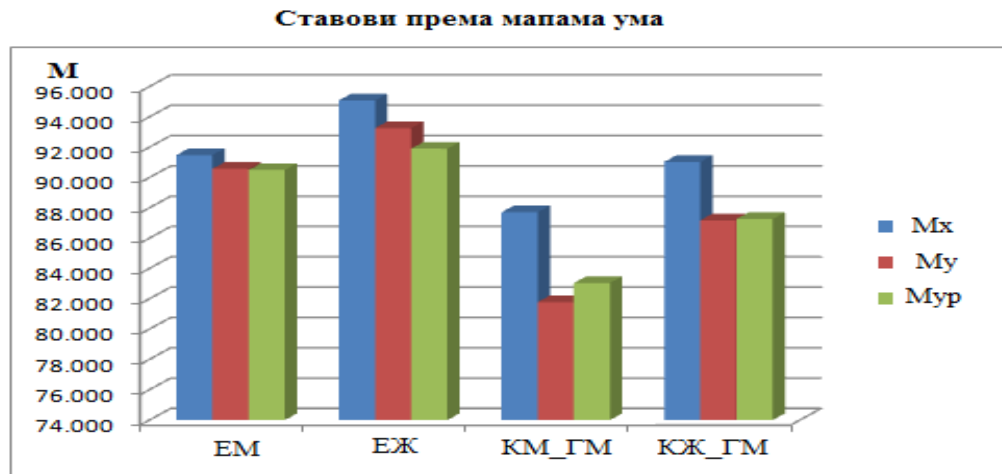
Испитујући статистичку значајност анализом варијансе и коваријансе резултата експерименталне групе школе у Власеници и контролне групе школе Горњи Милановац на скали за испитивање ставова према мапама ума, утврђено је да постоји статистички значајна разлика између група на почетку ($F_x = 2.610$, $p = 0.052$), а и на крају експеримента ($F_y = 6.745$, $p = 0.000$). Анализа коваријансе износи $F_{xy} = 4.739$, $p = 0.003$.

Средње вредности резултата на иницијалном (Mx) и финалном (My) испитивању су дате су у Табели 48 где се јасно види да експериментална група и мушког и женског пола има веће скорове на финалном тестирању (My).

Табела 48. Средње вредности ставова према мапама ума

Група	N	Mx	SDx	My	SDy	Myp
ЕМ	76	91.487	16.059	90.579	18.870	90.500
ЕЖ	63	95.094	12.411	93.266	12.669	91.910
КМ	70	87.714	18.193	81.786	15.537	83.042
КЖ	60	91.033	13.148	87.183	14.523	87.265
		91.263	15.414	88.181	16.239	

Графикон 29 илуструје промене средњих вредности почетног и завршног испитивања и прилагођених средина завршног испитивања код Е и К група различитог пола на скали ставова према мапама ума.

Графикон 29. Ставови према мапама ума

Дејвид Вебстер (David Webster, 2008) сматра да висококвалитетно електронско учење одликује: „висок ниво интерактивности, интеграција симулација и анимација, мултимедијална подршка, интеграција са учењем у учионици и развој хибридних наставних система, подржаност различитим електронским материјалима у различитим форматима, утемељеност на заједничком учењу ученика и татора, систем управљања учењем заснован на могућностима веба и слично“ (Webster, 2008: 10).

Интеграција различитих предмета у јединствену тематску целину, може побудити радозналост. Електронско учење се заснива на интеграцији различитих предмета: психологије, информатике, педагогије, дидактике, као и предмета који се изучава електронски. Поред интеграције, електронско учење се заснива и на индивидуализацији наставе. Индивидуализацијом наставе омогућавамо сваком ученику доживљај успеха. Трајни доживљавај успеха повећава позитивне емоционалне исходе који утичу на мотивацију и постигнуће ученика (Лакета, 2014).

Испитујући статистичку значајност анализом варијансе и коваријансе резултата експерименталне групе школе у Власеници и контролне групе школе Горњи

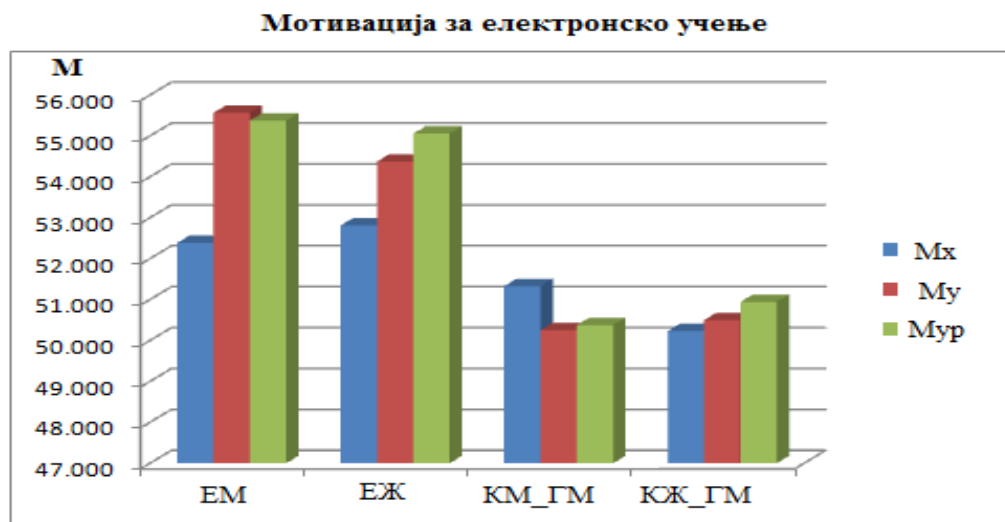
Милановац на скали за испитивање мотивације за е-учење⁶⁵, утврђене су следеће вредности на почетку ($F_x = 0.704$, $p = 0.550$), а и на крају експеримента ($F_y = 4.850$, $p = 0.003$). Анализа коваријансе износи $F_{xy} = 4.328$, $p = 0.005$.

Средње вредности резултата на иницијалном (M_x) и финалном (M_y) испитивању су дате су у Табели 49 где се јасно види да експериментална група и мушког и женског пола има веће скорове на финалном тестирању (M_y).

Табела 49. Средње вредности резултата на скали мотивације за е-учење

Група	N	M_x	SD_x	M_y	SD_y	M_{yp}
ЕМ	76	52.382	10.551	55.566	9.915	55.374
ЕЖ	63	52.813	9.993	54.375	10.050	54.057
КМ	70	51.329	10.236	50.257	9.668	50.377
КЖ	60	50.233	13.013	50.500	11.214	50.943
		51.733	10.926	52.781	10.403	

Графикон 30 илуструје промене средњих вредности почетног и завршног испитивања и прилагођених средина завршног испитивања код Е и К група различитог пола на скали мотивације за е-учење.

Графикон 30. Мотивација за е-учење

⁶⁵ Уп. С. Лакета, Ставови ученика о примени информационих технологија у настави српског језика, Зборник радова 13. међународно научно-стручне конференције Доба знања, 2015.

Савремене веб-технологије користе комуникационе, колаборативне могућности које су лако доступне и веома популарне међу млађим генерацијама, тако да могу постати замена досадашњим начинима учења и подучавања (Лакета, 2014).

Испитујући статистичку значајност анализом варијансе и коваријансе резултата експерименталне групе школе у Власеници и контролне групе школе Горњи Милановац на скали за испитивање скале ставова према епским песмама утврђене су следеће вредности на почетку ($F_x = 3.829$, $p = 0.010$), а и на крају експеримента ($F_y = 17.059$, $p = 0.000$). Анализа коваријансе износи $F_{xy} = 13.633$, $p = 0.000$.

Средње вредности резултата на иницијалном (M_x) и финалном (M_y) испитивању су дате су у Табели 50 где се јасно види да експериментална група и мушког и женског пола има веће скорове на финалном тестирању (M_y). *Хипотеза 7* да експериментална група има позитивније ставове ученика према народним епским песмама након провођења експерименталног програма јесте потврђена.

Табела 50. Средње вредности ставова према епским песмама

Група	N	M_x	SD_x	M_y	SD_y	M_{yp}
ЕМ	76	72.066	10.615	75.461	8.524	74.100
ЕЖ	63	69.313	9.941	73.063	9.620	72.834
КМ	70	67.786	11.860	64.871	11.328	65.270
КЖ	60	65.100	16.186	64.650	14.940	66.153
		68.756	12.430	69.744	12.150	

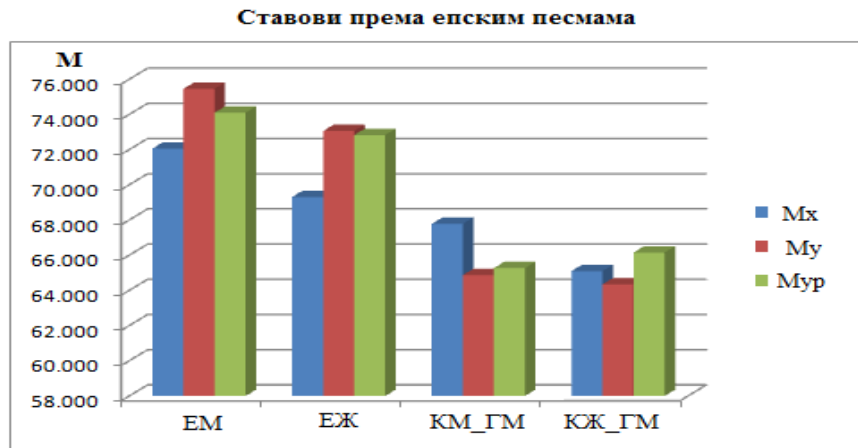
Налази t-теста потврђују да постоји статистички значајна разлика између резултата прилагођених средина експерименталне и контролне групе (Табела 51).

Табела 51. t-тест

Група	dM_y'	SEd	t	p
ЕМ и ЕЖ	1.266	1.711	0.740	0.303
ЕМ и КМ	8.830	1.671	5.285	0.000
ЕМ и КЖ	7.947	1.742	4.563	0.000
ЕЖ и КМ	7.563	1.744	4.336	0.000
ЕЖ и КЖ	6.681	1.812	3.686	0.001
КМ и КЖ	0.883	1.774	0.497	0.352

Графикон 31 илуструје промене средњих вредности почетног и завршног испитивања и прилагођених средина завршног испитивања код Е и К група различитог пола на скали ставова према епским песмама.

Графикон 31. Ставови према епским песмама

„Казивање епских стихова има посебан, по правилу озбиљан тон који сходно значају догађаја и његовој поетској обради варира од нешто натпросечне узбуђености до снажне емоционалности (пр.: *Дјевојка је своје очи клела... О синови, моји соколови!... Ал' говори Стари Вујадине: Не лудујте, Турци Лијевљани!*“ (Игњатовић, 1966: 224).

Ученицима експерименталне групе било је омогућено да, кроз различите облике извођења наставе (уз филмове, рецитовање глумаца) и очигледно извођење концерта гуслара, кроз звучне слике и учешће више чула, доживе тај свет епске песме, што се позитивно одразило на ставове ученика према епским песмама.

Испитујући статистичку значајност анализом варијансе и коваријансе резултата експерименталне групе школе у Власеници и контролне групе школе Горњи Милановац на тесту знања из народне књижевности, утврђене су следеће вредности на почетку ($F_x = 3.361$, $p = 0.019$), а и на крају експеримента ($F_y = 69.325$, $p = 0.000$). Анализа коваријансе износи $F_{xy} = 90.279$, $p = 0.000$.

Средње вредности резултата на иницијалном (M_x) и финалном (M_y) испитивању су дате су у Табели 52 где се јасно види да експериментална група и мушког и женског пола има веће скорове на финалном тестирању (M_y).

Хипотеза 8 – да експериментална група показује виши ниво знања основних појмова из народне књижевности након провођења експерименталног програма – јесте потврђена.

Табела 52. Средње вредности на тесту знања из народне књижевности

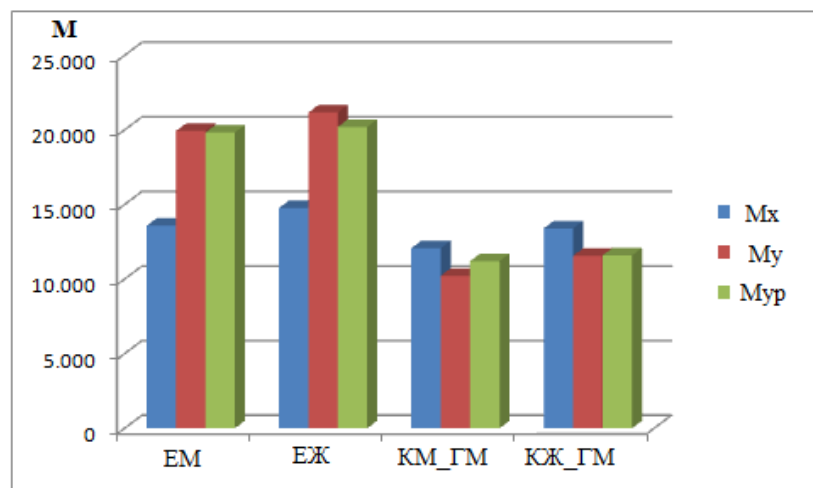
Група	N	M_x	SD_x	M_y	SD_y	M_{yr}
EM	76	13.579	4.842	19.934	6.113	19.826
EJ	63	14.766	4.510	21.172	5.196	20.206
KM	70	12.071	5.123	10.229	5.286	11.211
KJ	60	13.400	5.234	11.567	5.438	11.588
		13.430	4.995	15.852	7.360	

Налази t-теста потврђују да постоји статистички значајна разлика између резултата прилагођених средина експерименталне и контролне групе (Табела 53).

Табела 53. *t*-тест

Група	dMy'	SEd	t	p
ЕМ и ЕЖ	0.380	0.726	0.523	0.348
ЕМ и КМ	8.615	0.709	12.150	0.000
ЕМ и КЖ	8.238	0.739	11.144	0.000
ЕЖ и КМ	8.995	0.740	12.151	0.000
ЕЖ и КЖ	8.618	0.769	11.203	0.000
КМ и КЖ	0.377	0.753	0.501	0.351

Графикон 32 илуструје промене средњих вредности почетног и завршног испитивања и прилагођених средина завршног испитивања код Е и К група различитог пола на тесту знања из народне књижевности.

Графикон 32. Тест знања из народне књижевности

У студијама у којима је праћен је утицај планског и редовног читања дечје литературе на развој говорне компетентности деце, анализом одговора на стандардизованој лествици говорног развоја и дечјег приповедања прича, „нађено је да деца у Е групи (стара 4–5 г.) имају значајно више резултате на лествици говорног развоја и виши развојни ниво у приповедању прича“ (Брковић, 2011: 261).

Испитујући статистичку значајност анализом варијансе и коваријансе резултата експерименталне групе школе у Власеници и контролне групе школе Горњи Милановац на тесту класификације појмова по сличности и различитости, утврђене су следеће вредности на почетку ($F_x = 0.757$, $p = 0.519$), а и на крају експеримента ($F_y = 5.775$, $p = 0.001$). Анализа коваријансе износи $F_{xy} = 15.403$, $p = 0.000$.

Средње вредности резултата на иницијалном (M_x) и финалном (M_y) испитивању су дате су у Табели 54 где се јасно види да експериментална група и мушког и женског пола има веће скорове на финалном тестирању (M_y).

Хипотеза 9 да експериментална група има боље резултате на тесту сличности и разлика након провођења експерименталног програма јесте потврђена.

Табела 54. Средње вредности на тесту класификације појмова по сличности и различитости

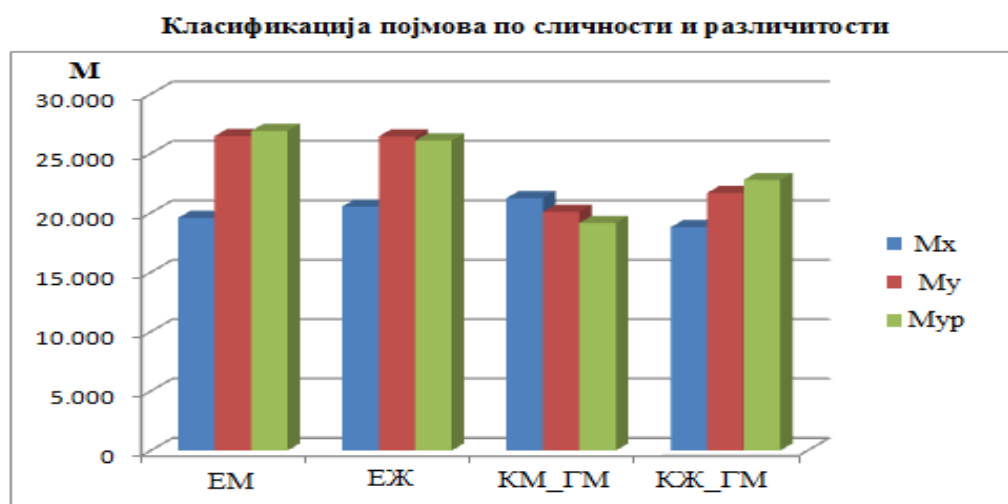
Група	N	M_x	SD_x	M_y	SD_y	M_{yp}
ЕМ	76	19.579	10.240	26.461	11.062	26.897
ЕЖ	63	20.540	9.580	26.444	10.458	26.084
КМ	70	21.241	10.714	20.096	12.836	19.155
КЖ	60	18.790	11.108	21.677	12.131	22.769
		20.106	10.422	23.553	12.011	

Налази t-теста потврђују да постоји статистички значајна разлика између резултата прилагођених средина експерименталне и контролне групе (Табела 55).

Табела 55. t-тест

Група	dM_y'	SEd	t	p
ЕМ и ЕЖ	0.813	1.350	0.602	0.332
ЕМ и КМ	7.743	1.258	6.156	0.000
ЕМ и КЖ	4.129	1.356	3.046	0.004
ЕЖ и КМ	6.930	1.324	5.235	0.000
ЕЖ и КЖ	3.316	1.417	2.340	0.026
КМ и КЖ	3.614	1.330	2.718	0.010

Графикон 33 илуструје промене средњих вредности почетног и завршног испитивања и прилагођених средина завршног испитивања код Е и К група различитог пола на тесту класификације појмова по сличности и различитости.

Графикон 33. Класификација појмова сличности и различитости

Необичне речи, архаизми, туђице ученици доживљавају најчешће емоционалније. Наше народне умотворине, а међу њима и епске песме су пуне оваквих речи. „Неке необичне речи су и лепе, као златоруни (ован), вилен (коњ), брзоноги (момак), златокоса (вила). Подстицањем у овоме, објашњавањем, емоционално обојеним изговарањем, обогаћујемо лексички фонд детета лепим речима и изразима“ (Игњатовић, 1966: 234).

Испитујући статистичку значајност анализом варијансе и коваријансе резултата експерименталне групе школе у Власеници и контролне групе школе Горњи Милановац на тесту тумачења значења пословица⁶⁶, утврђене су следеће вредности на почетку ($F_x = 5.235$, $p = 0.002$), а и на крају експеримента ($F_y = 15.572$, $p = 0.000$). Анализа коваријансе износи $F_{xy} = 32.644$, $p = 0.000$.

Средње вредности резултата на иницијалном (M_x) и финалном (M_y) испитивању су дате су у Табели 56 где се јасно види да експериментална група и мушког и женског пола има веће скорове на финалном тестирању (M_y). *Хипотеза 10* да експериментална група има боље резултате тесту тумачења пословица након експерименталног истраживања јесте потврђена.

Табела 56. Средње вредности на тесту тумачења пословица

Група	N	M_x	SD_x	M_y	SD_y	M_{yr}
EM	76	6.237	5.177	11.171	6.736	11.999
EJ	63	6.938	4.573	10.797	6.566	11.129
KM	70	7.271	4.815	5.071	4.786	5.168
KJ	60	9.550	5.466	7.267	6.493	5.751
		7.407	5.132	8.633	6.673	

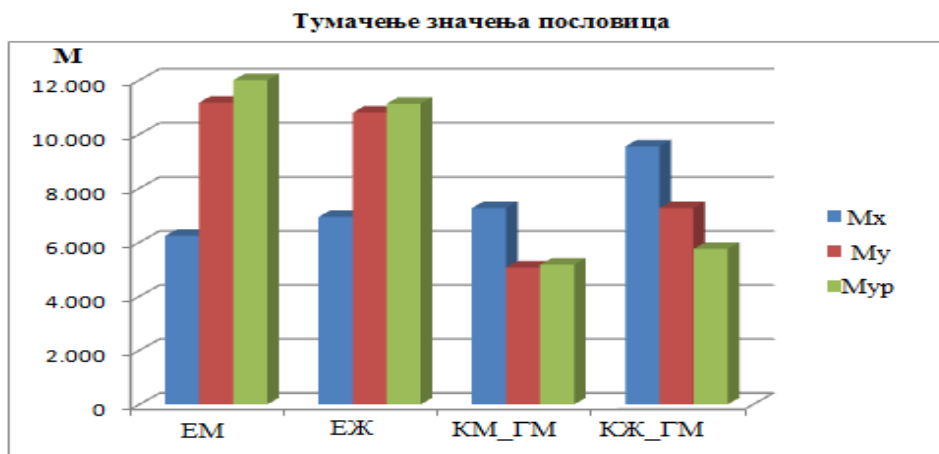
⁶⁶ Уп. С. Лакета, Ефекат савремене интерпретације народних епских песама на успешност тумачења пословица, *Образовна технологија*, 4, 2015, 325–342.

Налази t-теста потврђују да постоји статистички значајна разлика између резултата прилагођених средина експерименталне и контролне групе (Табела 57).

Табела 57. *t*-тест

Група	dMy'	SEd	t	p
ЕМ и ЕЖ	0.870	0.870	0.999	0.242
ЕМ и КМ	6.832	0.850	8.039	0.000
ЕМ и КЖ	6.248	0.886	7.053	0.000
ЕЖ и КМ	5.962	0.887	6.720	0.000
ЕЖ и КЖ	5.378	0.922	5.834	0.000
КМ и КЖ	0.583	0.903	0.646	0.323

Графикон 34 илуструје промене средњих вредности почетног и завршног испитивања и прилагођених средина завршног испитивања код Е и К група различитог пола на тесту тумачења значења пословица.

Графикон 34. Тумачење значења пословица

На основу тога да ли су пословице потврдне, одрчне, упитне и како их тумаче деца, Игњатовић је дошао до следећих налаза: „Према своме облику, пословице су доступне деци овим редом: потврдне (*Ко ради тај има*), потврдно-одрчне (*Ко ради не боји се глади*), одрчне (*Ко не ради тај не једе*), потврдно-упитне (*Ко је себи зао, како ће другоме бити добар?*), упитне (*Шта вука из грма гони (него глад?)*)“ (Игњатовић, 1966: 137).

У школи ученик осим градива научи и основна правила људског понашања, али научи и да тумачи људске поступке. „Школа је значајан интегришући фактор социјализације као друштвеног процеса у коме деца и адолесценти достижу друштвене норме и правила понашања у друштву, основне принципе узајамних односа међу људима. У школи деца науче да осим личних постоје и интереси њихове групе, али и

још шири интереси, о којима морају водити рачуна кад постављају неке захтеве“ (Брковић, 2011: 310).

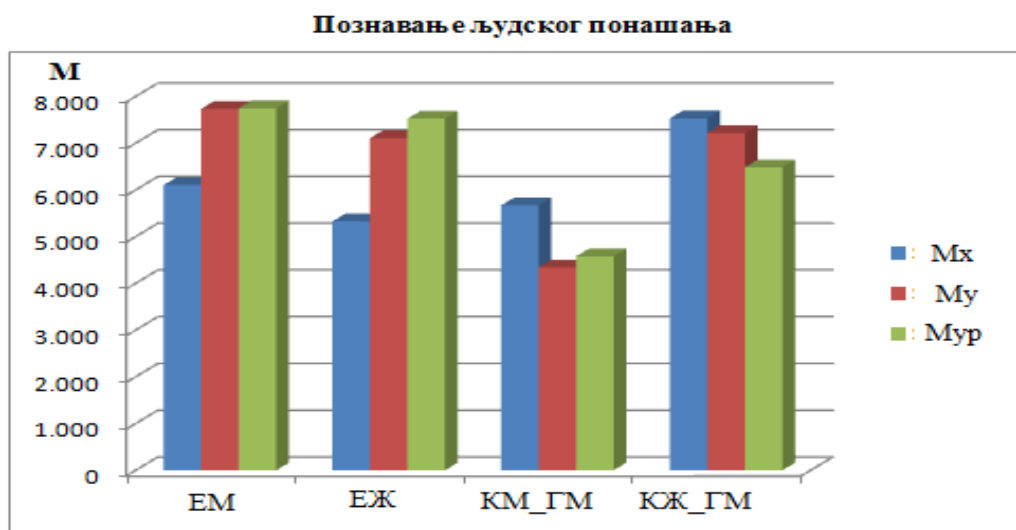
Испитујући статистичку значајност анализом варијансе и коваријансе резултата експерименталне групе школе у Власеници и контролне групе школе Горњи Милановац на тесту познавања људског понашања, утврђене су следеће вредности на почетку ($F_x = 1.933$, $p = 0.125$), а и на крају експеримента ($F_y = 5.006$, $p = 0.002$). Анализа коваријансе износи $F_{xy} = 5.925$, $p = 0.001$.

Средње вредности резултата на иницијалном (M_x) и финалном (M_y) испитивању су дате су у Табели 58 где се јасно види да експериментална група и мушког и женског пола има веће скорове на финалном тестирању (M_y). *Хипотеза II* да експериментална група има боље резултате на тесту тумачењу људског понашања након експерименталног истраживања јесте потврђена.

Табела 58. Средње вредности на тесту познавање људског понашања

Група	N	M_x	SD_x	M_y	SD_y	M_{yp}
ЕМ	76	6.105	5.710	7.737	5.587	7.748
ЕЖ	63	5.328	5.316	7.109	5.416	7.526
КМ	70	5.671	5.296	4.343	4.966	4.580
КЖ	60	7.533	5.559	7.217	6.967	6.482
		6.126	5.507	6.593	5.864	

Графикон 35 илуструје промене средњих вредности почетног и завршног испитивања и прилагођених средина завршног испитивања код Е и К група различитог пола на тесту тумачења људског понашања.

Графикон 35. Познавање људског понашања

Дајући ученицима одређени задатак и дозвољавајући им да решавају задатак на начин који је близак њима, подстичемо развој креативности. „Наставници морају бити отворени за давање и примање информација на различит начин. Резултат активности ученика могу бити експеримент, дизајн, модел, конструкција, музика, презентација, албум, фотографија, филм или било шта друго, а не увек задатак који се решава на папиру“ (Обрадовић, Бјекић и Златић, 2015: 295).

Испитујући статистичку значајност анализом варијансе и коваријансе резултата експерименталне групе школе у Власеници и контролне групе школе Горњи Милановац на скали креативности, утврђене су следеће вредности на почетку ($F_x = 0.415$, $p = 0.742$), а и на крају експеримента ($F_y = 3.087$, $p = 0.028$). Анализа коваријансе износи $F_{xy} = 23.982$, $p = 0.000$.

Средње вредности резултата на иницијалном (M_x) и финалном (M_y) испитивању су дате су у Табели 59 где се јасно види да експериментална група и мушког и женског пола има веће скорове на финалном тестирању (M_y).

Табела 59. Средње вредности резултата на скали креативности

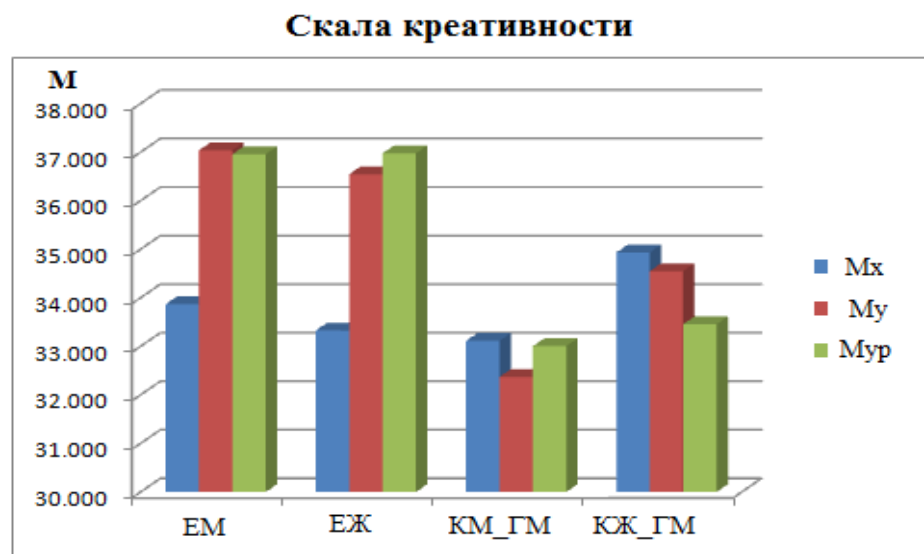
Група	N	M_x	SD_x	M_y	SD_y	M_{yp}
ЕМ	76	33.868	9.654	37.039	10.439	36.957
ЕЖ	63	33.328	8.882	36.547	9.141	36.978
КМ	70	33.114	11.396	32.371	11.304	33.005
КЖ	60	34.933	9.805	34.550	9.452	33.456
		33.781	9.966	35.159	10.290	

Налази t-теста потврђују да постоји статистички значајна разлика између резултата прилагођених средина експерименталне и контролне групе (Табела 60).

Табела 60. t-тест

Група	dM_y'	SEd	t	p
ЕМ и ЕЖ	0.021	0.619	0.033	0.398
ЕМ и КМ	3.952	0.604	6.539	0.000
ЕМ и КЖ	3.501	0.630	5.558	0.000
ЕЖ и КМ	3.972	0.631	6.296	0.000
ЕЖ и КЖ	3.522	0.656	5.373	0.000
КМ и КЖ	0.450	0.642	0.702	0.311

Графикон 36 илуструје промене средњих вредности почетног и завршног испитивања и прилагођених средина завршног испитивања код Е и К група различитог пола на скали креативности.

Графикон 36. Скала креативности

Креативност се подстиче стављањем ученика у позицију да решавају етичка питања из свог окружења, генеришу идеје, користе информационе технологије за јачање и развој идеја, користе презентације и интернет презентације као начин комуникације (Thorsteinsson & Page, 2008).

8.5.3. Анализа коваријансе за ЕК различитог узраста/ Поређење група различитог узраста школа у Власеници (Е) и Горњем Милановцу (К)

Испитујући статистичку значајност анализом варијансе и коваријансе резултата експерименталне групе школе у Власеници и контролне групе школе Горњи Милановац на скали за испитивање ставова према мапама ума, утврђено је да постоји статистички значајна разлика између група на почетку ($F_x = 4.091$, $p = 0.000$), а и на крају експеримента ($F_y = 5.701$, $p = 0.000$). Анализа коваријансе износи $F_{xy} = 4.368$, $p = 0.000$. Средње вредности резултата на иницијалном (M_x) и финалном (M_y) испитивању су дате су у Табели 61 где се јасно види да експериментална група има веће скорове на финалном испитивању (M_y).

Табела 61. Средње вредности ставова према мапама ума

Група	N	M_x	SD_x	M_y	SD_y	M_{yr}
E4	21	95.714	14.164	89.143	17.365	87.820
E5	19	98.947	12.236	100.737	10.821	98.516
K4	21	97.714	16.353	82.524	15.403	80.646
K5	21	92.333	13.922	86.952	17.119	86.570

„Уједно с развијањем свих естетских склоности и неговањем свих естетских делатности, умотворине естетски култивишу све ученикове способности – телесне, интелектуалне, емоционалне и вокално–музичке, и изграђују естетски укус и естетска схватања, став“ (Игњатовић, 1966: 251).

Испитујући статистичку значајност анализом варијансе и коваријансе резултата експерименталне групе школе у Власеници и контролне групе школе Горњи Милановац на скали за испитивање ставова према епским песмама, утврђено је да постоји статистички значајна разлика између група на почетку ($F_x = 7.014$, $p = 0.000$), а и на крају експеримента ($F_y = 9.115$, $p = 0.000$). Анализа коваријансе износи $F_{xy} = 6.398$, $p = 0.000$.

Средње вредности резултата на иницијалном (M_x) и финалном (M_y) испитивању су дате су у Табели 62 где се јасно види да експериментална група различитих узраста има веће скорове на финалном испитивању (M_y).

Табела 62. Средње вредности ставова према епским песмама

Група	N	M_x	SD_x	M_y	SD_y	M_{xy}
E4	21	68.619	10.642	70.571	11.098	70.534
E5	19	72.474	13.222	79.684	5.879	78.368
K4	21	73.952	10.067	62.143	13.001	60.337
K5	21	69.762	10.922	70.476	9.185	70.060

„На узрасту од 8—12 године фантазија добива границе какве има фантазија одраслих, јавља се интересовање за истинском причом, за епском песмом. У дванаестој години настаје преокрет“ (Игњатовић, 1966: 131). Књижевност се у овом узрасту упоређује са стварношћу. Приметићемо да је су вредности у Табели 63 баш на овом узрасту највише за експерименталну групу 5. разреда (E5).

Припадници експерименталне групе су бољи на скали од припадника контролне групе. Уочљиво је и да су припадници E групе у благом порасту постизали боље резултате на финалном испитивању, док то није случај са припадницима контролне групе. *Хипотеза 7* да експериментална група има позитивније ставове ученика према народној епској песми након експерименталног истраживања јесте потврђена.

Испитујући статистичку значајност анализом варијансе и коваријансе резултата експерименталне групе школе у Власеници и контролне групе школе Горњи Милановац на тесту знања из народне књижевности, утврђено је да постоји статистички значајна разлика између група на почетку ($F_x = 11.668$, $p = 0.000$), а и на крају експеримента ($F_y = 29.139$, $p = 0.000$). Анализа коваријансе износи $F_{xy} = 33.36$, $p = 0.000$.

Средње вредности резултата на иницијалном (M_x) и финалном (M_y) испитивању су дате су у Табели 63 где се јасно види да експериментална група различитих узраста има веће скорове на финалном испитивању (M_y).

Табела 63. Средње вредности на тесту знања из народне књижевности

Група	N	Mx	SDx	My	SDy	Myp
E4	21	14.000	3.768	17.571	2.357	17.136
E5	19	15.421	5.470	21.263	6.244	19.772
K4	21	10.714	3.466	9.762	3.618	11.769
K5	21	14.476	4.523	11.905	5.375	11.116

Хипотеза 8 да експериментална група показује виши ниво знања основних појмова из народне књижевности након провођења експерименталног програма јесте потврђена.

Налази t-теста потврђују да постоји статистички значајна разлика између резултата прилагођених средина експерименталне и контролне групе (Табела 64).

Табела 64. t-тест

Група	dMy'	SEd	t	p
E4 и E5	2.635	1.275	2.067	0.048
E5 и K4	8.003	1.275	6.276	0.000
E5 и K5	8.656	1.275	6.789	0.000
K4 и K5	0.653	1.243	0.526	0.347

Испитујући статистичку значајност анализом варијансе и коваријансе резултата експерименталне групе школе у Власеници и контролне групе школе Горњи Милановац на тесту класификације појмова по сличности и различитости, утврђено је да постоји статистички значајна разлика између група на почетку ($F_x = 6.401$, $p = 0.000$), а и на крају експеримента ($F_y = 19.049$, $p = 0.000$). Анализа коваријансе износи $F_{xy} = 24.445$, $p = 0.000$.

Средње вредности резултата на иницијалном (Mx) и финалном (My) испитивању су дате су у Табели 65 где се јасно види да експериментална група различитих узраста има веће скорове на финалном испитивању (My). *Хипотеза 9* да експериментална група има боље резултате на тесту сличности и разлика након провођења експерименталног програма јесте потврђена.

Табела 65. Средње вредности на тесту класификације појмова по сличности и различитости

Група	N	Mx	SDx	My	SDy	Myp
E4	21	11.286	5.858	18.905	8.792	24.535
E5	19	17.684	7.952	23.053	8.175	24.911
K4	21	12.619	8.243	4.286	4.900	9.130
K5	21	20.333	11.258	14.571	12.262	14.868

Да се на богаћење речника може позитивно утицати анализом приповедака, лирских и епских песама, пословица, загонетки, потврђују и налази Игњатовића који закључује да „у богаћењу именицама прво место припада приповеткама и лирским песама, у богаћењу глаголима – загонеткама и приповеткама, у богаћењу придевима – загонеткама и епским песама“ (Игњатовић, 1966: 203).

Налази t-теста потврђују да постоји статистички значајна разлика између резултата прилагођених средина експерименталне и контролне групе (Табела 66).

Табела 66. *t-тест*

Група	dMy'	SEd	t	p
E4 и E5	0.376	2.545	0.148	0.394
E5 и K4	15.781	2.545	6.200	0.000
E5 и K5	10.043	2.545	3.946	0.000
K4 и K5	5.738	2.481	2.313	0.028

„У стварању што већег богатства представа као заједничке грађе за прераду у слике имагинације и за формирање појмова, умотворине имају двојаку улогу: образују нове и употпуњавају или исправљају већ стечене представе“ (Игњатовић, 1966: 184). Као пример могу да послуже описи из песме: *Али сједи Костреш харамбаша,/ хајдук сједи на друму широку,/ танку брешку држи преко крила,/ па он гледа чету Зуканову,/ како Турци иду уплашени*. Ове стихове можемо представити сликом.

„Својим бројем и разноврсношћу, својом природом и особеношћу да одражавају и прате живот и делатност људи у свим њиховим манифестацијама, пословице пружају обиље могућности за разноврсна вежбања ученика у интелектуалним операцијама“ (Игњатовић, 1966: 194).

Испитујући статистичку значајност анализом варијансе и коваријансе резултата експерименталне групе школе у Власеници и контролне групе школе Горњи Милановац на тесту тумачења значења пословица, утврђено је да постоји статистички значајна разлика између група на почетку ($F_x = 8.486$, $p = 0.000$), а и на крају експеримента ($F_y = 22.987$, $p = 0.000$). Анализа коваријансе износи $F_{xy} = 26.878$, $p = 0.000$.

Средње вредности резултата на иницијалном (M_x) и финалном (M_y) испитивању су дате су у Табели 67 где се јасно види да експериментална група различитих узраста има веће скорове на финалном испитивању (M_y). *Хипотеза 10* да експериментална група има боље резултате тесту тумачења пословица након провођења експерименталног програма јесте потврђена.

Табела 67. Средње вредности на тесту тумачења значења пословица

Група	N	Mx	SDx	My	SDy	Myp
E4	21	2.619	2.617	3.857	1.852	6.578
E5	19	2.684	2.162	7.368	3.515	10.052
K4	21	4.381	2.133	2.571	2.249	4.287
K5	21	7.571	5.306	5.143	5.003	5.039

Што се тиче распореда пословица по узрасту, Игњатовић је предложио следеће: „Најлакша су и најпогоднија за увођење деце у схватање народне мудрости – пословица описна поређења предметног карактера (*Бео као јаје, Брз као хрт*)“ (Игњатовић, 1966: 137). Ова пословица описна поређења су најпогоднија за децу предшколског узраста и нижих разреда основношколског узраста.

„Међу првим пословицама хронолошко првенство припада онима са што више конкретности и непосредности (*Како њиву ђубриш, онако ће ти родити*). Пословице човеку и друштву следе по тежини: прво оне о телесним особинама и радовима, за њима оне о психичким особинама и умном раду, па оне о моралним особинама и односима“ (Игњатовић, 1966: 137).

Налази t-теста потврђују да постоји статистички значајна разлика између резултата прилагођених средина експерименталне и контролне групе (Табела 68).

Табела 68. t-тест

Група	dMy'	SEd	t	p
E4 и E5	3.474	1.323	2.626	0.013
E4 и K4	2.291	1.290	1.776	0.083
E4 и K5	1.539	1.0191	1.342	0.142
E5 и K4	5.765	1.323	4.357	0.000
E5 и K5	5.013	1.323	3.789	0.000
K4 и K5	0.752	1.290	0.583	0.336

Студије које се баве испитивањем деловања средине на интелектуални развој посебно истичу: значај говора, чији развој у предшколском узрасту зависи од (не)повољног говорног обрасца у породичној средини и значај школовања (Брковић, 2011: 275).

Испитујући статистичку значајност анализом варијансе и коваријансе резултата експерименталне групе школе у Власеници и контролне групе школе Горњи Милановац на тесту познавања људског понашања, утврђено је да постоји статистички

значајна разлика између група на почетку ($F_x = 3.558$, $p = 0.000$), а и на крају експеримента ($F_y = 4.532$, $p = 0.000$). Анализа коваријансе износи $F_{xy} = 3.952$, $p = 0.000$. Средње вредности резултата на иницијалном (M_x) и финалном (M_y) испитивању су дате су у Табели 69 где се јасно види да експериментална група различитих узраста има веће скорове на финалном испитивању (M_y). *Хипотеза 11* да експериментална група има боље резултате на тесту тумачењу људског понашања након провођења експерименталног програма јесте потврђена.

Табела 69. Средње вредности на тесту познавања људског понашања

Група	N	M_x	SD_x	M_y	SD_y	M_{yp}
E4	21	4.143	5.003	4.476	4.792	5.412
E5	19	3.579	3.948	5.579	4.439	6.789
K4	21	1.905	2.278	2.762	3.315	4.783
K5	21	6.333	4.882	6.857	6.916	6.731

На развој интелекта у току онтогенезе „делују три чиниоца: наслеђе –биолошки, генетски план, средина – посебно социјална средина, одређен друштвени и културни оквир у коме се одвија развој и активност појединца – путем које се остварује развој“ (Брковић, 2011: 274).

Индијектно посматрање других или викаријско учење (Bandura, 1986) јесте и сагледавање комплексног понашања јунака у епским народним песмама. Поштовање старијих, уважавање родитеља, помоћ сиротима обрасци су понашања који се уче из епске песме *Марко Краљевић и бег Костадин*. Из ове песме се учи још једна битнија одлика – да на непримерено понашање људи у нашој средини, па макар нам то били и најближи – побратими, не треба затварати очи, већ реаговати. Акумулирано социјално учење може се искористити да се дође до идеја како се понашати, процене да ли је то понашање примерено ситуацији и предвиђања могућих последица (претходно размишљање). Саморефлексивност јесте могућност посматрања сопствених мисли и понашања, враћање на њих и доношење закључака о будућности. Закључци који се могу на овај начин донети (Визек Видовић и сар., 2014) јесу уверења о самоефикасности (процена сопствене способности).

Резултати који су добијени испитивањем ефеката експерименталног фактора анализом варијансе и коваријансе резултата експерименталне и контролне групе у Власеници и контролне групе школе Горњи Милановац на тестовима: социјалне интелигенције, сличности и разлика, тумачења пословица, знања из народне књижевности и на скалама: испитивања ставова према епским песмама, креативности и мотивисаности за примену информационих технологија у односу на узраст, *потврђују општу хипотезу* да су савремени модели у настави (кроз интеграцију више предмета, коришћење информационих технологија, настави у којој се користе мапе ума, истраживачки задаци, индивидуализованој, тимској настави) у интерпретацији народне епске песме ефикаснији у односу на традиционални приступ (приступ у којем је заступљен фронтални облик рада и монолошка метода) на повећање резултата ученика на тесту социјалне интелигенције, на тесту знања из народне књижевности, на

тесту тумачења пословица, на тесту сличности и разлика, на скали ставова према епским песмама, на скали креативности и мотивисаности ученика основне школе за примену информационих технологија у настави.

Посебан, савремени приступ интерпретацији народне епске песме доводи до посебног психичког развоја ученика што потврђују налази експеримента: ученици боље схватају понашање других, побољшавају свој речник, боље схватају и тумаче пословице, а позитивни ставови према народним епским песмама су израженији.

ПЕДАГОШКЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ

Пре се подразумевало да се епска песма учи напамет. Данас се не учи напамет. Учењем епске песме напамет остаје у људској генетици забележен траг који се преноси генерацијама. Љубав према сопственој нацији и према сопственој вери остаје забележена и пренесена генетским наслеђем. Епска песма је управо еликсир те љубави.

Епска песма има васпитни циљ. Основна њена начела су: да укажу како се треба понашати у породици, према куму, према пријатељу, према побратиму. Питајући децу: Да ли вам је жао Мусе у песми *Марко Краљевић и Муса Кесеџија*? Како га је Марко победио? може се добити одговор *Да* – ако је поштено победио, *не* – ако није поштено. Децу треба васпитавати у српској култури, баштини. „Трансформисањем историјских личности и догађаја у личности и догађаје, обреде и чинове песничког казивања, српска народна поезија је на најпотпунији начин исказала, како је Вук рекао у својој првој књизи српских народних песама: *битије српско и име*“ (Милосављевић, 2000: 279). Значај народних умотворина јесте да успостави поредак у друштвеној заједници: да се зна *ко коси, а ко воду носи*. Песма се пева пред свим члановима заједнице. Певање епске песме је било све што су деца имала од школе. Песме имају за циљ да децу науче животу, школи живота, никако теорији. Песме су искуство. Поезија пре него што постане проводник родољубља, она је поетска игра.

Потребно је мењати шаблоне у настави. Не може се по истом шаблону тумачити књижевно дело. Најтеже је у наставничком послу заинтересовати ученике. Потребно је приволети ученике, демонстрирати и сведочити собом да се то воли. Да је то значајно! Прилагодити им се. Потребно је будити их постављајући питања, јер питања су *звекир на вратима мудрости*.

ЗАКЉУЧАК

Сва досадашња истраживања из области методичке интерпретације народне епске песме углавном су теоријско-методичка, дакле баве се наставним процесом, нуде могућа решења, предлажу. Сprovedено експериментално истраживање јесте друкчије јер се поред предлога, могућих решења, конкретно испитују ефекти савремене наставе у интерпретацији епске песме. Ефекти су мерљиви, кроз тестове знања основних појмова из народне књижевности, кроз тестове сличности и разлика, тестове тумачења половица и израза, тестове тумачења људског понашања, скале ставова ученика према епским песмама, што су досадашњи истраживачи избегавали јер сматрају да је књижевност област у којој мерење није пожељно. Знање је нешто што се може мерити, процењивати, да није тако, не би ни постојао тренутни васпитнообразовни систем школства, а ни оцена из српског језика. Тестовима, скалама, анкетама, не може се измерити свеобухватно знање сваког појединог ученика из области народне књижевности, али добијени резултати довољни су да укажу на ефекте одређене врсте наставе, на путеве могућег решавања проблема мотивације ученика за изучавање народне епске песме.

У теоријском делу овог рада разматрани су проблеми порекла и настанка епске песме, теоријског приступа епским песмама, епских песама у настави, проблеми различитих методичких интерпретација народне епске песме као и савремени приступ интерпретацији народне епске песме.

Бављење народним епским песмама богати речник ученика, а кроз упознавање различитих људских особина, емоција, прича, судбина, ученик развија и своје препознавање облика људског понашања као и тумачење тог понашања, може да предвиђа туђе понашање и да схвати природу међуљудских односа. Говорне способности јачају и кроз драматизацију и извођење беседа из епских песама, а на овај начин поред васпитне и образовне димензије, остварујемо и практичну димензију наставе. Чињеницу да наше народне епске песме приказују све нивое сложених међуљудских односа, тако да савремени приступ у тумачењу и разумевању тих односа може значајно обогатити способност ученичког процењивања односа између људи, разумевање поступака људи, као и процењивање реаговања на поступке других и преузимање иницијативе у социјалним односима, потврђено је резултатима истраживања доказујући да савремени приступ у интерпретацији народних епских песама позитивно утиче на повећање резултата ученика на тесту социјалне интелигенције, на тесту тумачења пословица.

Кључна је улога наставника у осмишљавању и коришћењу савремених начина интерпретације уз проблемски и стваралачки приступ народној епској песми, уз мотивисање ученика за читање, истраживање и решавање проблемских задатака.

Савремене методичке приступе методичкој интерпретацији народне епске песме диктирају и савремени токови и промене у друштву који изискују да и образовање хвата корак са променама, да у наставни процес интегрише информациону технологију чија примена може мотивисати ученике. „Потребно је искористити све позитивне ресурсе које нам данашњи системи за електронско учење нуде, допуњујући их системима за неформално, колаборативно, социјално учење, али треба искористити и спремност просветних радника да се стручно усавршавају из области информатичке

писмености“ (Лакета, 2013: 8). Чињеницу да савремени приступ захтева више времена и труда од традиционалног приступа, али да се оправданост његове примене у интерпретацији народне епске песме огледа кроз јачање позитивних ставова према народној књижевности, заинтересованост ученика за народно стваралаштво, кроз фантазијско мишљење, креативност, кроз успешност у решавању постављених проблемских задатака, кроз учешће у драматизацији, хип-хоп извођењу народних епских песама, кроз филмска остварења појединих епских песама, кроз ликовни израз и доживљај појединих епских ликова и сцена, и литерарно стваралаштво у виду поетских остварења, потврђују и резултати експерименталног истраживања кроз статистичку значајност проверену t-тестом, али и стваралачких остварења самих учесника експерименталног програма (цртежи, литерарна дела, музичка извођења, драмска извођења).

У методолошким делу рада разматрани су резултати експерименталног истраживања спроведеног са паралелним групама. Експериментална група ученика у Власеници је народној епској песми приступала са аспекта савремене методичке интерпретације, кроз савремене моделе у настави, док су контролне групе у Власеници и Горњем Милановцу изводиле наставу на уобичајен начин.

Испитујући ефекте експерименталног фактора анализом варијансе и коваријансе резултата експерименталне и контролне групе у Власеници и контролне групе школе Горњи Милановац на тестовима: социјалне интелигенције, сличности и разлика, тумачења пословица, знања из народне књижевности; на скалама: испитивања ставова према епским песмама, креативности и мотивисаности за примену информационих технологија у односу на узраст, утврђено је да су скорови ученика експерименталне групе већи за све испитиване варијабле у односу на контролну групу и да је та разлика статистички значајна. Овим резултатима *потврђена је наша општа хипотеза* да су савремени модели у настави (кроз интеграцију више предмета, коришћење информационих технологија, настави у којој се користе мапе ума, истраживачки задаци, индивидуализованој, тимској настави) у интерпретацији народне епске песме ефикаснији у односу на традиционални приступ (приступ у којем је заступљен фронтални облик рада и монолошка метода) на повећање резултата ученика на тесту социјалне интелигенције, на тесту знања из народне књижевности, на тесту тумачења пословица, на тесту сличности и разлика, на повећање скорова на скали ставова према епским песмама, на повећање резултата на скали креативности и мотивисаности ученика основне школе за примену информационих технологија у настави.

Циљ савремене наставе није да ученицима сервира готова знања која ће они репродуковати већ, напротив, да се ученик мотивише да постане активни учесник у наставном процесу. На овај начин ће ученици пожелети да откривају нова знања, да креирају нове продукте, а препреке на које наилазе моћи ће лакше да савладају. Развој технике омогућио је да извесна средства замене и неке активности наставника и ученика, па су постала специфична средства – методе. При свему томе, неопходно је имати у виду „да школа не може да се подреди техници и технологији, већ треба да помогне наставницима и ученицима да схвате њене могућности, као и ограничености и недостатке, како би је користили на најцелисходнији начин. Од технике се не сме очекивати више од онога што она може да пружи, али ни мање од онога што је она то објективно у стању” (Ђорђевић, 2008: 681).

Народне епске песме својим својствима и снажним утицајем уз савремени приступ развијају своје језичко-литерарне и драмске естетске делатности – примање, подражавање, и слободно стварање, кад су илустроване чине то и са ликовним; а кад су сценско-музички или филмски обрађене и приказане, истовремено са свим својим карактеристикама које се истичу и језичким, литерарним, драмским, ликовним, музичким, религиозним, историјским особеностима.

Народна епска песма изградила је сопствени систем који је „надоградња над стварношћу: историјском, националном, друштвеном. У њој је садржана народна антропологија, етнологија, али и историја, митологија, етика и филозофија. То није само грађа те дисциплине, већ и систем ставова који се са становишта тих дисциплина могу осветлити“ (Милосављевић, 2000: 279).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Aleksić, M. D. (2012). Kompetencija nastavnika kroz primenu informaciono-komunikacionih tehnologija u nastavi. *Zbornik radova Tehničkog fakulteta u Čačku*, 2, str. 876–882.
2. Andrilović, V. i Ćudina, M. (1991). *Psihologija učenja i nastave*. Zagreb: Školska knjiga.
3. Андрић, М. (1997). *Наставно проучавање народног песништва*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
4. Андрић, М. (2000). *Методички прилази књижевноуметничком делу*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
5. Аничић, О., Декић-Ловић, Ј. (2011). Primena računara u obrazovanju. *Zbornik radova Tehnologija informatika i obrazovanje*, str. 720—726.
6. Бакотић, П. (1972). Старац Милија. У: *Српска књижевност у књижевној критици 2*, Ур. Јован Христић (1972), Београд: Нолит, стр. 358–363.
7. Банашевић, Н. (1972). Ранија и новија наука и Вукови погледи на народну епику. У: *Српска књижевност у књижевној критици 2*, Ур. Јован Христић (1972), Београд: Нолит, стр. 403–429.
8. Bandura, A. (1971). *Social learning theory*. New York: General Learning Press.
9. Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
10. Барић, Х. (1972). Муракова Хасанагиница. У: *Српска књижевност у књижевној критици 2*, Ур. Јован Христић (1972), Београд: Нолит, стр. 119–126.
11. Барић, Х. (1972). Нетко бјеше Страхинићу бане, У: *Српска књижевност у књижевној критици 2*, Ур. Јован Христић (1972), Београд: Нолит, стр. 119—126.
12. Бјекић, Д. (2010). *Методe истраживања и научне комуникације*. Чачак: Технички факултет.
13. Бјекић, Д. (2011). Психолошки фактори успешног учења и наставе. У: *Психологија е-учења и е-наставе*, 1–19, преузето 20. децембра 2015. из електронске књиге са странице <http://e-lab.tfc.kg.ac.rs/moodle/mod/book/view.php?id=10522>
14. Благојевић, М. (1989). *Србија у доба Немањића*. Београд: Вајат.
15. Бован, В. (2013). *Српска народна књижевност*. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.
16. Богишић, В. (2003). *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*. Горњи Милановац: Лио.
17. Вожић, Лј. и Крмета, Р. (2011). Istraživanje o stavovima i spremnosti nastavnika za uvođenje e-učenja u srednje stručne škole. У: *Tehnologija, informatika i obrazovanje za društvo učenja i znanja*, Међународни симпозијум одржан 3–5. јуна 2011. Ур. Dragan Golubović. Čačak: Tehnički fakultet, str. 459–466.
18. Браун, М. (1972). Појам стилизације у народној епици. У: *Српска књижевност у књижевној критици 2*, Ур. Јован Христић (1972), Београд: Нолит, стр. 402–403.
19. Брборић, В. (2011). *Правопис и школа*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

20. Брковић, А. (1994а). *Психологија – речник појмова*. Чачак: Технички факултет.
21. Брковић, А. (1994б). *Развој говора*. Ужице: Учитељски факултет;
22. Брковић, А. (1995). *Психолошки речник*. Чачак: Технички факултет;
23. Брковић, А. (2011). *Развојна психологија*. Чачак: Регионални центар за професионални развој запослених у образовању.
24. Брковић, А. Д., Петровић-Бјекић, Д., и Златић, Л. (1998). Мотивација ученика за наставне предмете. *Психологија*, 31(1–2), стр. 115–136.
25. Brković, A. i Vjekić, D. (2006). Nastavnik kao nosilac promena u obrazovanju, *Zbornik radova Tehničkog fakulteta u Čačku*, str. 25–30.
26. Брчало, Б. (2004). *Методички приступ лирској пјесми у основној школи*. Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
27. Бузан, Т. и Бузан, Б. (1999). *Мане ума*. Београд: Финеса.
28. Величковић, С. и Марковић, Ј. (2001). *Интерпретације из књижевности*. Ниш: Свен.
29. Vigotski, L. S. (1977). *Mišljenje i govor*. Beograd: Nolit.
30. Vidaković, M., Šćepanović, I. i Šćepanović, Ž. (2012). Informacione tehnologije i doživotno učenje. *Zbornik radova Tehničkog fakulteta u Čačku*, 2, str. 862–868.
31. Визек Видовић, В., Ријавец, М., Влаховић-Штетић, В. и Миљковић, Д. (2014). *Психологија образовања*. Београд: Клет.
32. Вилотијевић, М. (2000). *Дидактичке теорије и теорије учења*. Београд: Научна књига.
33. Вилотијевић, М. и Мандић, Д. (2016). *Информатичко-развијајућа настава у ефикасној школи*. Београд: Српска академија образовања.
34. Витезовић, М. и Брајковић, Д. (1989). *Читанка Косовског боја*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
35. Vlačić, J. i Laketa, S. (2016). Govorna vežba uz ilustrovanje epske pesme Car Lazar i carica Milica. *Obrazovna tehnologija*, br.4, str. 305–310.
36. Vuković, N. (2001). О retorici Ljubomira Tadića. *Iskustva*. 3, str. 89–98.
37. Вучић, Л. (1991). *Педагошка психологија*. Београд: Друштво психолога Србије.
38. Вучковић, М. (1993). *Методика наставе српског језика и књижевности за III и IV годину педагошке академије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
39. Webster, D. (2008). Learning about e-learning, преузето 21. децембра 2015, из *Knowledge Presenter*, са странице <http://www.knowledgepresenter.com/kpuniversity/v7/whitepapers/lal.pdf>
40. Garrett, H. E. (1959). *Statistics in Psychology and Education*. New York: Longmans.
41. Gigerenzer, G. i Gaissmaier, W. (2011). Heuristic Decision Making, *Annual Review of Psychology*, 62, str. 451–482.
42. Gordić, A. (2007). Retorika u naučnom istraživanju. *Theoria*, 3, str. 69–81.

43. Guilford, J.P. (1977). *Way beyond the IQ*. Creative Education Foundation. New York: Buffalo.
44. Damjanović, S. (2012). Granice dijaloga. *Theoria*, 4, str. 165–168.
45. Деретић, Ј. (1978). *Огледи из народног песништва*. Београд: Слово љубве.
46. Деретић, Ј. (1990). *Кратка историја српске књижевности: за ђаке и наставнике*. Београд: БИГЗ.
47. Dikins, R. i Grifit, M. (2004). *Uvod u umjetnost*. Srpsko Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
48. Đekić Lović, J., Aničić, O, Janković, M. (2011). Uvođenje računarske tehnike u nastavni proces. *Zbornik radova Tehnologija informatika i obrazovanje*, str. 693–698.
49. Ђорђевић, Б. (2003). Неке савремене тенденције у истраживањима о даровитој и креативној деци и адолесцентима. *Педгошка стварност*, Нови Сад, 49 (3–4), стр. 230–244.
50. Ђорђевић, Б. (2008). Креативност и имагинација деце и младих, *Педагошка стварност*, Нови Сад, 54 (1–2), стр. 5–13.
51. Ђорђевић, Ј. (1981). *Савремена настава – организација и облици*. Београд: Научна књига.
52. Ђорђевић, Ј. (2009). Индивидуализација и иновирање наставе и учења у школи 21. века. *Педгошка стварност*, Нови Сад, 55(7–8), стр. 673–685.
53. Ђорђевић, Б. и Максић, С. (2005). Подстицање талената и креативности младих-изазов савременом свету. *Зборник Института за педгошка истраживања*, Београд, 37, стр. 125–147.
54. Ђукић, М. и Шпановић, С. (2008). Ефективно партнерство наставника као чинилац квалитета тимске наставе. *Настава и васпитање*, 57(3), стр. 259–272.
55. Ђурић, В. (1954). *Постанак и развој народне књижевности*. Београд: Знање.
56. Ђурић, В. (1972). Хумор и трагика. У: *Српска књижевност у књижевној критици 2*, Ур. Јован Христић (1972), Београд: Нолит, стр. 171–176.
57. Ђурић, В. (1989). *Антологија народних јуначких песама*. Београд: Српска књижевна задруга.
58. Ђуровић, Љ. и Лакета, С. (2016). Еколошки садржаји у савременој интерпретацији народне епске песме Марко Краљевић и орао. *Годишњак за Српску академију образовања*, 323—332.
59. Живковић, Д. (1994). *Теорија књижевности са теоријом писмености*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
60. Zvonarević, M. (1976). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Školska knjiga.
61. Зорић, Д. (1994). *Књижевност за студенте учитељског факултета*. Ужице: Учитељски факултет.
62. Зорић, Д. и Маглов, М. (2011). *Књижевни мозаик*. Ужице: Учитељски факултет.
63. Зуковић, Љ. (1982). Вуков певач Саво Матов Мартиновић. У: *Годишњак*, књига XVI, Ур. Борис Ђорић, Сарајево: Институт за језик и књижевност, стр. 181–215.
64. Зуковић, Љ. (1985а). Пред Вуковом четвртом књигом Српских народних пјесама. У: *Годишњак*, књига XIV, Ур. Љубица Томић-Ковач, Сарајево: Институт за језик и књижевност, стр. 233–273.
65. Зуковић, Љ. (1985б). *О нашем усменом пјесништву*. Сарајево: Свјетлост.

66. Зуковић, Љ. (1986). Гргуревачка шљепица. У: *Годишњак*, књига XV, Ур. Љубица Томић-Ковач, Сарајево: Институт за језик и књижевност, стр. 171–193.
67. Зуковић, Љ. (1995). *Историјски краљ Марко и епски краљ Марко*. Бања Лука: Нови глас.
68. Ивић, И. и сар. (1997). *Активно учење*. Београд: Институт за психологију;
69. Ивић, И., Пешикан, А. и Антић, С. (2001). *Активно учење*. Београд: Институт за психологију;
70. Ивић, И., Пешикан, А. и Антић, С. (2008). *Водич за добар уџбеник: Општи стандарди квалитета уџбеника*. Београд: Платонеум.
71. Игњатовић, С. (1966). *Народна књижевност у настави и васпитању*. Београд: Завод за издавање уџбеника.
72. Илић, М. (1984). *Учење и настава различитих нивоа тежине*. Сарајево: Свјетлост, ООУР Завод за уџбенике и наставна средства
73. Илић, М. (2009). Образовно-васпитни ефекти инклузивне наставе. *Педагогија*, Београд, 64, стр. 97–111.
74. Илић, П. (1998). *Методика наставе српски језик и књижевност у наставној теорији и пракси*. Нови Сад: Змај.
75. Jovanović, N. (2011). Значај информатичког знања за осавременјивање наставе. *Zbornik radova Tehnologija informatika i obrazovanje*, str. 689–693.
76. Јовићевић, М. (1998). *Мит и стварност психологија архетипа*. Београд: Факултет организационих наука.
77. Јовичић, В., Петровић, М., Јовичић, О. (1988). *Косово у свести и надахнућу српскога народа*. Шабац: РО Драган Срњић.
78. Kabakci, Y. I. (2011). An Evaluative Case Study on Professional Competency of Preservice Information Technology Teachers, preuzeto 9. avgusta 2015, iz *The Turkish Online Journal of Educational Learner motivation and E-learning design Technology*, Vol 10, No 3, sa stranice <http://www.tojet.net/volumes/v10i3.pdf> .
79. Keller, J. M. & Suzuki, K. (2004). Learner motivation and E-learning design: a multinationally validated process, preuzeto 20. decembra 2015, iz *Journal of Educational Media*, Vol. 29, No. 3, sa stranice <http://www.gsis.kumamoto-u.ac.jp/ksuzuki/resume/journals/2004a.pdf>
80. Kilickaya, F. & Krajka, J. (2010). Comparative Usefulness of Online and Traditional Vocabulary Learning, preuzeto 9. avgusta 2015, iz *The Turkish Online Journal of Educational Technology*, Vol. 9, No 1, sa stranice <http://www.tojet.net/volumes/v9i2.pdf>
81. Kirby, D. & Sharpe, D. (2010). High School Students in the New Learning Environment: A Profile of Distance e-Learners , preuzeto 9. avgusta 2015, iz *The Turkish Online Journal of Educational Technology*, Vol 9, No 1, sa stranice <http://www.tojet.net/volumes/v9i1.pdf>
82. Клеут, М. (2008). Ликови епских народних песама – историјско и поетско (котарски ускоци). *Зборник матице српске за славистику*, 73, Ур. Предраг Пипер, стр. 167–177.

83. Kvašček, R. (1969). *Razvijanje kritičkog mišljenja kod učenika*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije.
84. Kvašček, R. (1971). *Razvijanje stvaralačkih sposobnosti kod učenika*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije.
85. Квашчев, Р. (1981). *Психологија стваралаштва*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
86. Ковач, Н. (1983). Наша народна поезија пред европском јавношћу. У: *Годишњак*, књига XII, Ур. Дејан Ђуричковић, Сарајево: Институт за језик и књижевност, стр. 254–259.
87. Ковачевић, М. (2003). *Граматичке и стилистичке теме*. Бања Лука: Књижевна задруга.
88. Кољевић, С. (1974). *Наш јуначки еп*. Београд: Нолит.
89. Кораћ, Н. (1984). *Југословенска књижевност – приручник*. Београд: Дунав.
90. Крњајић, С. Б. (2003). Наставник под стресом. *Зборник Института за педагошка истраживања*, (35), стр. 222–244.
91. Крњевић, Х. (1991). Фолклорне теме. У: *Годишњак*, књига XX, Ур. Љубица Томић-Ковач, Сарајево: Институт за језик и књижевност, стр. 223–235.
92. Крстић, Б. (1985). Индекс мотива народних песама балканских Словена. У: *Годишњак*, књига XIV, Ур. Љубица Томић-Ковач, Сарајево: Институт за језик и књижевност, стр. 353–354.
93. Кулишић Ш., Петровић Ж. П., Пантелић Н. (1970). *Српски митолошки речник*. Београд: Нолит.
94. Kundačina, M. i Brkić, M. (2004). *Pedagoška statistika*. Užice: Učiteljski fakultet.
95. Лазаревић, Б. (1972). Народна песма, У: *Српска књижевност у књижевној критици 2*. Ур. Јован Христић (1972), Београд: Нолит, стр. 153–171.
96. Лајић-Михајловић, Д. (2013). Реч и музика епске песме од синкретизма до певане поезије. *Музикологија*, бр. 15, стр. 9–28.
97. Лакета, Н. (1998). *Учитель – наставник – ученик*. Ужице: Учитељски факултет.
98. Лакета, Н. (2010). *Васпитање и школа*. Ужице: Учитељски факултет.
99. Лакета, Н. и Василијевић, Д. (2006). *Основе дидактике*. Ужице: Учитељски факултет.
100. Лакета, Н. и Василијевић, Д. (2012). *Образовање и усавршавање наставника*. Ужице: Учитељски факултет.
101. Лакета, С. (2008). *Стратегије савремене наставе*. Власеница: Просвјета.
102. Лакета, С. (2009). Индивидуализована настава. *Иновације у настави – часопис за савремену наставу*. вол. 22, бр. 1, стр. 109–117.
103. Лакета, С. (2010а). Полифункционалност песме и савремени развојнопсихолошки погледи. *Зборник радова III међународно-стручног скупа Едукација наставника за будућност*, Зеница: Педагошки факултет, стр. 669–679.

104. Laketa, S. (2010б). Modelovanje WEB portala za rad sa nadarenim učenicima. U: *Tehnika i informatika u obrazovanju*, Internacionalna konferencija održana 7–9. maja 2010. Ur. Dragan Golubović. Čačak: Tehnički fakultet, str. 709–715.
105. Лакета, С. (2011а). *Поезија за дјецу и психички развој дјетета*. Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
106. Laketa, S. (2011б). Компјутерска израда мапа ума за рад са даровитим ученицима. U: *Reinženjering poslovnih procesa u obrazovanju*, Nacionalna konferencija održana 23–25. septembra 2011. Ur. Alempije Veljović. Čačak: Tehnički fakultet, str. 354–360.
107. Laketa, S. (2011в). Компјутерско мапираније ума. U: *Tehnologija, informatika i obrazovanje za društvo učenja i znanja*, Међународни симпозијум одржан 3–5. јуна 2011. Ur. Dragan Golubović. Čačak: Tehnički fakultet, str. 1056–1061.
108. Laketa, S. (2013). Savremeni trendovi i budućnost sistema za elektronsko učenje, preuzeto 19. septembra 2015, iz *Dositeja*, број 1, са странице <http://casopisdositej.eucionica.com/casopisdositej/images/casopisBroj1/dositejBroj1.pdf>, str. 5–9
109. Лакета, С. (2014). Мотивација ученика за електронско учење. *Учитељ*, година XXXII, број 1, Савез учитеља Републике Србије, стр. 149–165.
110. Лакета, С. (2015а). Служење речницима и електронским речницима у настави српског језика. *Образовна технологија*, бр.3, стр. 237–244.
111. Лакета, С. (2015б). Ефекат савремене интерпретације народних епских песама на успешност тумачења народних пословица. *Образовна технологија*, бр.4, стр. 325–342.
112. Лакета, С. (2015в). Ставови ученика о примени информационих технологија у настави српског језика. *Зборник радова 13. међународно научно-стручне конференције Доба знања*, Сремски Карловци: Факултет за менаџмент, стр. 55–61.
113. Лакета, С. (2016а). Савремени приступ интерпретацији народне епске песме Марко Краљевић и бег Костадин. *Образовна технологија*, бр.1, стр. 57–66.
114. Laketa, S. i Vlačić, J. (2016б). Dramatizacija epske pesme i informacione tehnologije. *Образовна технологија*, бр.4, стр. 297–300.
115. Лакета, С. (2016в). Улога речника у настави српског језика и књижевности. *Нова школа*, бр. XI (2), стр. 120–137.
116. Laketa, S. (2016г). Utjecaj suvremenog pristupa u tumačenju epske pjesme na kreativnost učenika. *Metodički ogledi*, Vol. 23, str. 121–139. <https://doi.org/10.21464/mo44.232.121139>
117. Лакета, С. (2016д). Анализа експерименталних ефеката увођења иновативних модела у настави српског језика и књижевности. *Годишњак за Српску академију образовања*, стр. 137–146.
118. Laketa, S. (2016ђ). Motivisanost učenika za elektronsko učenje ispitivanjem efekata savremene interpretacije narodne epske pesme. *Образовна технологија*, бр. 2–3, стр. 161–176.
119. Лакета, С. (2017а). *Примена информационих технологија у стручном усавршавању наставника*. Београд: Задужбина Андрејевић.

120. Лакета, С. (2017б). Преглед важније литературе о десетерачкој народној епици. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, XLVII(1), стр. 115–126.
121. Лакета, С. (2017в). Историјски и епски лик Милоша Обилића. *Образовна технологија*, бр. 3–4, стр. 309–318.
122. Латковић, В. (1972а). О певачима српскохрватских народних епских песма до краја XVIII века. У: *Српска књижевност у књижевној критици 2*, Ур. Јован Христић (1972), Београд: Нолит, стр. 310–332.
123. Латковић, В. (1972б). Уопштавање у јуначкој епици. У: *Српска књижевност у књижевној критици 2*, Ур. Јован Христић (1972), Београд: Нолит, стр. 396–402.
124. Лекић, Ђ. (1993). *Методика разредне наставе*. Београд: Нова просвета;
125. Лорд, А. Б. (1972). Епски певач. У: *Српска књижевност у књижевној критици 2*, Ур. Јован Христић (1972), Београд: Нолит, стр. 390–396.
126. Лукић, Ж. (1998). *Настава српског језика и књижевности у седмом разреду основне школе: приручник за наставнике*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
127. Маглајић, М. (1983). Присуство српскохрватског усменог песништва у страним културама – Упоредна истраживања. У: *Годишњак*, књига XII, Ур. Дејан Ђуричковић, Сарајево: Институт за језик и књижевност, стр. 266–268.
128. Максимовић, В. (1985). Нека размишљања о нашој народној књижевности. У: *Годишњак*, књига XIV, Ур. Љубица Томић-Ковач, Сарајево: Институт за језик и књижевност, стр. 203–233.
129. Максић, С. и Ђуришић-Бојановић, М. (2003). Мерење креативности деце помоћу тестова. *Зборник Института за педагошка истраживања*, Београд, 35, стр. 45–62.
130. Максић, С. и Ђуришић-Бојановић, М. (2004). Креативност, знање и школски успех. *Зборник Института за педагошка истраживања*, Београд, 36, стр. 85–105.
131. Мандић, П. (2004). *Методологија научног рада*. Бања Лука: Академија наука и уметности Републике Српске.
132. Мандић, П. и Гајановић, Н. (1991). *Психологија у служби учења и наставе*. Лукавац: Графокомерц Туњић.
133. Маретић, Т. (1966). *Наша народна епика*. Београд: Нолит.
134. Marjanović Umek, L.J., Fekonja, U., Lešnik Musek, P. i Kranjc, S. (2002). Otroška literatuta kot kontekst za govorni razvoj predšolskega otroka. *Psihološka obzorja*, 1, str. 51–64, preuzeto sa sajta 7. januara 2016. http://psiholoska-obzorja.si/arhiv_clanki/2002_1/umek_fekonja_lesnik.pdf
135. Марковић, С. (2014). Истраживачки задаци у интерпретацији народних песама и прича у разредној настави. *Узданица*, стр. 97–109.
136. Marcon, E. i Mongini, M. (1987). *Sve životinje sveta: ilustrovana enciklopedija*. Београд: Vuk Karadžić.

137. Меденица, Р. (1972). Бановић Страхиња у кругу варијаната. У: *Српска књижевност у књижевној критици 2*, Ур. Јован Христић (1972), Београд: Нолит, стр. 210–228.
138. Милатовић, В. (2011). *Методика наставе српског језика и књижевности у разредној настави*. Београд: Учитељски факултет.
139. Милатовић, В. и Сарић, Б. (2004). *Теорија књижевности*. Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
140. Милинковић, М. (2004). *Реторика*. Ужице: Учитељски факултет.
141. Милинковић, М. (2006). Рецепција књижевности у науци и настави. *Зборник радова, 7, Учитељски факултет, Ужице*, стр. 15–26.
142. Милинковић, М. (2007). Проучавање књижевног дела у настави – идеје и ликови. *Зборник радова, 8, Учитељски факултет, Ужице*, стр. 75–92.
143. Милинковић, М. (2008). Поезија за најмлађе – естетика и историја. *Зборник радова, 9, Учитељски факултет Ужице*, стр. 105–114.
144. Милинковић, М. (2011). Усмена лирика јужне Србије. *Узданица, VIII/2, Јагодина*, стр. 95–105.
145. Милинковић, М. (2012а). *Бајковите форме у књижевности за децу и младе*. Ужице: Учитељски факултет.
146. Милинковић, М. (2012б). Историја и мит у структури српске ауторске бајке. *Узданица, IX/1, Педагошки факултет, Јагодина*, стр. 73–82.
147. Милинковић, М. (2012в). Умеће говорења у функционалној димензији васпитно-образовног рада. *Зборник радова са међународног научног скупа „Настава и учење – циљеви, стандарди, исходи“*, Учитељски факултет, Ужице, стр. 37–50.
148. Милинковић, М. (2014). *Историја српске књижевности за децу и младе*. Београд: Bookland.
149. Милинковић, М. и Чутовић, М. (2016). Школска интерпретација народне песме Марко Краљевић и бег Костадин. *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, стр. 339–346.
150. Милосављевић, П. (2000). *Систем српске књижевности*. Београд: Требник.
151. Милосављевић, П. (2006). *Теорија књижевности*. Ваљево: Исток.
152. Милошевић, Д. (2006). Мотивација и електронско учење. У: *Развијање комуникационих компетенција наставника и ученика*, Ур. Бранко Јовановић, Јагодина, 780–788.
153. Milošević, D., Brković, M., Vjekić, D. (2006). Designing lesson content in adaptive learning environments. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)*, Vol. 1, No.2. <http://www.i-jet.org>
154. Милошевић-Ђорђевић, Н. (1971). *Заједничка тематско-сижејна основа српскохрватских неисторијских епских песама и прозне традиције*. Београд: Филолошки факултет.

155. Милошевић-Ђорђевић, Н. (2001). *Српске народне епске песме и баладе/ избор и пропратни текстови*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
156. Милутиновић, Љ. (2014). *Методика наставе српског језика и књижевности*. Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
157. Мицкјевич, А. (1972). Српска епска поезија. У: *Српска књижевност у књижевној критици 2*, Ур. Јован Христић (1972), Београд: Нолит, стр. 152–153.
158. Мркаљ, З. (2008). *Наставно проучавање народних приповедака и предања*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
159. Мркаљ, З. (2013). Функционално повезивање наставе језика и књижевности у млађим разредима основне школе. *Иновације у настави*, 3, 45–52.
160. Муџић, В. (1968). *Metodologija pedagoškog istraživanja*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
161. Недић, В. (1972). Српска књижевност у књижевној критици. *Народна књижевност*, Ур. Јован Христић, Београд: Нолит.
162. Недић, В. (1972). Тешан Подруговић. У: *Српска књижевност у књижевној критици 2*, Ур. Јован Христић (1972), Београд: Нолит, стр. 363–378.
163. Недић, В. (1972). Филип Вишњић, У: *Српска књижевност у књижевној критици 2*, Ур. Јован Христић (1972), Београд: Нолит, стр. 339–358.
164. Недић, В. (1976). *О усменом песничтву*. Београд: СКЗ.
165. Недић, В. (1981). *Вукови певачи*. Нови Сад: Матица српска.
166. Николић, М. (1992). *Методика наставе српског језика и књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
167. Николић, М. (2012). *Методика наставе српског језика и књижевности*. Београд: Завод за уџбенике.
168. Nikolić, V. i Veličković, D. (2012). Elektonsko učenje u osnovnom obrazovanju. *Zbornik radova Tehničkog fakulteta u Čačku*, 2, str. 439–446.
169. Ничковић, Р. (1975). *Рационализација наставе и учења*. Нови Сад: Раднички универзитет Радивој Ћирпанов.
170. Obradović, S., Bjekić, D. & Zlatić, L. (2015). Creative Teaching with ICT Support for Students with Specific Learning Disabilities. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Volume 203, preuzeto 25. avgusta 2016. sa stranice <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042815049459>, str. 291–296.
171. Огњеновић, П. (2003). *Психолошка теорија уметности*, Београд: Гутенбергова Галаксија.
172. Ойзерман, Т. И. (1972). *Философия наука идеология у Л. Б. Туманова (ред.)*. *Философия в современном мире*, Философия и наука, Москва: Наука, стр. 95–146.
173. Pavlović, M. (1986). *Obredno i govorno delo: ogledi sa srpskim predanjem*. Beograd: Prosveta.

174. Пантелић, Предраг (1997). *Примери развијања стваралаштва у настави млађих разреда основне школе*. Љубовија: Друштво учитеља;
175. Пантић, М. (1984). *Сусрети с прошлошћу*. Београд: Просвета.
176. Пастернак, Биљана (2010). *Интерпретација епске народне поезије у средњој школи*. Нови Сад: Академска књига.
177. Perić, N. (2011). Primena Web 2.0 alata u osnovnim školama-imperativ savremenog obrazovanja. U: *Tehnologija, informatika i obrazovanje za društvo učenja i znanja*, Међународни симпозијум одржан 3–5. јуна 2011. Ур. Dragan Golubović. Саџак: Технички факултет, стр. 1041–1050.
178. Петковић, Д. (2008). *Типологија епских песама о женидби јунака*. Београд: Чигоја штампа.
179. Petronijević, B. (1990). *Osnovi logike: formalna logika i opšta metodologija*. Београд: KUIZ Beletra.
180. Petrović, G. (1987). *Logika*. Загреб: Школска књига.
181. Петровић, Т. (2002). *Цветник народне књижевности за децу*. Лесковац: Удружење писаца.
182. Пешић, Р. (1972). Старији слој песама о ускоцима. У: *Српска књижевност у књижевној критици 2*, Ур. Јован Христић (1972), Београд: Нолит, стр. 260–285.
183. Пешић, Р. (1979). Орање Марка Краљевића. *Летопис Матице српске* 155/424, стр. 279–291.
184. Пешић, Р. и Милошевић-Ђорђевић, Н. (1996). *Народна књижевност*. Београд: Требник.
185. Pintrich, P. R. i De Groot, E. V. (1990). Motivational and Self-Regulated Learning Components of Classroom Academic Performance. *Journal of Educational Psychology*, Vol. 82, No. 1, стр. 33–40.
186. Питулић, В. (2010). Епске биографије косовских јунака – прилог проучавању веродостојности песама. *Ликови усмене књижевности: зборник радова*, Ур. Снежана Самарџија, Београд: Институт за књижевност и уметност, стр. 91–121.
187. Питулић, В. (2012). Косовска битка између историјских извора и епске легенде. *Зборник радова Филозофског факултета*, XLII (2), стр. 99–112.
188. Питулић, В. (2013). Женидбе косовских јунака у кругу варијаната. У: *Радови*, Ур. Милош Ковачевић, стр. 65–73.
189. Поповић, Б. (1968). *Огледи из књижевности*. Београд: Просвета.
190. Rajović, R. (2010). *NTC sistem učenja, metodički priručnik za primenu programa*. Novi Sad: Smart production d.o.o.
191. Рацков, С. (2012). Марко Краљевић и вила у светлу обреда прелаза. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, стр. 517–527.
192. Renzulli, Joseph (1994). *Schools for talent development: a practical plan for total school improvement*. USA: Creative Learning Press.

193. Renzulli, Joseph (2004). *Identification of Students for Gifted and Talented Programs*. USA: SAGE Publications.
194. Ристић, С. (1972). Смрт мајке Југовића. У: *Српска књижевност у књижевној критици 2*, Ур. Јован Христић (1972), Београд: Нолит, стр. 179–183.
195. Ristić, A. i Vuković, Ž. (2012). Informatička osposobljenost nastavnika u osnovnom i srednjem obrazovanju u Republici Srpskoj. *Zbornik radova Tehničkog fakulteta u Čačku*, 2, str. 882-890.
196. Росандић, Д. (1974). Народна књижевност у основној школи (методичке основе). У: *Методички приступ књижевноумјетничком тексту*, Ур. Зорка Вујевић, Сарајево: Веселин Маслеша.
197. Sahin, I. (2011). Development of Survey of Technological Pedagogical and Content Knowledge (TPACK), preuzeo 7. јануара 2016, iz *The Turkish Online Journal of Educational Technology*, Vol 10, No 1, sa stranice <http://www.tojet.net/volumes/v10i1.pdf>, str. 97–106.
198. Самарцић, Р. (1972). Орање Краљевића Марка. У: *Српска књижевност у књижевној критици 2*, Ур. Јован Христић (1972), Београд: Нолит, стр. 228–237.
199. Самарција, С. (2001). *Антологија епских народних песама*. Београд: Народна књига.
200. Самарција, С. (2007). *Увод у усмену књижевност*. Београд: Народна књига.
201. Самарција, С. (2008). *Биографије епских јунака*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
202. Самарција, С. (2010). Усмени жанр и јунак у семантичкој активности. *Ликови усмене књижевности: зборник радова*, Ур. Снежана Самарција, Београд: Институт за књижевност и уметност, стр. 7–29.
203. Самарција, С. (2014). Вино пију три добра јунака. *Промисљања традиције: фолклорна и литерарна истраживања*, Београд: Институт за књижевност и уметност, стр.63–97.
204. Свети Сава (2015). *Беседа о правој вери*. Горњи Милановац: Лио
205. Смиљковић, С. и Милинковић, М. (2010). *Методика наставе српског језика и књижевности*. Врање: Учитељски факултет у Врању.
206. Станковић, Д. (2006). *WEB портали у иновативним моделима наставе*. Лозница: Центар за културу Вук Караџић;
207. Станковић, Д. (2009). Интерактивни систем Сентео. *Образовна технологија*, 4, стр. 109–116.
208. Stanojlović, S. (2009). Маре uma као образовни standard i metoda efikasnijeg učenja. *Inovacije u nastavi – časopis za savremenu nastavu*, 22(1), str.118–129.
209. Станојловић, С. (2010). *Школа и развој компетенција*. Бијељина: Педагошки факултет.
210. Станојловић, С. (2011). Искуства из рада на унапређивању компетенција за планирање васпитно-образовног рада. *Нова школа*, 8, стр. 112–125.

211. Стевановић, М. (1982). *Методички приручника за наставу српскохрватског језика и књижевности у основној школи*. Горњи Милановац: Дечје новине.
212. Стевановић, М. (1975). *Савремени српскохрватски језик*. Београд: Научна књига.
213. Стеф. Караџић, В. (1969а). *Српске народне пјесме: књига трећа у којој су пјесме јуначке средњијех времена*. Београд: Нолит.
214. Стеф. Караџић, В. (1969б). *Српски рјечник*. Београд: Нолит.
215. Стеф. Караџић, В. (1969в). *Српски народне пословице*. Београд: Нолит.
216. Стеф. Караџић, В. (1972). Из предговора *Народним српским пјесмама* У: *Српска књижевност у књижевној критици 2*, Ур. Јован Христић (1972), Београд: Нолит, стр. 18–24.
217. Стеф. Караџић, В. (1985). *Српске народне пјесме: књига четврта у којој су пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу*. Београд: Нолит.
218. Стеф. Караџић, В. (1987). *Српске народне пјесме: књига друга у којој су пјесме јуначке најстарије*. Београд: Нолит – Просвета.
219. Стојаковић, П. (2000). *Даровитост и креативност*. Српско Сарајево, Завод за уџбенике и наставна средства.
220. Стојаковић, П. (2002). *Психологија за наставнике*. Бања Лука: Прелом.
221. Стојановић, Љ. (1924). *Живот и рад Вука Стефановића Караџића*. Београд: БИГЗ.
222. Стошић, А. (2008). Полифункционалност у настави музичке културе. *Педагогија* 63(1), стр. 62—74.
223. Сувајџић, Б. (2003). *Епске песме о хајдуцима и ускоцима*. Београд: Гутенбергова галаксија.
224. Сувајџић, Б. (2005). *Јунаци и маске*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
225. Сузић, Н. (1995). *Особине наставника и однос ученика према настави*. Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека *Петар Кочић*.
226. Сузић, Н. (2002). *Емоције и циљеви ученика и студената*. Бања Лука: ТТ-центар.
227. Сузић, Н. (2005). *Педагогија за XXI вијек*. Бања Лука: ТТ-центар;
228. Тартаља, И. (1998). *Теорија књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
229. Torrance, P. (1965). *Gifted children in the classroom*. New York: McMillan.
230. Tot-Kovačević, J. i Marković, I. (2002). *Маре ута или како прекинати зачарани круг*. *Немјски pregled*, 43(3), str. 68—71.
231. Трнавац, Н. и Ђорђевић, Ј. (1998). *Педагогија*. Београд: Научна књига комерц;
232. Thang, B., Sluis-Thiescheffer, W., Bekker, T., Eggen, B., Vermeeren, A., Ridder, H. (2008). Comparing the Creativity of Children's Design Solutions Based on Expert Assessment. Retrieved January 15, 2016 from the World Wide Web

https://www.academia.edu/2435450/Comparing_the_creativity_of_childrens_design_solutions_based_on_expert_assessment

233. Thorsteinsson, G. i Page, T. (2008). Razvoj nastavnog programa za unapređivanje kreativnosti u obrazovanju. *Nastava i vaspitanje*, 57(2), str. 121—135.
234. Turjačanin, V. i Čekrlija, Đ. (2006). *Osnovne statističke metode i tehnike u SPSS-u*. Banja Luka: Centar za kulturu i socijalni popravak;
235. Урошевић, М. (1980). *Народна књижевност*. Горњи Милановац: Културни центар.
236. Franković, D., Pregrad, Z. i Šimleša, P. (1963). *Enciklopedijski rječnik pedagogije*, Zagreb: Matica Hrvatska.
237. Hunjak, Đ. (1976). *Oblici ponavljanja u epskoj narodnoj poeziji*. Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
238. Цвијић, Ј. (2009). *Психичке особине Јужних Словена*, преузето 22. фебруара 2015. године са сајта Антологија српске књижевности, са странице http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/ASK_SR_AzbucnikPisaca.aspx
239. Цвијетић, Р. (2000). *Речници у настави српског језика и књижевности*. Ужице: Учитељски факултет.
240. Chomsky, N. (2007). *On Language*. New York: The New Press.
241. Чубелић, Т. (1964). Јуначке народне пјесме. *Методске упуте за обрађивање домаћег итвива*. Загреб: Школска књига.
242. Чубелић, Т. (1972). Вијести о народним пјесмама. У: *Српска књижевност у књижевној критици 2*, Ур. Јован Христић (1972), Београд: Нолит, стр. 14—18.
243. Шекара, Л. (1982). Почети интересовања за наше народне пјесме у руској књижевности. У: *Годишњак*, књига XVI, Ур. Богољуб Ђорић, Сарајево: Институт за језик и књижевност, стр. 153—181.
244. Шефер, Ј. (2006). Приступ даровитости и креативности у словенским земљама. *Зборник Института за педагошка истраживања*, Београд, 38, стр. 60—77.
245. Šiljak, M. i Šiljak, M. (2010). Postignuće i motivacija učenika osnovne škole u nastavi tehničkog obrazovanja. У: *Tehnika i informatika u obrazovanju*, Internacionalna konferencija održana 7–9. маја 2010. Ур. Dragan Golubović. Čačak: Tehnički fakultet, str. 483–489.
246. Шимлеша, П. (1965). *Методика елементарне наставе материнског језика и математике*. Загреб: Педагошко-књижевни збор.
247. Šimčik, A. (1931–1932). Pozivanje na mejdan preslicom. *Nastavni vjesnik* XL, str. 313–318.
248. Šimčik, A. (1932). Kad bi nebo padnulo na junačku crnu zemlju. *Hrvatska prosvjeta* XIX/5, str. 116–118.
249. Шмаус, А. (1937). Гавран гласоноша. *ППНП* IV/1, стр. 1–20.
250. Šuster, Dž. A. i Jou, R. R. (2007). Politika i retorika naučnog metoda. *Theoria*, 3, str. 83–104.